

Kleurrijk Vlaanderen Kleurt Grijs

Eindrapport

Onderzoek uitgevoerd door het Centrum voor Publieksonderzoek (Cepo)
van de K.U.Leuven, in opdracht van het Vlaams Instituut voor
Wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek (viWTA)

Promotoren: Prof. Dr. Jan Van den Bulck, Dr. Heidi Vandebosch
Medewerkers: Kathleen Beullens, Greet Indesteege, Steven Eggermont

Leuven, juli 2004

ALGEMENE INLEIDING.....	5
--------------------------------	----------

“KLEURRIJK VLAANDEREN KLEURT GRIJS” - FASE 1: VIER SCENARIO’S ROND DE TOEKOMST VAN OUDEREN EN ICT.....	6
---	----------

SAMENVATTING RESULTATEN FASE 1: 4 scenario’s rond de toekomst van ouderen en ICT	7
1 INLEIDING.....	9
2 METHODOLOGIE VAN DE SCENARIO-ONTWIKKELING	9
2.1 Inleiding: algemene opmerkingen in verband met de relevantie en methodiek van scenario-ontwikkeling.....	9
2.2 Informatiebronnen voor scenario-ontwikkeling	10
2.2.1 Onderzoeksliteratuur.....	10
2.2.2 Delphi-gesprekken.....	10
2.2.3 Focus groups met (toekomstige) ouderen	13
3 FACTOREN DIE DE TOEKOMST ROND OUDEREN EN ICT IN 2030 ZULLEN BEPALEN	15
3.1 Inleiding	15
3.2 Kenmerken van de ouderen van de toekomst.....	16
3.2.1 Demografie en gezondheid.....	16
3.2.2 Werk versus vrije tijd.....	20
3.2.3 Huisvesting	22
3.2.4 Familiale omstandigheden.....	23
3.2.5 Waarden en opvattingen van de toekomstige generatie ouderen	25
3.2.6 Senioren: één groep?	27
3.3 Kenmerken van de technologie van de toekomst.....	28
3.3.1 Voortzetting van PC-gebaseerde technologie of paradigmashift?.....	28
3.3.2 Enkele toepassingsgebieden	29
3.3.3 Houding van ouderen ten opzichte van technologie	33
3.3.4 Positieve en negatieve gevolgen van (non-)adoptie van ICT door ouderen.....	34
3.4 Kenmerken van de maatschappij van de toekomst	35
3.4.1 Demografie	35
3.4.2 Klimaat/milieu.....	35
3.4.3 Economie	36
3.4.4 Nationaal en internationaal beleid.....	37
3.4.5 Percepties, overtuigingen, waarden en attitudes	38
4 VIER TOEKOMSTSCENARIO’S ROND OUDEREN EN ICT IN 2030	39
4.1 Inleiding	39
4.2 Beschrijving scenario 1: Techno Power.....	40
4.3 Beschrijving scenario 2: Little Brother	41
4.4 Beschrijving scenario 3: Flower Power II.....	43
4.5 Beschrijving scenario 4: Beatles versus Stones II	44
Referentielijst.....	46
Bijlage 1: Kenmerken van de vier toekomstscenario’s rond ouderen en ICT	49

<p>“KLEURRIJK VLAANDEREN KLEURT GRIJS” - FASE 2: TONEELVOORSTELLINGEN EN GROEPSDISCUSSIES 53</p>

SAMENVATTING RESULTATEN FASE 2: DE GEWENSTE TOEKOMST ROND OUDEREN EN ICT.....	54
1 INLEIDING.....	56
2 ORGANISATIE TONEELVOORSTELLINGEN EN GROEPSGESPREKKEN	56
2.1 De toneelvoorstellingen	56
2.2 De groepsgesprekken.....	57
2.2.1 Algemeen.....	57
2.3 Opbouw van het gesprek.....	58
2.3.1 Positionering op een Likertschaal.....	58
2.3.2 Levensdomeinen	59
2.4 Discussies in de rust- en verzorgingsinstelling te Ledeberg.....	61
3 RESULTATEN VAN DE GROEPSGESPREKKEN	62
3.1 Inleiding: verwerking van de gegevens.....	62
3.2 Houding tegenover de geschetste werelden	62
3.3 Toekomstwensen omtrent levensdomeinen en ICT : resultaten analyse flappen.....	63
3.3.1 Globale resultaten.....	64
3.3.2 Sociale relaties.....	65
3.3.3 Gezondheid	66
3.3.4 Vrije tijd	67
3.3.5 Werk, opleiding en leren	68
3.3.6 Publieke en private dienstverlening	69
3.3.7 Huisvesting	71
3.3.8 Mobiliteit buitenshuis.....	72
3.3.9 Politieke participatie.....	73
3.3.10 Belang van uitspraken: aantal klevers	73
3.3.11 Resultaten gesprekken rust- en verzorgingsinstelling te Ledeberg	74
4 BESLUIT.....	75
Bijlage 1: overzicht van de (on)gewenste toekomst per levensdomein	77
Bijlage 2 “Wat zeker niet?”, aantal senioren voor een bepaald domein gekozen, percentages, en aantal uitspraken per domein en thema.....	80
Bijlage 3: “Wat zeker wel?”, aantal senioren voor een bepaald domein gekozen, percentages, en aantal uitspraken per domein en thema.....	81
Bijlage 4: “Wat zeker niet?” Aantal (en percentage) flappen per domein dat deze code (minstens eenmaal) vermeldt.....	82
Bijlage 5: “Wat zeker wel?” Aantal (en percentage) flappen per domein dat deze code (minstens eenmaal) vermeldt.....	83
Bijlage 6: Overzicht van de resultaten van groepsgesprekken (% uitspraken en aantal klevers), algemeen, per domein en per thema	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Bijlage 7: Uitspraken over wat ouderen zeker wel willen zien, ingedeeld per domein en antwoordcategorie	97
Bijlage 8: Uitspraken over wat ouderen zeker niet willen zien, ingedeeld per domein en antwoordcategorie	108

**“KLEURRIJK VLAANDEREN KLEURT GRIJS” - FASE 3:
BELEIDSAANBEVELINGEN OMTRENT OUDEREN EN ICT..... 117**

SAMENVATTING RESULTATEN FASE 3: BACKCASTING	118
1 INLEIDING.....	124
2 METHODOLOGIE VAN DE BACKCASTING	124
2.1 Deelnemers aan de backcasting	124
2.2 Verloop van de backcasting.....	125
3 RESULTATEN VAN DE BACKCASTING.....	128
3.1 Resultaten inventariseren van de tussenstations op een tijdslijn	128
3.1.1 Periode 2020-2030	128
3.1.2 Periode 2010-2020	130
3.1.3 Periode 2004-2010	131
3.1.4 Besluit: periode 2004 - 2030	132
3.2 Inventarisatie beleidsmaatregelen	135
3.2.1 Research & Development.....	135
3.2.2 Acceptatie	136
3.2.3 Keuzevrijheid	137
3.2.4 Budgetten	138
3.2.5 Inhoud ICT	139
3.2.6 Interne werking overheid.....	139
4 BESLUIT.....	140
Referentielijst.....	145

ALGEMENE INLEIDING

De vergrijzing van de bevolking en de sterke ICT-ontwikkelingen vormen bijzondere uitdagingen voor Westerse landen. In dit rapport wordt nagegaan hoe de grote groep ouderen in de (verre) toekomst gebruik zou kunnen maken van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën, en welke maatregelen de (Vlaamse) overheid dient te nemen om de meest gewenste toekomst te realiseren.

De gepresenteerde gegevens vloeien voort uit het project “Kleurrijk Vlaanderen Kleurt Grijs”, dat werd opgezet door het Vlaams Instituut voor Wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek (viWTA). Het onderzoeksluik werd uitgevoerd door het Centrum voor Publieksonderzoek (Cepo) van de K.U.Leuven.

Het doel van de eerste projectfase (van december 2003 tot en met februari 2004) was de ontwikkeling van een beperkt aantal scenario's rond de toekomst van ouderen en ICT (binnen een 20 à 25-tal jaar). De ontwikkelde scenario's werden in de tweede fase van het project in een toneelstuk verwerkt. Dat werd eind mei en begin juni 2004 opgevoerd voor een doelpubliek van (aankomende) senioren en vervolgens met hen bediscussieerd. Op basis van groepsgesprekken met ongeveer 540 vijftigplussers werd hun visie over de meest gewenste toekomst rond ouderen en ICT duidelijk. De derde fase besloot met een 'backcasting' oefening. Vanuit het voorkeursscenario werd door experts uit verschillende domeinen teruggedacht naar het heden, in verschillende stappen of fasen. Dit leidde tot de formulering van een reeks beleidsaanbevelingen.

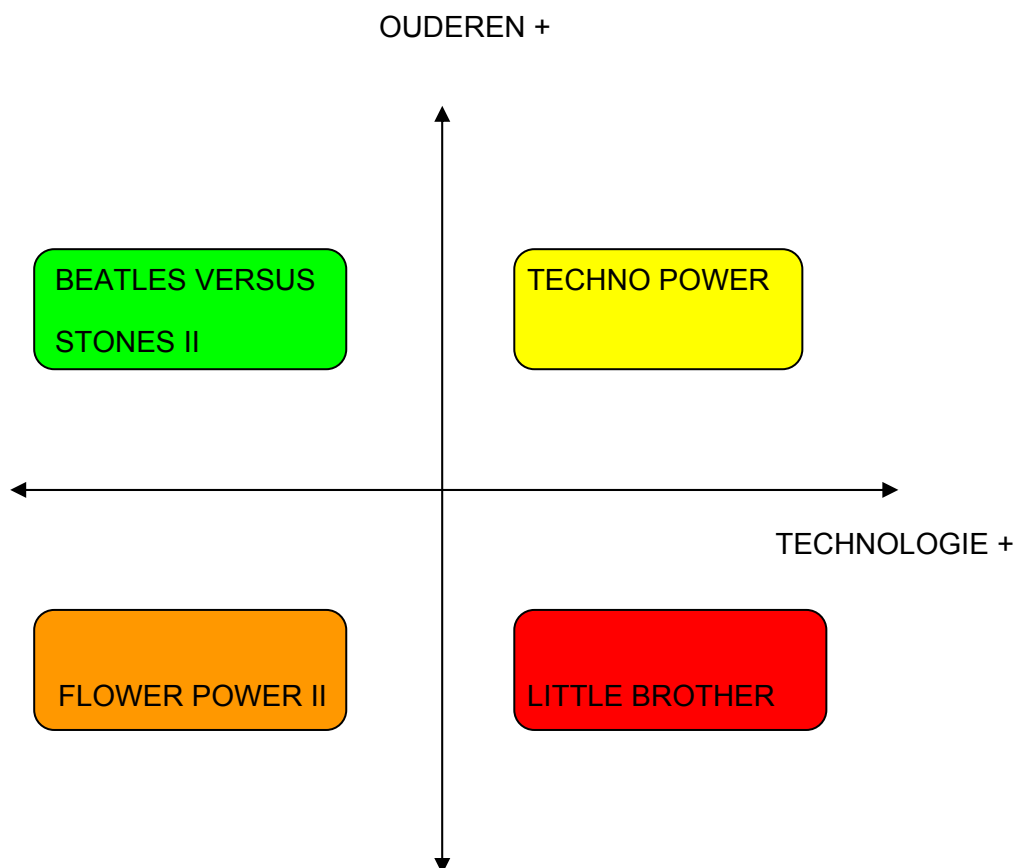
“KLEURRIJK VLAANDEREN KLEURT GRIJS”

**FASE 1: vier scenario's rond de toekomst van
ouderen en ICT**

SAMENVATTING RESULTATEN FASE 1: VIER SCENARIO'S ROND DE TOEKOMST VAN OUDEREN EN ICT

Op basis van informatie uit de literatuur, delphigesprekken met experts en focusgroupinterviews met (toekomstige) senioren werden twee sleutelvariabelen rond de toekomst van ouderen en ICT geselecteerd: de aard van de technologie van de toekomst (sterk geavanceerd of niet), en de graad van adoptie van deze technologie bij ouderen (laag of hoog) en de mogelijke positieve of negatieve gevolgen daarvan. Op basis van een assenstelsel (met voor elke variabele twee dimensies) resulteerde dit in vier mogelijke scenario's voor de toekomst van ouderen en ICT (in 2030).

Figuur 1 : Vier scenario's rond de toekomst van ouderen en ICT

TECHNO POWER: Het eerste scenario wordt gekenmerkt door sterk geavanceerde technologische toepassingen (paradigmashift), die in hoge mate worden geadopteerd door ouderen en leiden tot hun 'empowerment'. Senioren drukken hun stempel op alle maatschappelijke vlakken. Van 'Ageism' is geen sprake meer. De intergenerationele verschillen zijn klein. Nadeel van dit scenario: technologieafhankelijkheid.

Dit scenario is waarschijnlijk het meest utopische.

LITTLE BROTHER: Ook in het tweede scenario staat "ambient intelligence" centraal. In tegenstelling tot in het tweede scenario, leidt dit echter niet tot de "empowerment" van de oudere generaties, maar wel tot het tegenovergestelde. Ouderen raken steeds meer geïsoleerd en vervreemd. Hoewel groot in aantal, vormen zij een marginale groep. Jongeren hebben het voor het zeggen. Zij schakelen de nieuwe technologieën ook in om de ouderen "bij te staan". Bij ouderen wekt dit evenwel een sterk gevoel van "gecontroleerd worden" op. De kloof tussen de jongere en de oudere generaties is groot.

Dit scenario is het "worst case" of "doemscenario" voor de toekomst van ouderen en ICT in 2030.

FLOWER POWER II: In dit scenario is de technologische vooruitgang eveneens matig; vooral omdat er een grote mentale weerstand is in de maatschappij tegen de verdere technologisering van het leven. De ouderen nemen het voortouw in de strijd om "authenticiteit" en de terugkeer naar "face-to-face"-contacten. De "babyboomers" beleven hun tweede jeugd. Keerzijde van de afwijzing van nieuwe technologieën: gemiste kansen?

Ook dit scenario is, net zoals het "Techno Power" scenario, een positief scenario voor de ouderen van 2030.

BEATLES VERSUS STONES II: In dit scenario is de technologische vooruitgang eerder beperkt. Van een heuse "paradigma"-shift is geen sprake. De PC-gebaseerde technologie overheerst nog steeds. Toch is er een groeiende kloof binnen de groep ouderen. Aan de ene kant is er de grote groep "healthy wealthy" senioren, die de nieuwe technologische toepassingen aanwenden om hun leven nog te verbeteren. Aan de andere kant zijn er de minderbedeelde en de minder gezonde ouderen, die niet in staat zijn om zich de nieuwe technologieën toe te eigenen. Niet de intergenerationele verschillen staan in dit scenario centraal, wel de intragenerationele.

Dit scenario is wellicht het meest realistische scenario.

1 INLEIDING

In dit onderdeel wordt eerst meer uitleg gegeven over de gebruikte methode voor de scenario-ontwikkeling. Meer bepaald komen de verschillende bronnen die geraadpleegd werden om inzicht te krijgen in mogelijke toekomstige ontwikkelingen op het vlak van ouderen en ICT aan bod. Daarna worden de voornaamste sleutelonzekerheden in dit domein beschreven. Die kunnen gegroepeerd worden onder “Kenmerken van de ouderen van de toekomst”, “Kenmerken van de technologie van de toekomst” en “Kenmerken van de maatschappij van de toekomst”. In het laatste onderdeel worden de “key drivers” geselecteerd, en worden er - op basis van hun invulling en onderlinge combinaties - vier mogelijke toekomstbeelden rond ouderen en ICT in 2030 geschetst.

2 METHODOLOGIE VAN DE SCENARIO-ONTWIKKELING

2.1 Inleiding: algemene opmerkingen in verband met de relevantie en methodiek van scenario-ontwikkeling

Scenario's brengen alternatieve toekomstbeelden in kaart. Het zijn “mogelijke toekomst”. Ze stellen een brede waaier aan uitkomsten voor. Zonder voorspellend te willen zijn, zijn ze bedoeld als anticipaties op mogelijke belangrijke veranderingen. Scenario's willen vooral de discussie over wat wenselijk en niet wenselijk is in de toekomst aanwakkeren. Als dat duidelijk is, kunnen er acties gepland en ondernomen worden die leiden naar de “voorkeuroekomst”. Scenario's dienen dus beschouwd te worden als een springplank naar creatief denken over bedreigingen en mogelijkheden in de toekomst, en als een hulpmiddel bij het uitstippelen van beleidsmaatregelen.

Bij scenario-ontwikkeling wordt meestal een beroep gedaan op twee soorten informatiebronnen: “desk-based research” en “human sources”. Beide laten toe om de zogenaamde “key drivers” te detecteren. Dit zijn de factoren die vermoedelijk een beslissende invloed gaan hebben op de toekomst in een welbepaald domein. Afhankelijk van de concrete invulling van deze variabelen (die twee of meerdere waarden kunnen aannemen), en de onderlinge combinaties tussen variabelen, worden scenario's gecreëerd. Het aantal mogelijke scenario's hangt uiteraard af van het aantal “key drivers” of dimensies dat men selecteert, en de mogelijke waarden die deze variabelen kunnen aannemen.

Zoals hierboven reeds werd benadrukt, zijn toekomstscenario's geen toekomstvoorspellingen. Onzekerheid geldt zowel voor de input (de key variabelen en welke kant ze zullen uitgaan), als

voor de output (de scenario's). De scenario's moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden (Davies et al., 2001).

2.2 Informatiebronnen voor scenario-ontwikkeling

Om te komen tot toekomstscenario's over ouderen en ICT (rond 2030) werd een beroep gedaan op drie verschillende bronnen: 1) de bestaande onderzoeksliteratuur, 2) delphigesprekken met experts, en 3) focusgroupgesprekken bij respondenten van middelbare leeftijd (40-50-ers) en bij senioren (60-70-jarigen). Zoals hierboven reeds werd beschreven, levert de combinatie van desk-based onderzoek en "human sources" de beste resultaten op bij scenario-ontwikkeling.

2.2.1 Onderzoeksliteratuur

In eerste instantie werden relevante bronnen geanalyseerd die het mogelijk maakten om voorspellingen te doen over de oudere bevolkingsgroep, de toekomstige ICT-mogelijkheden, en de interactie tussen beide componenten, over 20 à 25 jaar. Daartoe behoorden bijvoorbeeld theoretische werken over de factoren die de adoptie van nieuwe technologieën bepalen, literatuur over de betekenis en de karakteristieken van latere levensfasen, over de kenmerken van de generatie "babyboomers" (die een belangrijke groep zullen vormen binnen de categorie ouderen van de toekomst), en over de ontwikkelingen in het domein van de ICT. Niet onbelangrijk waren verder de (vooral op Europees niveau) ontwikkelde "globale" scenario's (Davis et al., 2001), technologische scenario's (EMCC, 2003; Friedewald & Da Costa, 2003) en scenario's die betrekking hebben op de ouderen van de toekomst (Merdes, 2003).

Op basis van deze onderzoeksliteratuur konden sleutelvariabelen gedetecteerd worden en kregen ze hun eerste invulling. Nadien werden deze gegevens aangevuld met informatie afkomstig uit de delphigesprekken en de focusgroupinterviews.

2.2.2 Delphigesprekken

Ook de opinies, visies en verwachtingen van experts uit het veld werden in de denkoefening betrokken. Meer specifiek planden we 2 delphigesprekken met telkens een vijftal experts, die vanuit hun eigen invalshoek een licht konden werpen op de materie. Sociologen en demografen

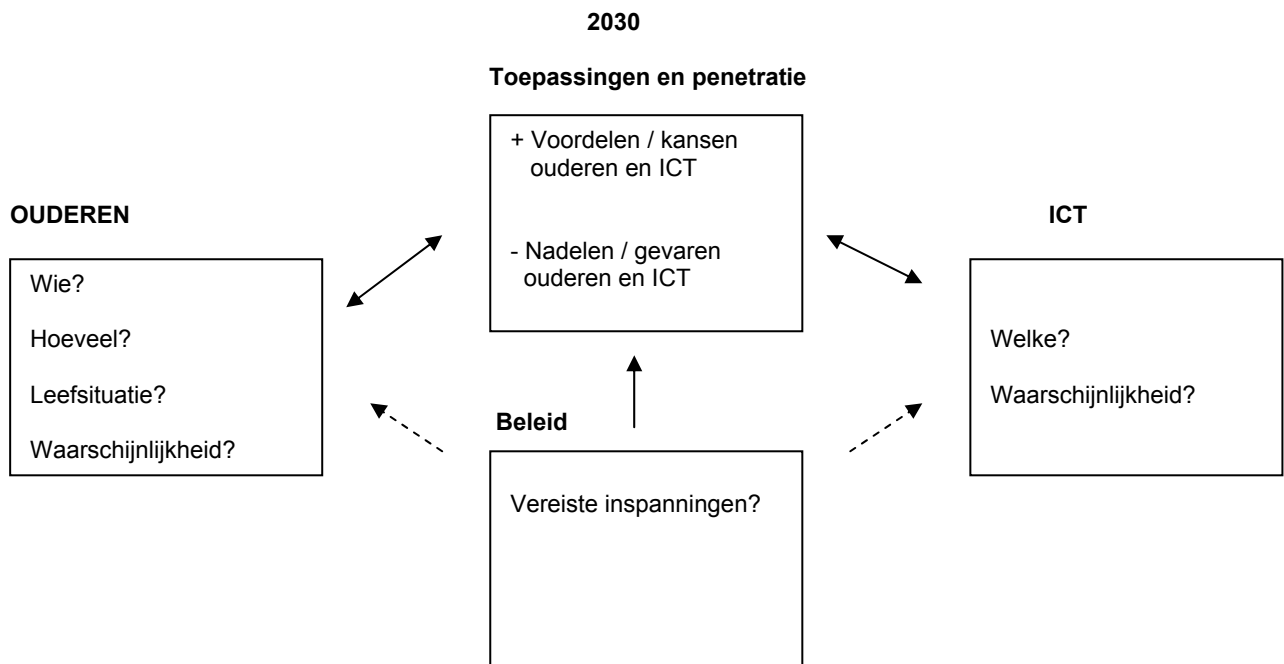
zouden kennis kunnen aandragen over de samenstelling en situatie van de toekomstige ouderenbevolking; technologen over de mogelijke evoluties op het vlak van ICT; en gerontologen/mediadeskundigen over de interactie tussen ouderenkenmerken en ICT. Bovendien was het de bedoeling om in de gesprekken zowel academici, vertegenwoordigers uit de bedrijfswereld, als beleidsmakers te betrekken. Op die manier zouden niet alleen de ‘theorie’ en de ‘praktijk’ over hoe het zou *kunnen* zijn, maar ook normatieve visies over hoe het idealiter zou *moeten* zijn, aan bod komen. De groepen werden bewust heterogeen samengesteld. Er werd immers verwacht dat de confrontatie van visies van experts uit verschillende domeinen zou leiden tot interessante kruisbestuivingen en het meest complete beeld over mogelijke verhoudingen tussen ouderen en ICT in de toekomst.

Voor het eerste delphigesprek werden de volgende personen gecontacteerd: Dhr. Peter Goyvaerts (IDTV Information Services Manager bij Telenet), Mevr. Adrienne Pieck (hoofd van de afdeling Welzijnszorg van de Administratie Gezin en Maatschappelijk Welzijn van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap), Dhr. Koen Matthijs (gewoon hoogleraar K.U.Leuven, expertise: sociologie, gezinssociologie en demografie), Mevr. Leen Baekelandt (journaliste Plus-magazine, rubriek nieuwe technologieën en multimedia), Dhr. Walter Leirman (Emeritus hoogleraar sociale pedagogiek, voorzitter van de vzw Seniornet Vlaanderen, ondervoorzitter Seniorama vzw) en Dhr. Jo De Boeck (Adjunct-directeur bij Imec binnen de divisie Microsystems, Components and Packaging). De tweede groep bestond uit Mevr. Anja Declercq (dr. in de sociale wetenschappen, als projectleider verbonden aan Lucas, en bezig met onderzoek omtrent ouderenzorg, dementie en lokaal sociaal beleid), Dhr. Joachim De Vos (verantwoordelijk voor het Living Tomorrow Research team en de business communicatie), Dhr. Jos de Haan (Sociaal en Cultureel Planbureau (Nederland), onderzoek naar de verspreiding en het gebruik van moderne informatie- en communicatietechnologie), Dhr. Herman Konings (zaakvoerder van Pocket Marketing/nxt, vooral bezig met consumentenpsychologie en trendonderzoek), Dhr. Theo Verrips (hoogleraar, ir., verbonden aan de vakgroep moleculaire celbiologie van de Universiteit Utrecht, voorheen werkzaam bij Unilever Research) en Dhr. Marc Roelands (wetenschappelijk medewerker experimenteel – klinische en gezondheidspsychologie van de Universiteit Gent, doet onderzoek naar ouderen en technologie).

Alle betrokkenen kregen in december 2003 een korte vragenlijst toegestuurd. Die bevatte open vragen gegroepeerd onder de volgende hoofdingen: “Ouderen van de toekomst”, “ICT van de toekomst”, en “Ouderen, ICT en beleid”. Zij hadden betrekking op de kenmerken van elk van de elementen (de ouderen/de ICT van de toekomst), en de voordelen en kansen / nadelen en gevaren die daarmee gepaard gingen. Aan de experts werd gevraagd om een antwoord te formuleren op de vragen die het best aansloten bij hun deskundigheid. De gegevens werden tijdens de eerste week van januari aan het onderzoeksteam terugbezorgd. Ze werden vervolgens samengevat in een discussieschema (waarin ook elementen uit de bestaande

literatuur waren verwerkt) dat het uitgangspunt zou vormen voor de delph-gesprekken (zie figuur 1).

Figuur 2: Discussieschema Delphigesprekken

De delphigesprekken vonden plaats op dinsdag 13 januari 2004 (eerste groep) en woensdag 14 januari 2004 (tweede groep), in een vergaderzaal van het Huis van Chièvres (Leuven). (Twee deskundigen konden uiteindelijk niet aanwezig zijn bij de gesprekken: Dhr. Peter Goyvaerts en Mevr. Anja Declercq.) Na een korte toelichting van het project, werd aan de deelnemers gevraagd om zichzelf kort voor te stellen. Daarna volgde de eigenlijke (geleide) discussie. Per inhoudelijk "blok" (zie figuur 1) werden de samenvattingen van de eerder verkregen antwoorden op slide getoond en verder besproken. In totaal nam de discussie zelf ongeveer 2,5 uur in beslag.

Beide delphigesprekken werden geregistreerd op tape. Later werd een schriftelijke samenvatting gemaakt van de items die aan bod waren gekomen in de twee sessies.

2.2.3 Focusgroups met (toekomstige) ouderen

Een laatste informatiebron voor de ontwikkeling van de scenario's, waren focusgroupinterviews bij (toekomstige) ouderen. Zij werden gepercipieerd als een interessante aanvulling op de literatuurstudie en de gesprekken met experts. De focusgroups konden meer bepaald een licht werpen op de beleving van het "oud zijn" en op de persoonlijke verwachtingen over de levensloop en het belang en nut van nieuwe ICT-mogelijkheden.

In totaal zouden twee focusgroupinterviews (met telkens een achttal deelnemers) worden afgenomen; enerzijds een interview bij respondenten van middelbare leeftijd (40-50-ers), anderzijds een bij jonge senioren (60-70-ers). Het interview met respondenten van middelbare leeftijd werd beschouwd als een projectieoefening bij de cohorte die in de vooropgestelde toekomst tot de derde leeftijd zal behoren. Het interview bij senioren werd opgevat als een simulatioefening waarin bepaalde toekomstbeelden zouden worden getoetst aan typische kenmerken van de oudere burger. Bij de samenstelling van de groepen zou verder rekening worden gehouden met de volgende variabelen: sekse, opleidingsniveau, en woonplaats (platteland versus stad) van de respondenten. Ook hier werd m.a.w. naar heterogene groepen gestreefd.

Daartoe werden ook verschillende selectiemethodes gehanteerd. In eerste instantie werden ad random telefoonnummers uit de stad Leuven en de aangrenzende gemeenten gebeld. Bij een contact werd gevraagd of er zich personen in het huishouden bevonden die aan de vooropgestelde criteria voldeden. Indien dat het geval was, werd informatie gegeven omtrent het project en gevraagd om deel te nemen aan de focusgroupgesprekken. Aangezien het zeer moeilijk was om op die manier respondenten te vinden die aan de criteria voldeden en bovendien bereid waren om mee te werken aan het onderzoek, werd een tweede selectiemethode voorzien. Die bestond erin om mensen persoonlijk aan te spreken op straat (in de winkelstraten van Leuven, op de wekelijkse markt, in cafetaria's, enz.). In laatste instantie werden ook mensen gerekruteerd via (senioren)verenigingen en via internetfora gericht op senioren.

In totaal werden 7 mensen bereid gevonden om deel te nemen aan het eerste focusgroupgesprek voor 40-50-jarigen op 4 februari 2004, van 18.30 uur tot 21 uur, in een vergaderzaal van het Departement Communicatiewetenschap van de K.U.Leuven. Voor het tweede focusgroupgesprek met 60-70-jarigen stemden uiteindelijk 11 mensen toe. Dit gesprek zou plaatsvinden op donderdag 5 februari 2004 tussen 13.30 en 16 uur op dezelfde locatie. Er werden versnaperingen en voor iedere persoon een kleine geldelijke beloning (in de vorm van een cadeaubon van 15 Euro) voorzien.

Voor de focusgroupgesprekken werd een zeer korte gestandaardiseerde vragenlijst ontworpen die de respondenten dienden in te vullen bij aanvang van de sessie en die peilde naar een

aantal achtergrondkenmerken en hun huidig gebruik van ICT. Daarnaast werd voor de gespreksleider een semi-gestructureerde vragenlijst ontworpen, die als leidraad zou fungeren bij de discussies. Daarin werden de volgende grote topics onderscheiden: huidig gebruik van ICT (meer bepaald van computer/internet en GSM), huidige persoonlijke leefsituatie en toekomstverwachtingen, attitudes ten opzichte van nieuwe/toekomstige technologieën (die kort – visueel of verbaal – zouden worden voorgesteld door de gespreksleider).

In totaal waren voor het eerste gesprek 5 van de 7 uitgenodigde personen aanwezig. Bij de tweede focus group was er geen uitval van respondenten; deze groep bestond dus uit 11 personen. De twee focusgroupgesprekken werden op band opgenomen, en nadien werd een schriftelijke samenvatting gemaakt van de items die ter sprake waren gekomen. Ook de gegevens uit de korte gestandaardiseerde vragenlijst werden verwerkt. Daaruit bleek dat de bereikte respondenten inderdaad een vrij heterogene groep vormden. Alleen wat betreft de woonplaats, was er een minder goede spreiding. De meeste respondenten waren afkomstig uit Leuven of randgemeenten rond Leuven (en dus uit verstedelijkt gebied). (Mensen die verderaf woonden waren minder bereid om zich ver te verplaatsen voor een deelname aan een focusgroupgesprek.)

Tabel 1: Kenmerken van de deelnemers van de focusgroupgesprekken

FOCUS GROUP 1 (40-50-jarigen)	
Leeftijdscategorie	40-45-jarigen: 2, 46-50-jarigen: 3
Geslacht	mannen: 2, vrouwen: 3
Opleidingsniveau	laagopgeleiden (hoogstens middelbaar onderwijs): 4 hoogopgeleiden: 1
Woonplaats	stad: 5, platteland: 0
FOCUS GROUP 2 (60-70-jarigen)	
Leeftijdscategorie	60-65-jarigen: 4, 66-70-jarigen: 7
Geslacht	mannen: 6, vrouwen: 5
Opleidingsniveau	laagopgeleiden: 7, hoogopgeleiden: 4
Woonplaats	stad: 7, platteland: 4

3 FACTOREN DIE DE TOEKOMST ROND OUDEREN EN ICT IN 2030 ZULLEN BEPALEN

3.1 Inleiding

Met het oog op het maken van een aantal scenario's, die een mogelijke weergave zijn van de manier waarop ouderen in 2030 zullen omgaan met ICT, werden (op basis van de informatie afkomstig uit de literatuurstudie, de delphigesprekken en de focusgroups) een aantal sleutelonzekerheden gedefinieerd. Dit zijn externe factoren die een grote invloed zouden kunnen hebben op de precieze relatie tussen ouderen en ICT in 2030. Op dit moment is het nog onduidelijk welke richting deze factoren of *drivers* zullen uitgaan. Uitsluitel geven over de manier waarop ouderen in de toekomst van ICT gebruik zullen maken is dus onmogelijk. Wel kunnen de verschillende mogelijkheden bekeken worden en hieruit kunnen dan een aantal scenario's gedistilleerd worden. In wat volgt worden de verschillende elementen van belang bij de omgang van ouderen met ICT weergegeven. Bij de bespreking van deze sleutelonzekerheden wordt uitgebreid aandacht besteed aan de verschillende richtingen waarin deze kunnen evolueren.

De variabelen kunnen grosso modo gegroepeerd worden onder drie hoofdingen. In het onderdeel "kenmerken van de ouderen van de toekomst" komt de concrete leefsituatie van de ouderen in 2030 (vooral hun behoeften, mogelijkheden en beperkingen), als onderdeel van de totale levensloop van deze specifieke generatie (waarin onder meer ICT- en mediagewoontes werden opgebouwd), ter sprake. Daarna worden de kenmerken van de technologie van de toekomst (de aard en de mogelijke toepassingsgebieden voor ouderen) en de kenmerken van de maatschappij van de toekomst (economisch, politiek, sociaal, ...) beschreven. Alle variabelen zijn eveneens terug te vinden in het schema in bijlage 1 (waarin ook de concrete invulling van iedere variabele voor elk scenario staat vermeld).

3.2 Kenmerken van de ouderen van de toekomst

3.2.1 Demografie en gezondheid

Gezondheid zal zonder twijfel één van de belangrijkste thema's zijn in 2030. De bevolkingsvooruitzichten van het NIS (zie tabel 2) tonen een vergrijzing van de Belgische bevolking aan.

Tabel 2: Bevolkingsvooruitzichten 2010-2050: veroudering van de bevolking, per leeftijdsgroep

	2010	2020	2030	2040	2050
60-69 jaar	1.130.593	1.362.588	1.413.963	1.266.854	1.279.454
70-79 jaar	834.571	956.634	1.180.825	1.250.582	1.143.512
80-89 jaar	468.771	492.567	612.679	787.614	864.736
90-99 jaar	68.073	113.555	131.264	189.597	261.600
100 jaar en meer	1.886	2.487	4.256	5.131	8.331

Bron: NIS, 2002

Demografen wijzen op een dubbele beweging die aan de basis ligt van deze maatschappelijke evolutie (Deleeck, 2000, p. 30-45; Callewaert, De Maeseneer, 2000, p. 47-57). Enerzijds is het aantal geboorten sedert 1965 sterk afgenomen, anderzijds is de levensverwachting toegenomen (NIS, 2000). Terwijl de levensverwachting voor vrouwen in 1985 nog 78.8 jaar was en 72.5 jaar voor mannen, bleek die 11 jaar later reeds fors gestegen tot 81.3 jaar voor vrouwen en 75.1 jaar voor mannen. Lesthage, Meeuwssen en Vandewalle (1998) wijzen erop dat deze trend zich zal voortzetten in de toekomst. De levensverwachting van vrouwen zal in 2030 toegenomen zijn tot 85 jaar. Mannen worden gemiddeld nog steeds iets minder oud, al zullen zij naar alle waarschijnlijkheid de 80 jaar bereiken tegen 2040. Er kan dus verwacht worden dat ouderen in 2030 een zeer groot deel van de bevolking uitmaken. In dit kader is het belangrijk te kijken naar de gezondheidsverwachting. Zoals Callewaert en De Maeseneer (2002, p. 47) stellen is dit "de gemiddelde leeftijd in jaren die een persoon kan verwachten zonder dat hij beperkingen heeft ('disabilities')." Gezien de demografische ontwikkelingen hierboven beschreven wordt het verbeteren van deze gezondheidsverwachting een belangrijke taak. Vermits de bevolking steeds ouder wordt, nemen ook de gezondheidsproblemen toe. Het is immers vooral in de laatste fase van het leven dat mensen hiermee te kampen hebben. Zoals Demarest, Van der Heyden e.a. (2002) beweren is de kans op gezondheidsbeperkingen op latere leeftijd niet alleen

hoger, het wordt bovendien ook meer waarschijnlijk dat men met meerdere aandoeningen tegelijkertijd te kampen heeft.

Wanneer we deze vaststellingen koppelen aan het gegeven dat de bevolking in 2030 fors verouderd zal zijn, en binnen de categorie ouderen vooral de groep van de 100-jarigen zal toenemen, kunnen we vermoeden dat gezondheid een zeer belangrijk thema wordt in 2030 (delphi's). Enerzijds zal er zonder twijfel een zeer grote groep zorgbehoevende ouderen (de hoogbejaarden) zijn, anderzijds is er nog een groep "jongere, actieve ouderen" waarmee het twee kanten kan opgaan. Enerzijds is het zo dat ze in een gezondere omgeving hebben geleefd dan hun voorouders, ze hebben een meer evenwichtige voeding gekregen en een betere gezondheidszorg genoten. De kans bestaat dus dat ze heel lang gezond en actief zullen blijven. Anderzijds zijn er indicaties dat mensen in 2030 zullen ziek worden van zodra ze het arbeidsproces verlaten. Dit zou vooral te wijten zijn aan een volstrekt fout eetpatroon en ongezonde leefgewoonten (te weinig lichaamsbeweging, te vette voeding...) (delphi's, Milisen & Abraham, 2002).

Experts verwachten dat ICT op het vlak van de gezondheidszorg in 2030 zeker en vast heel wat te bieden zal hebben (delphi's). Er kan vooral een vooruitgang wat betreft de prognose en diagnose worden verwacht. Dit kan ertoe leiden dat de levenskwaliteit van zowel de actieve bejaarden als van de hoogbejaarden aanzienlijk verbetert. De vraag is echter of de samenleving en de bedrijven hierin kunnen en willen investeren. Naar alle waarschijnlijkheid zal dit wel gerealiseerd worden, vermits de groep van bejaarden zo groot zal zijn dat ze een interessante markt voor bedrijven vormen. Bovendien kunnen nieuwe ICT zorgen voor een stukje preventie, wat goedkoper is dan genezing achteraf. Op gezondheidsvlak kan ICT in 2030 dus een grote rol spelen: een aantal technologieën zijn nu reeds in ontwikkeling, bedrijven willen in research investeren en vermoedelijk zal de aanvaardingsgraad zeer hoog zijn. Dit komt omdat het nut van deze technologieën duidelijk zichtbaar is. De ervaring toont aan dat mensen een nieuwe technologie gemakkelijk aanvaarden wanneer dit hun levenskwaliteit aanzienlijk verbetert. Een andere voorwaarde voor de verspreiding van deze nieuwe technologieën is echter ook dat de mensen op de hoogte zijn van het bestaan ervan, dat ze betaalbaar zijn en gebruiksvriendelijk. Hier wringt vandaag nog vaak het schoentje. Onderzoek toont aan dat hulpbehoevenden vaak niet goed op de hoogte zijn van de mogelijkheden die er op dit vlak bestaan (Van Oost, De Poorter e.a., 2001; focusgroepgesprekken, delphi's). Het is dus belangrijk in de toekomst inspanningen te leveren om de kennis en positieve attitudes tegenover hulpmiddelen te verhogen, ook bij specifieke doelgroepen zoals bejaarden, laaggeschoolden, personen met een lager inkomen... Hierin kan de overheid een rol spelen.

Ten derde is het eveneens van cruciaal belang dat de technologieën ontwikkeld worden met het oog op gebruik door de ouderenpopulatie. Hoewel ouderen vandaag reeds een groot deel van de markt uitmaken, zijn nieuwe technologieën zelden of nooit aangepast aan hun specifieke eigenschappen (te kleine knopjes, onhandig in gebruik...). Nochtans staan senioren open voor het gebruik van hulpmiddelen die hun autonomie en zelfredzaamheid vergroten (Bosma, Giezen-Biegstraaten e.a., 2000; focusgroepen; delphi's).

Naast technologische hulpmiddelen ter verbetering van prognose en diagnose zal de organisatie van de gezondheidszorg mogelijkerwijs aanzienlijk wijzigen. Er wordt immers steeds minder geïnvesteerd in de gezondheidszorg en er zullen minder artsen zijn (delphi's). Dit gecombineerd met een toename van het aantal zorgbehoevende ouderen maakt een drastische herstructurering van de gezondheidszorg onvermijdelijk. Hoe de gezondheidszorg er in 2030 exact zal uitzien is niet te voorspellen, wel zal de rol van ICT vermoedelijk sterk uitbreiden. Experts opperen dat tegen 2030 een deel van het screeningsproces van een arts kan overgenomen worden door ICT. Een patiënt zou bijvoorbeeld op internet een vragenlijst kunnen invullen waarna hij onmiddellijk een diagnose krijgt. Enkel voor complexere problemen moet hij nog naar zijn arts toe. Hoewel deze evolutie een aantal duidelijke voordelen heeft voor ouderen, bleek uit de focusgroepen dat de respondenten niet direct te vinden zijn voor een dergelijke evolutie. Een arts heeft nog steeds een belangrijke sociale functie te vervullen, en het doktersbezoek wordt door veel ouderen gezien als een "uitstapje" en een kans om even buitenshuis te vertoeven. Ook ander wetenschappelijk onderzoek bevestigt deze bevindingen (Demarest, Van der Heyden e.a. 2002).

Een tweede mogelijke evolutie bestaat erin dat naast de klassieke organisatie van de gezondheidszorg (dokters met praktijk) er een alternatief circuit op bijvoorbeeld het internet ontstaat. Vandaag zien we al dat 23% van de patiënten zich informeert (internet) vooraleer ze een dokter raadplegen (Hoving, 2002). De mogelijkheid bestaat dat deze trend zich verder doorzet en patiënten op internet zelf op zoek gaan naar informatie en tevens hun diagnose zelf stellen. Het is mogelijk dat bij een bezoek aan een arts nadien, de diagnose van deze arts bemoeilijkt wordt door de informatie waarmee de patiënt komt aanzetten (Hoving, 2002).

Zowel het scenario betreffende de technologieën die rechtstreeks de gezondheid kunnen verbeteren als het scenario van de nieuwe technologieën die kunnen zorgen voor een wijziging van de organisatie van de gezondheidszorg veronderstellen dat mensen deze nieuwe technologieën aanvaarden. In het allereerste geval zal dit, zoals hierboven gesteld, vermoedelijk geen probleem zijn. In het tweede scenario bestaat het gevaar dat voor de mensen die de nieuwe technologieën niet adopteren de drempel om een arts te bezoeken alsmaar groter wordt. Het is mogelijk dat deze categorie van mensen uit hoogbejaarden bestaat die juist erg zorgbehoevend zijn. Zij worden in dit geval dus minder bij hun gezondheidsproblemen geholpen terwijl ze meer zorgbehoevend zijn.

We kunnen besluiten dat de stijging van de levensverwachting en de daling van het geboortecijfer zullen zorgen voor een vergrijzing van de bevolking. Hoe het met de gezondheid van de ouderen in 2030 gesteld zal zijn, werd in bovenstaande paragraaf besproken. Naar alle waarschijnlijkheid zullen er in 2030 meer zorgbehoevende mensen zijn. Het is immers zo dat vooral de groep van de hoogbejaarden zal toenemen en het zijn juist ouderen in deze leeftijdscategorie die met gezondheidsproblemen te kampen hebben. Welke kant het zal uitgaan met de jongere ouderen is vooralsnog onzeker. Terwijl sommige experts vermoeden dat mensen langer gezond zullen blijven en dus een groot deel van hun pensionering nog steeds erg actief kunnen zijn, geloven andere experts dat onevenwichtige voeding en weinig beweging zullen zorgen voor een afname van de gezondheidsverwachting.

Welke van beide opties ook realiteit wordt, gezondheid wordt een erg belangrijk thema in 2030. Er kunnen op technologisch vlak dan ook heel wat nieuwe ontwikkelingen voor gezondheidszorg en monitoring worden verwacht. Deze kunnen de gezondheid en levenskwaliteit van de hulpbehoevende ouderen aanzienlijk verbeteren. Voorwaarde hiervoor is de bekendheid bij ouderen, betaalbaarheid en gebruiksvriendelijkheid. Technologieën die de levenskwaliteit en autonomie van ouderen kunnen verhogen worden immers zeer snel door hen aanvaard.

Deze aanvaarding ligt moeilijker bij herstructureringen in de gezondheidszorg. Uit de focusgrouppesprekken kwam immers duidelijk naar voren dat mensen niet echt het voordeel inzien van een consultatie via internet. Ook de literatuur toont aan dat een arts nog steeds een sociale functie heeft. Wanneer de gezondheidszorg in de toekomst op een andere manier zal georganiseerd worden, moet er dus voldoende aandacht aan bovenstaande opmerking besteed worden. Zoniet kan het probleem ontstaan dat juist de patiënten die het meest zorgbehoevend zijn (o.a. ouderen) de minste gezondheidszorg genieten omdat ze de nieuwe technologieën niet hebben geadopteerd en er een grote drempelvrees tegenover hebben. Een “en-en” benadering is dus noodzakelijk.

3.2.2 Werk versus vrije tijd

Een groot deel van het onderzoek rond ouderen heeft te maken met de tewerkstelling van deze groep (Cuyvers, Henderickx e.a, 1990; De Beuckelaer, Peersman, 1994; Ooghe, Pepermans & Schokkaert, 2000; Van Dender, 1993; Simoens & Denys, 1997; Simoens, 1997; Simoens, Denys & Omey, 1995; Van Wichelen, 2002; Hellings, 2000; Deleeck, 2000). Sinds de jaren 1950 vertoont de totale hoeveelheid pensioenuitgaven een constant stijgende trend. Dit kan verklaard worden door de demografische evolutie (cf. supra), maar ook doordat de aard van de pensioenen totaal veranderd is. Meer en meer hebben ook vrouwen een volledige tewerkstellingscarrière achter de rug en worden er dus twee pensioenen per gezin uitbetaald. Gezien de voorspellingen over de toekomstige demografische ontwikkelingen zal deze pensioenlast tegen 2030 nog fors gestegen zijn. Op dat moment zal de naoorlogse generatie (1945-1965, babyboomgeneratie) massaal het arbeidsproces verlaten en willen genieten van hun oude dag (Deleeck, 2000). Berekeningen van het Planbureau geven weer op welke manier aan deze zware pensioenlasten tegemoet gekomen kan worden (zie Deleeck, 2000).

Ook de experts die deelnamen aan de delphigesprekken gingen unaniem akkoord met het feit dat omwille van bovenstaande gegevens de arbeidssituatie en arbeidsloopbaan er in 2030 totaal anders zullen uitzien. Vermoedelijk zullen mensen een langere loopbaan tegemoet gaan omdat anders de pensioenkosten niet te financieren blijven. Deze loopbaan zal er naar alle waarschijnlijkheid dan ook anders uitzien dan vandaag de dag het geval is. Nu werken de meeste mensen een kort deel van hun leven erg hard, waardoor er nauwelijks tijd voor andere zaken over blijft. Een loutere verlenging van de tewerkstellingsperiode is dus onwaarschijnlijk. Eerder zal de gehele loopbaan minder intensief zijn, maar wel langer duren. Zo zal er flexibel worden omgesprongen met allerhande tijdelijke uitstapmogelijkheden omwille van zwangerschap, sabbatjaar...

Een andere optie is dat de organisatie van het werk er totaal anders zal uitzien, bv. meer mogelijkheden en een verdere verspreiding van het thuiswerken om files te vermijden. Ouderen kunnen deels van thuis uit worden ingeschakeld in het arbeidsproces. Dit kan bijvoorbeeld vanuit een meer adviserende functie waarbij ze hun jongere collega's met hun ervaring begeleiden.

Een andere mogelijkheid is dat er in 2030 een onderscheid zal zijn tussen de mensen die snel het arbeidsproces verlaten, deze die langer halftime blijven werken en de fulltime werkenden. Cuyvers, Henderickx e.a. (1990) stellen een gelijkaardige oplossing voor. Ze kwamen tot de conclusie dat demografische oplossingen, zoals meer geboorten of een stijging van de immigratie, niet volstaan om de pensioenen in de toekomst te blijven financieren. Daarnaast toonde hun onderzoek aan dat het moeilijk wordt om zonder meer de pensioenleeftijd omhoog

te trekken. Mensen zijn immers gehecht aan een vroege uitstapleeftijd en zien maatregelen als brugpensioenen als een verworven recht. Ze stellen dan ook dat mensen als tegemoetkoming aan een hogere uitstapleeftijd van zelfs maar enkele maanden een forse verhoging van de uitkering verwachten. Een identieke bevinding bleek uit de focusgroupgesprekken. De waarde van vrije tijd wordt door ouderen erg hoog ingeschat. Een loutere verlenging van het arbeidsproces zien ze absoluut niet zitten. Andere maatregelen, zoals deeltijdse pensionering, bieden misschien wel een oplossing. Cuyvers' en Henderickx' onderzoek (1990) wijst echter uit dat ook hiervoor het enthousiasme beperkt is bij ouderen.

De toekomstige arbeidsorganisatie is een belangrijke bepalende factor voor de manier waarop ouderen in 2030 met ICT zullen omgaan. Het al dan niet hebben van werk bepaalt immers de hoeveelheid vrije tijd, de gezinsinkomsten en het psychische welbevinden. Het inzetten van ouderen in het arbeidsproces heeft een aantal mogelijke voordelen. In de eerste plaats beschikken deze senioren vermoedelijk over meer financiële middelen. Hiermee wordt een van de drempels ten aanzien van de aanschaf van ICT reeds overwonnen. Daarnaast voelen werkende ouderen zich nog steeds nuttig in de maatschappij; dit is als ze op een geschikte manier in het arbeidsproces worden ingeschakeld.

Indien de ouderen van de toekomst nog steeds relatief jong hun beroepsloopbaan beëindigen duikt het gevaar van vervreemding ten opzichte van nieuwe technologieën op. Ze worden op de werkvloer niet meer met de laatste nieuwe technologische ontwikkelingen geconfronteerd en ontwikkelen er een zekere angst voor. Daarenboven ontstaat er een intergenerationele kloof tussen de jongere generatie werkenden met geld voor de aanschaf van nieuwe ICT en de oudere generatie die toekijkt vanaf de zijlijn en steeds minder zelfredzaam wordt. In een meer positieve gedachtegang hoeft het verlaten van het arbeidsproces echter niet noodzakelijkerwijs gepaard te gaan met een achteruitgang op elk gebied. De hoeveelheid vrije tijd kan een belangrijke invloed hebben op andere factoren, zoals de familiale en sociale relaties, mobiliteit e.d. De kans bestaat dus dat bejaarden die relatief snel uit het arbeidsproces stappen veel tijd hebben om gebruik te maken van de nieuwe technologische mogelijkheden, zich op die manier actief willen bezighouden en optimaal willen genieten van hun oude dag. Ze voelen zich dus absoluut niet uitgesloten, maar geven juist op een positieve manier een nuttige invulling aan deze nieuwe fase in hun leven.

3.2.3 Huisvesting

Ouderdom gaat steeds gepaard met een aantal psychische en fysieke veranderingen. Het zicht en gehoor gaan achteruit; men wordt iets minder mobiel, enz. Deze evoluties kunnen ervoor zorgen dat ouderen minder in staat zijn om volledig zelfstandig te wonen. Onderzoek toont nochtans aan dat een overgrote meerderheid van de bejaarden de wens koestert om zo lang mogelijk autonoom te blijven wonen in de eigen woning (Raymaekers & Vanderleyden, 1998). Institutionele woonvormen, zoals rusthuizen, willen ze enkel in overweging nemen indien alle andere opties (vb. bij kinderen inwonen) uitgesloten zijn.

Wanneer we het hebben over de huisvesting van ouderen is het ook belangrijk om een aantal nevenaspecten te bestuderen. Vele ouderen, vooral vrouwen, zijn verzuimd en zijn in grote mate afhankelijk van hun zelfredzaamheid. Ook in de toekomst zal deze trend zich voortzetten. Onderzoek (Bosma, Giezen-Biegstraaten e.a., 2000) toont aan dat 40% van alle 70-plussers alleenstaand zijn. Tegen 2020 zal naar alle waarschijnlijkheid 50% van alle eenpersoonshuishoudens bestaan uit mensen boven de 55 jaar. Vermits ouderen klaarblijkelijk vaak op zichzelf aangewezen zijn en dit ook zo lang mogelijk zo proberen te houden, hebben ze er baat bij hun huizen zo goed mogelijk aan te passen aan de veranderende situatie. Hier kan ICT een belangrijke rol spelen. Nieuwe technologieën specifiek gericht op het verhogen van de veiligheid en de autonomie van senioren zullen door hen ook gemakkelijk aanvaard worden indien ze gebruiksvriendelijk en betaalbaar zijn. Bovendien betreft het hier de personen van de naoorlogse babyboomgeneratie (1945-1965). In hun professionele carrière zijn zij reeds geconfronteerd met nieuwe technologieën. Ze zijn er dus meer mee vertrouwd dan de hedendaagse ouderen, wat doet vermoeden dat ze ook op hun oude dag sneller bereid zullen zijn dergelijke hulpmiddelen te aanvaarden ter verhoging van hun levenskwaliteit.

Tegelijkertijd wordt met de implementatie van ICT in de huisvesting tegemoetgekomen aan de steeds toenemende vraag naar professionele zorg bij senioren. Wanneer de demografische voorspellingen zich voltrekken (cfr. supra) en de budgetten voor zorgverlening niet substantieel toenemen, kunnen we een tekort aan professionele hulpverleners verwachten (delphi's; Bosma, Giezen-Biegstraaten e.a., 2000). Een toenemende zelfredzaamheid van ouderen met hulp van nieuwe technologieën biedt hiervoor dus een oplossing en komt tegelijkertijd tegemoet aan de wensen van de bejaarden zelf. Hoe positief ook, er kan echter niet verwacht worden dat deze ontwikkelingen zich zonder meer voltrekken in 2030. Zoals hierboven reeds gesteld, moet er aan een aantal voorwaarden voldaan zijn vooraleer dit realiteit wordt. Opnieuw kan de overheid hier een sturende rol spelen en door middel van subsidies, cursussen, helpdesks specifiek gericht op ouderen de verspreidingsgraad van ICT proberen te verhogen. Ook aan de

betaalbaarheid en gebruiksvriendelijkheid van de ICT moet voldoende aandacht besteed worden. Nieuwe technologieën moeten ouderen immers een verhoogd gevoel van veiligheid, autonomie en levenskwaliteit bieden en mogen allerminst vervreemdend werken.

Naast de implementatie van ICT in de huizen van ouderen kan ook een herstructurering van de woonorganisatie tegemoet komen aan de wens van ouderen om zo lang mogelijk zelfstandig te blijven. Een soort van woonomgeving waar ouderen en jongeren samen wonen en elkaar ondersteunen, kan al een grote hulp zijn. Er bestaat dan intergenerationele solidariteit waarbij 'jongere ouderen' jong volwassenen kunnen helpen bij bijvoorbeeld de naschoolse opvang terwijl deze op hun beurt hoogbejaarden bijstaan bij hun dagdagelijkse beslommeringen (focusgroupgesprekken, delphi's).

Een tegenovergestelde evolutie is echter ook mogelijk. Wanneer niet voldaan wordt aan de hierboven gestelde voorwaarden en ICT niet kunnen doordringen bij de oudere bevolking, terwijl de jongeren door hun harde werken nauwelijks tijd hebben voor hun medemensen, zit de kans erin dat er een enorme kloof tussen jong en oud ontstaat waarbij ouderen op elkaar zijn aangewezen. Dit zou eveneens kunnen resulteren uit een paradigmashift in de technologische vooruitgang. Wanneer nieuwe technologieën in 2030 niet meer pc-gebaseerd zijn, maar er totaal anders uitzien dan vandaag het geval is, bestaat het gevaar dat de babyboomgeneratie helemaal geen voordeel haalt uit het feit dat ze vandaag reeds dagelijks met ICT worden geconfronteerd. Opnieuw kan dit leiden tot een intergenerationele kloof wat allerminst het psychische welbevinden van de ouderen ten goede komt.

3.2.4 Familiale omstandigheden

Met ouder worden veranderen de familiale omstandigheden van senioren grondig (Lodewijckx, Jacobs, 2002; Audenaert, Jacobs & Poulain, 2000, Jacobs & Audenaert, 2000). In de eerste plaats neemt, zoals hierboven reeds gesteld, de groep alleenstaande bejaarden alsmaar toe. Het aantal ouderen dat met één of meerdere kinderen samenwoont, vertoont sinds de jaren 1990 een dalende trend. Verschillende oorzaken liggen aan de basis van deze ontwikkeling (Lodewijckx, Jacobs, 2002). In de eerste plaats is er sprake van een toenemende intergenerationele autonomie. De materiële onafhankelijkheid van de meeste jonge gezinnen stelt hen in staat volledig op zichzelf te wonen. Bij de ouders inwonen is geen financiële noodzaak meer en komt daarom ook minder en minder voor. Daarnaast is ook de daling van de nataliteit mede verantwoordelijk voor de kleiner wordende gezinnen. Er worden eenvoudigweg

minder kinderen geboren, dus er zijn er minder om eventueel mee samen te wonen. Dit alles zorgt voor een verkleining van de directe familiale netwerken van ouderen.

Ook de grootouderrol van senioren is aan veranderingen onderhevig (Marcoen, 1996). Omwille van hun toegenomen levensverwachting, blijft men langer grootouder en stijgen de kansen op het overgrootouderschap aanzienlijk. Dit alles maakt dat grootouders vaak ingeschakeld worden in de zorg van hun kleinkinderen. Meer en meer vrouwen werken immers buitenshuis en kunnen deze opvangtaak dus niet zelf voor hun rekening nemen. Andere veranderingen ten opzichte van vroeger zijn het dalende aantal kleinkinderen, het stijgende aantal adoptiekinderen, het frequenter voorkomen van echtscheidingen en van 'nieuw samengestelde gezinnen'. Tot slot worden vandaag ook grootvaders regelmatig ingezet bij de opvang van de kleinkinderen vermits ze door de trend van vervroegde pensionering reeds op relatief jonge leeftijd en in goede gezondheid aan hun pensioen beginnen.

Marcoen (1996) voorspelt dat deze trends zullen leiden tot een grotere psychosociale afstand tussen grootouders en kleinkinderen. Steeds meer echtscheidingen (ook bij grootouders) zorgen ervoor dat het niet meer vanzelfsprekend is dat ze hun kleinkinderen regelmatig zien. Hun 'bezoekrecht' is afhankelijk van de welwillendheid van hun (ex)(schoon)kinderen. Tegelijkertijd wordt de grootouderrol steeds complexer. Grootouders zien zichzelf soms verplicht een deel van de kinderopvang voor hun rekening te nemen waardoor ze in een opvoedende rol terechtkomen.

Hoewel bovenstaande ontwikkelingen hun weerslag hebben op beide geslachten, is de problematiek van hoogbejaarden er toch vooral een van alleenstaande vrouwen. Enerzijds zijn er deze die nog zorgdragen voor hun partner, anderzijds zijn er de verweduwde vrouwen.

Wanneer deze trends zich voortzetten tot 2030, betekent dit dat meer en meer ouderen verplicht zullen zijn hun toevlucht te zoeken tot institutionele woonvormen of verzorging door de partner (Lodewijckx, Jacobs, 2002). Hun sociale netwerken zijn immers grondig ingekrompen waardoor ze minder op hulp van andere familieleden (vb. kinderen) een beroep kunnen doen. Deze ontwikkeling kan wel wat afgezwakt worden door de ontwikkeling van alternatieve woonvormen (cf. hierboven). De mogelijkheid bestaat dat oud en jong samen in een soort van wijken gaan wonen waar ze elkaar wederzijdse hulp kunnen bieden en er opnieuw een intergenerationele en/of intragenerationele solidariteit ontstaat, maar dan ongeacht de bloedbanden. Een andere optie is de implementatie van ICT in huis anderzijds (cf. supra). Zoals reeds meermaals in dit rapport gesteld kan ook deze, mits de juiste voorwaarden vervuld zijn, de zelfredzaamheid van ouderen vergroten. ICT kan helpen de vereenzaming tegen te gaan en het sociale netwerk uit te breiden. Er bestaat immers de mogelijkheid voor minder mobiele mensen om toch contact te

hebben met de buitenwereld zonder dat ze het huis moeten verlaten (boodschappen doorgeven via internet, contact met dochter die elders woont, contact met lotgenoten via internet...). Anderzijds is het ook mogelijk dat deze mensen deze nieuwe technologieën niet zullen adopteren en dus nog sterker vereenzamen door de afname van sociale contacten.

Als we echter de trends met een positievere ingesteldheid beschouwen, kan er geconcludeerd worden dat het eveneens mogelijk is dat de familiale netwerken juist uitbreiden door de verlenging van de levensverwachting. Ouderen leven langer waardoor veel vrouwen voor hun hulpbehoevende echtgenoot kunnen zorgen. Daarnaast heeft de verlenging van de levensduur tot gevolg dat ouderen ook meer en meer hun achterkleinkinderen leren kennen en op die manier de familie dus weer uitbreidt (Jacobs & Audenaert, 2000).

Er kan besloten worden dat veroudering gepaard gaat met heel wat veranderingen op het vlak van familiale en sociale netwerken. Enerzijds dragen vele hoogbejaarde vrouwen zorg voor hun partner, anderzijds hebben ze steeds minder kinderen om bij deze zorgtaak te assisteren. Dit heeft tot gevolg dat naar 2030 toe meer en meer senioren een beroep zullen moeten doen op collectieve voorzieningen zoals RVT's, wanneer er geen alternatieve oplossingen door de overheid voorzien worden.

3.2.5 Waarden en opvattingen van de toekomstige generatie ouderen

De 65 tot 85-jarigen van 2030 maken deel uit van wat vandaag ook wel de babyboomgeneratie genoemd wordt: de groep van mensen geboren tussen 1945 en 1965. Deze zijn opgegroeid in een periode van naoorlogs optimisme en een florierende economie, terwijl ze tegelijkertijd met de koude oorlog werden geconfronteerd (Merdes, 2003, pp. 25-31). Enerzijds stond er hen dus een rooskleurige toekomst te wachten, anderzijds bestond de mogelijkheid om door een derde wereldoorlog absoluut geen toekomst meer te hebben. Deze tijdsgeest heeft een generatie gevormd die gekenmerkt wordt door het motto: "als we niet lang leven, kunnen we tenminste goed leven" en eigenschappen als een slechte toekomstplanning, weinig spaarzaamheid, snelle behoeftebevrediging en consumentisme (Merdes, 2003, pp. 25-31). Vergeleken met andere generaties hebben babyboomers hogere verwachtingen ten aanzien van het leven. Ze hebben moeite met hun verouderingsproces en willen zich liefst zo lang mogelijk jong blijven voelen. Met deze kenmerken moet zeker en vast rekening gehouden worden wanneer er over de ouderen van 2030 gedacht wordt. We kunnen er immers niet zonder meer van uitgaan dat de ouderen van vandaag een spiegel vormen van de senioren van 2030. Deze ouderen behoren tot

een andere generatie, zijn op een andere manier opgegroeid en hebben andere waarden en normen.

In tegenstelling tot eerdere generaties zijn de meeste babyboomers tijdens hun loopbaan verscheidene keren van werkgever veranderd (Merdes, 2003, pp. 25-31). Opleiding wordt hierbij vaak gezien als een middel om een trapje hoger op de carrièreladder te geraken. Dit zou kunnen betekenen dat ze "leren" als een levenslang proces zien, wat op zijn beurt de vrijetijdsbesteding van deze generatie kan beïnvloeden op oudere leeftijd. Zo zou het kunnen dat ze bijvoorbeeld minder huiverachtig staan ten opzichte van werken na de pensioengerechtigde leeftijd dan de ouderen van vandaag.

Een ander belangrijk aspect is hun vertrouwdheid met pc-gebaseerde informatie- en communicatietechnologieën. De babyboomers zijn op dit moment tussen de 39 en de 59 jaar en dus nog actief op de arbeidsmarkt. Op hun werk maken de meesten onder hen gebruik van computers en andere technologieën die vandaag reeds op de markt zijn. Dit laat vermoeden dat ze misschien ook op oudere leeftijd minder huiverachtig zullen staan ten opzichte van de nieuwe technologische mogelijkheden. Zeker wanneer eigenschappen (cf. supra) als consumentisme, weinig spaarzaamheid en snelle behoeftebevrediging mee in rekening worden gebracht. Anderzijds kan een paradigmashift inzake technologie er ook voor zorgen dat ze helemaal niets hebben aan hun huidige technologische kennis (delphi's).

Ook hun kijk op familiale relaties is gekleurd door de tijdsgeest waarin ze zijn opgegroeid (Merdes, 2003, pp. 25-31). Enerzijds zijn familiebanden de meest stabiele relaties waarmee ze te maken hebben, anderzijds komt deze waarde door onder andere echtscheidingen, geografische mobiliteit (vb. van kinderen) en sociale isolatie steeds vaker in het gedrang. Dit kan bijvoorbeeld tot gevolg hebben dat ze zich op oudere leeftijd toch op één of andere manier proberen vast te klampen aan hun familie en hiervoor misschien zelfs bereid zullen zijn ICT te gebruiken.

Op het vlak van de gezondheidszorg is de babyboomgeneratie de meest veeleisende die er tot nu toe geweest is. Ze zijn graag goed geïnformeerd en hebben voor belangrijke wijzigingen in de gezondheidszorg gezorgd (Merdes, 2003, pp. 25-31). Het is dan ook aannemelijk te verwachten dat ze zelf op hun beurt op hun oude dag een groot belang aan een degelijke gezondheidszorg zullen hechten.

Welke kenmerken ook aan deze generatie worden toegeschreven, het staat vast dat ze gedurende hun actieve leven heel wat in beweging gezet hebben (Merdes, 2003, pp. 25-31). Ze

zullen naar alle waarschijnlijkheid ook op oudere leeftijd deze strijdvaardigheid niet verliezen en blijven ijveren voor alles wat ze belangrijk vinden: een goede gezondheidszorg, zorg voor de hulpbehoevenden... Aangezien ze met zovelen zullen zijn (cf. supra), lijkt het ook aannemelijk dat hun stem gehoord zal worden en ze uiteindelijk hun slag thuishalen.

3.2.6 Senioren: één groep?

Hoewel er vaak gesproken wordt over 'de ouderen' of 'de senioren' mogen ze allerminst over één kam geschoren worden. Onderzoek toont aan dat verschillende groepen binnen de seniorenpopulatie kunnen onderscheiden worden. Leirman (2000; delphi's) identificeert op basis van Tréguer vier categorieën. Elk van deze groepen heeft zijn eigen kenmerken. Ze zijn dus fundamenteel verschillend van elkaar. De huidige 'pre-senioren' (55-65 jaar) leren voornamelijk om bij te blijven en zijn geïnteresseerd in consumptie/economie, het gebruik van media en technologie en allerhande vrijetijdsbestedingen zoals sport, reizen... De 'jong-senioren' (66-75 jaar) maken de tweede groep uit en leren omdat ze één en ander willen inhalen of hun culturele bagage willen verrijken. Ook zij houden zich graag bezig met vrijetijdsbestedingen als sport en reizen, maar ze hebben ook interesse in hun familie, cultuur/levenskunst en maatschappelijke participatie. De 'bedagde senioren' (76-85 jaar) zijn volgens Leirman dan weer meer begaan met gezondheid en zorg, alsook met hun huisvesting en zingeving. Tot slot is er de categorie van de 'hoogbejaarden' (86+jaar) bij hen is er nauwelijks nog interesse tot leren. Zoals Leirman het stelt zijn ze enkel nog geïnteresseerd in "gezondheid en zorg en het opmaken van de eindbalans". Uit de delphigesprekken kwam duidelijk naar voren dat dit slechts één van de indelingen is die gemaakt kan worden ten aanzien van ouderen. Welke subdivisies er ook gebruikt worden, het staat vast dat 'dé bejaarde' niet bestaat en dus ook bij het denken over de toekomst hiermee rekening moet gehouden worden.

Wanneer we bovenstaande bemerking doortrekken naar 2030, kunnen we besluiten dat we ook dan een heterogene groep van bejaarden kunnen verwachten. Bovenstaande indeling blijft echter niet houdbaar. Gezien de stijging van de levensverwachting zal de leeftijdsgrens met minstens 5 jaar naar boven verschuiven. Men behoort dan minder snel tot de groep van de pré-senioren, jongsenioren, bedagden of hoogbejaarden.

De kans bestaat dat we in 2030 grosso modo twee groepen van bejaarden kunnen onderscheiden: een groep 'healthy wealthy' bejaarden die een hoge opleiding genoten hebben, meer welgesteld zijn, over nieuwe technologieën beschikken en de capaciteiten hebben om er gebruik van te maken. Deze bejaarden zijn "mee" met hun tijd en kunnen ook ingeschakeld worden in het arbeidsproces, bijvoorbeeld als adviseur van een jongere collega. Dit maakt dat

ze goed geïntegreerd in de maatschappij zijn en zich goed voelen in hun rol als oudere. Daarnaast zal er ook een groep ontstaan die deze kansen niet krijgt wegens financiële redenen en een gebrek aan vaardigheden. In dit geval is er dus sprake van een grote heterogeniteit tussen de verschillende categorieën van ouderen.

Een andere ontwikkeling is echter ook mogelijk. In een pessimistische visie is het denkbaar dat er een paradigmashift inzake technologische ontwikkelingen optreedt die ervoor zorgt dat enkel jongeren effectief gebruik maken van de nieuwe technologieën (cf. hierboven 1.2.). In dit geval helpt het niet dat de babyboomgeneratie van vandaag reeds met ICT en pc-gebaseerde toepassingen vertrouwd is. Ouderen worden eenvoudigweg bekeken als afgeschreven en staan aan de zijlijn van de maatschappij, juist omdat ze niet kunnen werken met de laatste technologische snufjes. Hier is dus opnieuw sprake van een generatiekloof. Er is meer sprake van een intragenerationele solidariteit dan van intergenerationele solidariteit. Jongeren zijn nog wel begaan met hun ouders, maar hebben omwille van hun drukke bezigheden niet de tijd om de mantelzorg voor hun ouders op te nemen. Hiervoor gaan ze dan ook technologische hulpmiddelen inschakelen ter controle van de gezondheid van de oudere. Hoewel dit voor deze laatste groep het gevoel van veiligheid kan verhogen, kan dit tegelijkertijd leiden tot vervreemding. Men voelt zich gecontroleerd en verliest vat op het eigen leven.

Uit bovenstaande paragraaf wordt duidelijk dat het met de ouderen in 2030 heel wat verschillenden kanten kan opgaan. Welke positie ze zullen innemen in de maatschappij hangt in belangrijke mate af van het beleid dat de overheid inzake ouderen en integratie van ICT wil voeren.

3.3 Kenmerken van de technologie van de toekomst

3.3.1 Voortzetting van PC-gebaseerde technologie of paradigmashift?

Hoe de nieuwe technologieën er in 2030 exact zullen uitzien is op dit moment nog onzeker. Een meta-analyse van toekomststudies (Davies e.a., 2001) onthult onder meer de volgende trends op het vlak van ICT: 1) groei van ICT-technologie (toegenomen technologische globalisering) en grotere performantie van computers, 3) toenemend gebruik van ICT in de gezondheidszorg, het bedrijfsleven, de vrije tijd en de industrie, 4) toenemend gebruik van artificiële intelligentie, en 5) groter gebruik van nanotechnologie en geminiaturiseerde technologie. Over de toekomstige

acceptatie van ICT, bestaan tegenovergestelde meningen: sommige studies voorspellen een hogere penetratie, andere een grotere kloof tussen de “haves” en de “have nots”.

In het rapport “Sector Futures. Shaping the future of ICT” (EMCC, 2003) over de toekomst van ICT (voor 2010) worden de hierboven vermelde (en andere) resultaten samengevat in twee alternatieve scenario’s: “stumbling along” en “grave’ new world”. In het eerste geval zijn de communicatie- en informatietechnologieën van de toekomst een voortzetting van wat vandaag reeds op de markt is. In het tweede geval is er sprake van een radicale shift. Tabel 2 geeft een overzicht van de kenmerken die eigen zijn aan de technologieën van nu (en m.a.w. ook van toekomstige technologieën indien deze inderdaad voornamelijk een voortzetting zijn van wat reeds bestaat), en van de Ambient Intelligence-technologie (die b.v. een radicale shift vertegenwoordigt).

Tabel 3: ICT: Voortzetting van huidige technologieën versus radicale shift?

Huidige technologieën	Toekomst?
–PC-gebaseerd	–de omgeving is de interface
–schrijven en lezen	–gebruik van alle zintuigen
–text based information search	–contextgebaseerde kennisverwerking
–beperkte bandbreedte/apart netwerk	–oneindige bandbreedte/convergentie
–mobiele telefonie	–mobiele/draadloze multimedietoepassingen
–microschaal	–nanoschaal
–silicoongebaseerd	–nieuwe materialen
–e-services die pas ontstaan	

Bron: Aangepaste versie van Friedewald & Da Costa (2003)

Volgens de experts die deelnamen aan de delphigesprekken zal er tegen 2030 naar alle waarschijnlijkheid een paradigmashift optreden en zullen de nieuwe technologieën niet louter een voortzetting zijn van wat vandaag reeds op de markt is. Deze radicale verandering zal zich echter niet op alle domeinen even sterk manifesteren.

3.3.2 Enkele toepassingsgebieden

In het gebied van de **gezondheidszorg** kan er wel een dergelijke drastische wijziging verwacht worden. Op technologisch gebied is er hier immers heel wat evolutie mogelijk. Bovendien ligt de aanvaardingsgraad van technologieën die iets kunnen betekenen voor de gezondheid heel hoog omdat het nut ervan erg voor de hand ligt. Dit kan een belangrijke evolutie zijn voor het grote aantal zorgbehoevenden dat er in 2030 ongetwijfeld zal zijn. Vooraleer deze nieuwe

technologieën daadwerkelijk een hulp zullen zijn voor de zorgbehoevenden dienen er een aantal voorwaarden vervuld te zijn. Het is belangrijk dat deze ambient technology, agent technology, domotica, wireless connecties... door iedereen gekend zijn en voor iedereen betaalbaar zijn. Bovendien is het belangrijk dat alles erg gebruiksvriendelijk ontwikkeld wordt, zodat de aanvaarding ervan gemakkelijk verloopt en er geen achterblijvers zijn. Hieronder worden een aantal concrete voorbeelden van innovaties gegeven die tegen 2030 mogelijk op de markt beschikbaar zijn (delphi's):

❖ *een intelligent bed:*

Vandaag is er reeds een intelligent bed in het Huis van de Toekomst te vinden. Het past zich aan aan de slaappositie van de mens, zodat deze in optimale omstandigheden van zijn nachtrust kan genieten. Dit is vooral interessant voor mensen met rugklachten, maar het kan ieders slaapkwaliteit in positieve zin beïnvloeden. Vermits ouderen veel tijd in bed doorbrengen kan een dergelijk hulpmiddel voor hen van groot nut zijn. Tegen 2030 zal het waarschijnlijk mogelijk zijn een bed te produceren waarbij de spieren en zenuwen van de mens gestimuleerd worden. Hoewel men misschien tijdelijk aan het bed gekluisterd is, blijft men op die manier in goede conditie.

❖ *Permanente monitoring van de gezondheid van iedere persoon:*

Het is niet ondenkbaar dat de gezondheid van iedere persoon permanent gemonitord zal worden. Dit betekent dat iedereen in rechtstreeks contact staat met zijn arts of ziekenhuis staat. Wanneer men bijvoorbeeld wekelijks bloedstalen moet laten nemen, hoeft men niet meer naar het ziekenhuis te gaan. Men kan dit thuis zelf doen en door het bloed in te scannen onmiddellijk de resultaten bekomen. Ook deze toepassing is bijzonder interessant voor senioren. Naarmate men ouder wordt, krijgt men immers met meer gezondheidsproblemen te maken.

❖ *Medisch dossier:*

Patiënten zullen zelf in staat zijn hun medisch dossier te beheren. Ze bepalen dus zelf welk deel aan de dokter getoond wordt. Een andere mogelijke evolutie is dat gegevens op een centrale opslagplaats worden bewaard. Elke dokter kan dan steeds het volledige dossier van zijn patiënt inkijken.

❖ *Online dokter:*

Men kan op het internet een vragenlijst invullen, waarna men onmiddellijk de diagnose krijgt. Enkel voor complexere problemen is het nog gebruikelijk een arts te raadplegen. Dit levert

een aanzienlijk gebruiksgemak op voor zieke en minder mobiele patiënten (ouderen). Toch bleken de respondenten uit de focusgroepgesprekken niet onverdeeld positief (cf. supra).

❖ *Rechtstreekse prikkeling van zintuigen:*

De mogelijkheid van rechtstreekse prikkeling van de zintuigen via apparaten zal vermoedelijk bestaan. Zo zijn er vandaag reeds hoorapparaten die beter functioneren dan het menselijke gehoor. Dit kan zich nog verder uitbreiden tot het inplanten van apparaten om slecht functionerende lichaamsdelen/organen te vervangen (vb. ICT die de hersenactiviteit stimuleert). Deze technologie kan dus tegemoet komen aan de fysieke achteruitgang van ouderen.

Ook op het vlak van **huisvesting** kunnen een aantal revelaties worden verwacht. Dit betekent echter allermindst dat de woning van 2030 er erg futuristisch zal uitzien. Technologieën worden alsmaar ingenieuzer wat laat vermoeden dat het huis van 2030 wat betreft uitzicht niet in grote mate zal verschillen van vandaag.

❖ *Draadloze toepassingen:*

De verschillende apparaten die in en rond het huis gebruikt worden zullen in draadloze connectie met elkaar staan. Een voorbeeldje hiervan is de digitale camera die niet meer moet worden aangesloten op de pc vooraleer de foto's kunnen bekeken worden. Dit maakt het gebruik van alle toestellen veel eenvoudiger en dus ook gebruiksvriendelijker.

❖ *Multitasking:*

Terwijl vele huisgezinnen vandaag minstens 4 afstandsbedieningen (DVD, muziekinstallatie, televisie, videospeler) in huis hebben rondslingeren zal multitasking dit probleem verhelpen. Verschillende toestellen worden met slechts één apparaat bediend.

❖ *Context aware omgeving:*

Terwijl domotica vandaag vooral bij welgestelde mensen ingeburgerd is, zal de verspreiding ervan veel breder zijn in 2030. Door bijvoorbeeld het scannen van het oog bij thuiskomst, wordt een persoon bij het systeem aangemeld. Hierop wordt in huis alles onmiddellijk aangepast aan de voorkeur van die persoon (juiste temperatuur, lievelingsmuziek, dimmen van de lichten enz.).

Het hoeft geen betoog dat bovenstaande toepassingen een zeer groot gebruiksvoordeel voor ouderen kunnen opleveren. Technologieën worden immers aanzienlijk eenvoudiger in gebruik en verhogen het leefcomfort in grote mate.

Ten derde zal ook het **bedrijfsleven** niet achter blijven op het vlak van implementatie van nieuwe mogelijkheden. Nieuwe ontwikkelingen zullen hun weg naar de kantoren zeker en vast vinden.

❖ *Videoconferencing:*

Videoconferencing bestaat vandaag reeds, maar wordt niet op grote schaal gebruikt. Mensen vinden het nog steeds aangenamer en efficiënter om in directe communicatie tot elkaar te staan. In de toekomst zal dit met de vernieuwde technologie waarschijnlijk anders zijn. Wanneer projecties en schermen in die mate evolueren dat men echt het gevoel heeft samen aan tafel te zitten, zal videoconferencing vaker worden gebruikt. Dit wil echter niet zeggen dat alle communicatie via elektronische weg zal verlopen.

❖ *Thuiswerken:*

Eén van de argumenten die vaak wordt aangehaald om niet thuis te werken is het gebrek aan controle langs de zijde van de werkgever enerzijds en het gevoel van eenzaamheid langs de zijde van de werknemer anderzijds. Toch dringt een andere arbeidsorganisatie zich op om aan het probleem van de files tegemoet te komen. Een mogelijke evolutie is dat mensen slechts op bepaalde tijdstippen thuiswerken (vb. wanneer het druk is op de weg) en zich nadien naar kantoor begeven. Anderzijds zouden er ook home offices kunnen worden opgericht waar alle mensen van een bepaalde wijk samen werken en in rechtstreekse verbinding staan met hun eigen werkgever.

Ook in de **ontspanningssector** zullen de nieuwe technologieën geïmplementeerd worden. Vergroting van de bandbreedte zal een heel aantal toepassingen op het vlak van real-life experience, entertainment en communicatie met familieleden mogelijk maken. Opnieuw, dit wil helemaal niet zeggen dat de authentieke vormen van communicatie zullen verdwijnen. Face-to-face communicatie wordt door mensen nog steeds hoger ingeschat dan contact onder elektronische vorm.

Hoe radicaal de verandering op bepaalde domeinen ook zal zijn, er mag niet vanuit gegaan worden dat de wereld er totaal anders zal uitzien. Authentieke waarden blijven ook in 2030 belangrijk. Een radicale shift op bepaalde domeinen is technologisch gezien perfect mogelijk, maar het kan niet op alle gebieden verwacht worden.

Voor een goed overzicht van toekomstige technologische toepassingen in het dagelijkse leven, verwijzen we verder naar de JRC/IPTS-ESTO- studie "Science and Technology Roadmapping:

Ambient Intelligence in Everyday Life (Aml@Life)" (te downloaden op: <http://fiste.jrc.es/download/AmlReportFinal.pdf>).

3.3.3 Houding van ouderen ten opzichte van technologie

Zonder twijfel kunnen nieuwe technologische ontwikkelingen het comfort, de zelfredzaamheid en de sociale integratie van ouderen vergroten (Bosma, Giezen-Biegstraaten e.a., 2000). Ze kunnen de gezondheidskwaaltjes waarmee ouderen worden geconfronteerd ondervangen en op die manier hun levenskwaliteit en onafhankelijkheid sterk verhogen. Nochtans zijn de ouderen vandaag vaak non-adopters van de laatste nieuwe technologische snufjes. Dit wordt vooral veroorzaakt door het feit dat er met ouderen als consumenten weinig rekening gehouden wordt. Erg vaak mikt men met zijn product op de jongere generatie, ondanks het feit dat 50-plussers binnenkort het grootste deel van de bevolking uitmaken. Wanneer bij het ontwerp van nieuwe technologieën in de toekomst geen rekening gehouden wordt met de senioren, zullen deze niet beantwoorden aan hun wensen en noden en zullen ze bijgevolg ook niet aanvaard worden door deze groep (delphi's, focusgrouppinterviews).

Hoe ouderen in 2030 met ICT zullen omgaan hangt in belangrijke mate af van bovenstaande bemerking. Wanneer zij inderdaad betrokken worden in de ontwikkeling van nieuwe technologieën, zullen deze aangepast zijn aan hun specifieke noden en wensen. Bijgevolg zal hun houding ertegenover vermoedelijk ook erg positief zijn en worden de nieuwe ontwikkelingen snel aanvaard. Indien er echter geen rekening met hen wordt gehouden, zal er een grote kloof tussen jong en oud ontstaan. De jongere generatie is dan op de hoogte en in het bezit van de laatste snufjes en technologische hulpmiddelen, terwijl de oudere generatie, die deze het best kan gebruiken, helemaal niet "mee" is. In plaats van tot een hogere adoptiegraad zal deze laatste ontwikkeling eerder leiden tot een grotere kloof. Nieuwe technologieën zorgen dan bij ouderen enkel voor een toegenomen gevoel van vervreemding, onveiligheid, information overload en technologieafhankelijkheid. Deze ontwikkelingen hebben eveneens implicaties voor het psychische welbevinden van ouderen. Wanneer er in de toekomst een inclusief beleid gevoerd wordt en er voldoende alternatieven voor technologische hulpmiddelen blijven bestaan, of wanneer ICT-toepassingen voldoende zullen zijn aangepast aan de noden en eisen van senioren zullen ze een sterk gevoel van integratie in de maatschappij ervaren. 'Oud zijn' is geen probleem en mensen ervaren een sterke intergenerationele solidariteit. Wanneer de situatie echter in tegenovergestelde zin evolueert, kan dit enkel een negatieve invloed hebben op het psychische welbevinden van ouderen. Ze staan aan de zijlijn, kunnen niet meer mee en worden voortdurend geconfronteerd met hun fysieke en psychische achteruitgang.

Bovenstaande bevindingen hebben betrekking op ouderen in het algemeen. Wanneer gedacht wordt over de ouderen van 2030, moeten de specifieke kenmerken van de babyboomgeneratie (cf. supra) in gedachten gehouden worden (delphi's). Deze mensen zijn immers in een bepaalde tijdsgeest opgegroeid, die ook hun houding ten opzichte van nieuwe technologieën zou kunnen bepalen. Mogelijkerwijs zullen ze meer openstaan voor de nieuwe technologische ontwikkelingen dan de ouderen van vandaag. Zoals in een eerdere paragraaf reeds beschreven (cf. Waarden en opvattingen van een toekomstige generatie ouderen) hechten de babyboomers veel belang aan consumentisme, jong blijven, leren, snelle behoeftebevrediging, enz. (Merdes, 2003, pp. 25-31). Dit zou hen kunnen aansporen tot een snellere implementatie van ICT ter verhoging van het wooncomfort.

Welke van de verschillende opties realiteit zal zijn in 2030 wordt grotendeels bepaald door het beleid dat de overheid in deze materie voert. Ze kan er voor kiezen een voortrekkersrol te spelen en bijvoorbeeld subsidies uitreiken voor projecten die rekening houden met ouderen als doelgroep. Andere mogelijkheden bestaan uit het organiseren van cursussen op maat van senioren, helpdesks op maat... om op die manier de verspreiding van technologie onder ouderen te stimuleren.

3.3.4 Positieve en negatieve gevolgen van (non-)adoptie van ICT door ouderen

Zoals hierboven reeds meermaals werd aangehaald, kunnen de informatie- en communicatietechnologieën een belangrijke invloed hebben op het leven van de toekomstige ouderen. In dit onderdeel worden de voordelen/kansen versus de nadelen/ gevaren nog even kort op een rij gezet (delphigesprekken).

De toekomstige ICT kunnen enerzijds zorgen voor de “empowerment” van ouderen. Zij kunnen ertoe leiden dat ouderen langer gezond en zelfstandig leven, in grotere mate deelnemen aan heel het maatschappelijke leven, en goede banden onderhouden met andere generaties (“twinning”). Of anders geformuleerd: door het gebruik van ICT worden ouderen minder behoeftig (er is functiewinst in plaats van functieverlies) en raken ze minder geïsoleerd.

Anderzijds zijn er ook nadelen en gevaren verbonden aan de ICT-ontwikkelingen. Deze zouden bijvoorbeeld gepaard kunnen gaan met een groeiende kloof tussen de “information rich” en de “information poor”, tussen de “haves” en de “have nots”, tussen diegenen met en zonder het verlangen en de middelen om nieuwe ICT aan te schaffen. De kloof zou kunnen optreden tussen de jongere en de oudere generaties, maar ook binnen de oudere generaties zelf. Bij de ouderen die uiteindelijk gebruik maken van de technologische toepassingen bestaat verder het

gevaar van technologieafhankelijkheid (functieverlies in plaats van functiewinst), en vervreemding. Ten slotte vormen ook veiligheids- en privacy-issues een uitdaging.

3.4 Kenmerken van de maatschappij van de toekomst

3.4.1 Demografie

Hierboven werden reeds een aantal demografische verwachtingen toegelicht (cf. demografie en gezondheid). Er werd voornamelijk aandacht besteed aan de dalende nataliteit, de toegenomen levensverwachting en de vergrijzing als gevolg van deze ontwikkelingen. Toch komen we hier nog even terug op de demografische evolutie. De voorspellingen op dit vlak op wereldgebied stroken immers niet volledig met wat we in Europa en de Westerse wereld kunnen verwachten.

Op wereldvlak zal de bevolking in 2030 sterk zijn toegenomen. Het overgrote deel van deze mensen zal echter in de onderontwikkelde wereld wonen (Davies e.a., 2001). Onderzoek toont aan dat tegen 2020 nog slechts één vijfde van de wereldbevolking in de ontwikkelde wereld zal wonen. Vooruitberekeningen laten immers vermoeden dat 90 tot 95% van de wereldbevolking in onderontwikkelde landen geboren zal worden. Deze evoluties, de daling van het geboortecijfer in de Westerse wereld enerzijds en verlenging van de levensduur anderzijds, zullen in de ontwikkelde wereld zorgen voor een dubbele vergrijzing van de bevolking. In schril contrast hiermee, staat de verjonging in de onderontwikkelde wereld.

Bovenstaande ontwikkelingen laten vermoeden dat Oost-Azië en Afrika de dichtst bevolkte gebieden zullen zijn waardoor er daar een toenemende druk tot emigratie ontstaat (Davies e.a., 2001). In het Westen daarentegen, brengt de veroudering van de bevolking een daling van de vruchtbaarheid en een stijging van het aantal zorgbehoevende personen met zich mee.

3.4.2 Klimaat/milieu

Hoewel het klimaat en het milieu bepalend zijn voor de leefomstandigheden en het welbevinden van mensen, blijkt er binnen de bestaande literatuur veel onenigheid over de wijze waarop deze zullen evolueren in de toekomst (Davies e.a., 2001; Friedewald & Da Costa, 2003; Prisma scenario team, 2002). De meeste studies rapporteren wel een stijging van de globale atmosferische temperatuur. Echter, hoeveel hoger deze temperatuur nu juist zal zijn in 2030 valt moeilijk te voorspellen. Daarnaast zullen vermoedelijk ook extremere weersomstandigheden

frequenter voorkomen en kunnen we een stijging van het zeeniveau verwachten. Ook het aantal overstromingen zal toenemen. Dit komt vooral door de ontbossing in bepaalde werelddelen (vb. Zuid-Azië).

Milieuvervuiling blijft vermoedelijk ook in 2030 een probleem. Dit hangt samen met de demografische ontwikkelingen op wereldvlak. Waar de ontwikkelde wereld zijn uiterste best zal doen om de vervuiling terug te dringen, is dit in de onderontwikkelde wereld met zijn grote bevolkingsaan groei zeer moeilijk. Het aantal mensen is immers bepalend voor de hoeveelheid vervoer en industrie, twee belangrijke bronnen van milieuvervuiling. Ook het verbruik van fossiele brandstoffen blijft een belangrijke factor (hoewel het relatieve belang van deze energiebron – tegenover alternatieve energiebronnen - waarschijnlijk zal afnemen in de toekomst).

De klimaatsveranderingen alsook de groei van de wereldbevolking kunnen een schaarste aan drinkbaar water met zich meebrengen. Dit probleem zal vooral opduiken in de onderontwikkelde wereld waar de bevolkingstoename het grootst is (delen van Afrika en het Midden-Oosten). Dezelfde gebieden zullen ook te kampen hebben met hongersnood. Ook in 2030 zal de voedselvoorraad immers niet evenredig over de wereldbevolking verdeeld zijn (Davies e.a., 2001). In deze gebieden waar water- en hongersnood heersen en vele mensen verzwakt zijn, zullen vanzelfsprekend ook vele ziekten opduiken. Deze verspreiden zich door het opkomende toerisme en de migratie gemakkelijk naar de ontwikkelde wereld. Het is immers niet verwonderlijk dat in een wereld met een dergelijke ongelijkheid tussen verschillende werelddelen veel mensen een beter lot zoeken en migreren van het platteland naar de stad of van de Derde Wereld naar de Westerse wereld.

3.4.3 Economie

Verbeterde communicatie- en informatiestromen, alsook multiculturele waarden en dalende kosten zorgen ervoor dat de trend van globalisering zich ook in de toekomst waarschijnlijk verder zet. Hoewel dit leidt tot een globale economische groei, manifesteert deze ontwikkeling zich niet overal even sterk. Zowel voor landen als personen geldt dat de kloof tussen arm en rijk alsm aar breder wordt (Davies e.a., 2001). De toekomstscenario's die specifiek voor Europa ontwikkeld zijn, voorzien ook diverse mogelijkheden op economisch vlak, gaande van een sterke economische groei, tot een recessie (Prisma scenario team, 2002a).

De implementatie van nieuwe technologische ontwikkelingen in het bedrijfsleven leidt tot een afname van jobs voor laaggeschoolden (Davies e.a., 2001). Deze ontwikkeling, samen met de vergrijzing van de bevolking in de ontwikkelde wereld, maakt dat het erg moeilijk wordt om

gekwalficeerd personeel te vinden. Vandaar dat mensen vermoedelijk langer zullen moeten werken. Bovendien zullen de beroepsactieve mensen een zware belastingslast dragen. De vergrijzing van de bevolking maakt immers dat het moeilijk wordt de pensioenen te financieren.

De bedrijven zelf zullen in hun campagnes vermoedelijk nog meer dan vandaag hun merk en imago benadrukken. Hetzelfde zal in toenemende mate noodzakelijk blijken voor de overheden. Er kan immers een dalende trend in interesse van mensen in politiek verwacht worden (Davies e.a., 2001).

3.4.4 Nationaal en internationaal beleid

Ook betreffende het nationale en internationale beleid van staten zijn er in de literatuur een aantal toekomstverwachtingen te onderscheiden (Davies e.a., 2001). Eén van de voornaamste uitdagingen ligt in de globalisering en de verhoogde toegankelijkheid van landen. De internationale samenwerking op alle gebied zal dan waarschijnlijk ook toenemen.

Ook in de veranderende aard van criminaliteit schuilt een uitdaging voor 2030 (Davies e.a., 2001). Misdadigers gebruiken vandaag reeds de vernieuwde technologische mogelijkheden bij hun criminele activiteiten. Internet en nieuwe communicatiemogelijkheden maken het voor hen mogelijk om in verschillende gebieden en op verschillende terreinen tegelijkertijd actief te zijn. In de toekomst zullen ook overheden over meer geavanceerde technologieën (vb. DNA) beschikken om criminelen te vatten.

Een laatste belangrijke trend is deze naar de verdere verspreiding van de democratie als regeringsvorm (Davies e.a., 2001). Minderheidsgroeperingen zullen vaker het recht op representatie in de overheid opeisen. Dit resulteert uit de hogere eisen die door de bevolking aan haar overheid gesteld worden. Ze wenst oplossingen te zien voor problemen uit het alledaagse leven zoals vervoer, gezondheid, criminaliteit....

3.4.5 Percepties, overtuigingen, waarden en attitudes

Hoe mensen in 2030 de wereld zullen bekijken valt vandaag moeilijk te voorspellen. Toch worden er in een aantal onderzoeken verschillende waardenveranderingen genoemd (Davies e.a., 2001).

Over het algemeen kan er een trend naar een toenemende sociale vrijheid worden vastgesteld die gepaard gaat met een stijging van het individualisme (Davies e.a., 2001). Het individu mag/kan zelf beslissen welke kant hij met zijn leven op wil. Traditionele waarden verliezen hierbij aan populariteit; vooral zelfontplooiing, individuele rechten, gezondheid, rijkdom, jobtevredenheid, enz. zijn belangrijk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat steeds minder mensen voor een traditioneel geloof kiezen. Verschillende andere godsdiensten zullen ontstaan en individuen zijn vrij te kiezen waarin ze wel/niet geloven.

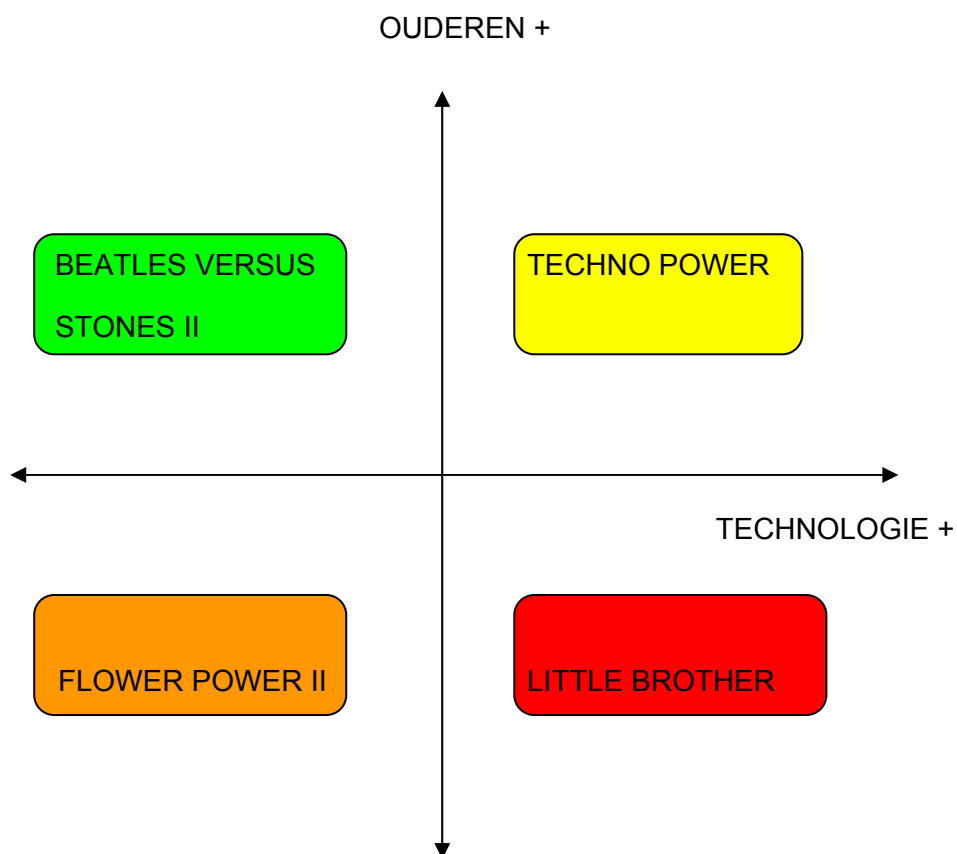
Daarnaast zal het scholingsniveau in 2030 nog sterk gestegen zijn (cf. hierboven 2.3.; Davies e.a., 2001). Zowel in de ontwikkelde als in de onderontwikkelde wereld neemt de geletterdheid toe. Hierdoor kunnen deze mensen ook gemakkelijker in het arbeidsproces worden ingeschakeld en kunnen ze omgaan met de nieuwe technologieën. Dit heeft een belangrijke invloed op de sociale structuren in de samenleving. De traditionele gemeenschappen verdwijnen langzaam, vermits mensen van steeds meer gemeenschappen lid worden: op het internet, op hun werk, familie... Deze ontwikkeling zorgt voor een vermindering van de nationale identiteit, maar tegelijkertijd voor een bewustwording van de eigen plaats in een groep. Een laatste belangrijk element op dit vlak is de houding van mensen tegenover technologieën. Verschillende toekomstscenario's (o.m. het "Report on Pan-European Scenario-building" (Prisma Scenario Team, 2002a) en "Sector Futures, Pan-European changes and Trends in Service Delivery" (Prisma Scenario Team, 2002b) houden rekening met een mogelijke groeiende mentale weerstand tegen de verdere technologisering van het leven bij de bevolking.

4 VIER TOEKOMSTSCENARIO'S ROND OUDEREN EN ICT IN 2030

4.1 Inleiding

Op basis van de informatie uit de literatuur, de delphigesprekken met experts en de focusgrouppinterviews met (toekomstige) senioren (cf. supra) kunnen twee sleutelvariabelen rond de toekomst van ouderen en ICT geselecteerd worden: de aard van de technologie van de toekomst (sterk geavanceerd of niet), en de graad van adoptie van deze technologie bij ouderen (laag of hoog) en de mogelijke positieve of negatieve gevolgen daarvan. Op basis van een assenstelsel (met voor elke variabele twee dimensies) resulteert dit in vier mogelijke scenario's voor de toekomst van ouderen en ICT (in 2030).

Figuur 3 : Vier scenario's rond de toekomst van ouderen en ICT

4.2 Beschrijving scenario 1: Techno Power

In 2030 maakt België deel uit van een uitgebreid en ééngemaakt Europa, dat actief participeert in een globaal systeem. De economie draait goed en er is een hoge welvaart. We leven in een multiculturele, verdraagzame wereld. De technologie is vergevorderd. Ambient intelligence (de intelligente omgeving), virtual agents (die helpen bij het omgaan met technologie en informatie), en alle vormen van mobiele (wireless) communicatie zijn sterk aanwezig. Die technologie verschilt sterk van de PC-gebaseerde technologie van weleer. Ze is enorm gebruiksvriendelijk en laagdrempelig. Ook de ouderen van 2030 hebben de nieuwe technologische toepassingen zonder problemen aanvaard en geïntegreerd in hun dagelijkse leven. Het feit dat bedrijven de senioren als consumentenmarkt hebben ontdekt en meer en meer hun reclame, diensten, en interfaces hebben afgestemd op deze lucratieve groep, heeft daar sterk toe bijgedragen. De meeste senioren kunnen zich de technologieën ook financieel veroorloven: enerzijds omdat zij een kapitaalkrachtige groep vormen (ook omdat velen van hen nog actief deelnemen aan het beroepsleven), anderzijds omdat de prijzen voor nieuwe technologieën betrekkelijk laag zijn (o.m. door overheidsinvesteringen en de massale markt waarop zij gericht zijn). Intergenerationeel zijn er weinig verschillen meer te bespeuren; jong en oud leven, wonen en werken samen in solidariteit. Kortom: technologie heeft voor de “empowerment” van senioren gezorgd. Zij nemen een voorname plaats in in de samenleving. Van “ageism” is geen sprake meer. Senioren spelen een belangrijke rol op alle maatschappelijke fronten: in het bedrijfsleven, het culturele leven, de politiek

Aan de basis van deze situatie liggen o.m. de overheidsinvesteringen in de gezondheidstechnologie, en de overheidsstimulansen om tot op hoge leeftijd te blijven werken. Die hebben ervoor gezorgd dat ouderen langer gezond en actief blijven, én kunnen deelnemen aan het arbeidsproces. Daardoor is het probleem van pensioenen en zorglasten grotendeels uit de weg geruimd.

De gemiddelde senior is dus gezond, werkt, en leeft heel actief. Het lijkt wel of hij altijd te weinig tijd heeft. Op het werk fungeert hij vaak als mentor van jongere werknemers. Ook daar is de technologie trouwens opvallend sterk aanwezig. De oudere wordt bijgestaan door persoonlijke assistenten (waarvan de meeste uiteraard computers zijn), en de internationale contacten worden onderhouden via ‘virtuele’ vergaderingen. Door de daling van de algemene arbeidstijd, zowel voor de jongeren als de ouderen (de vele arbeidskrachten – virtueel en menselijk – maken het werk immers licht), is er nog voldoende tijd voor de andere dingen van het leven: ontspanning, sociale contacten, leren, ...

De (relatief beperkte groep) hulpbehoevende senioren (vooral hoogbejaarden - bestaande uit 100-plussers) wonen, net als andere hulpbehoevende categorieën, in woonvoorzieningen tussen gezonde mensen. Zij leven vrij zelfstandig dankzij de technologie. Hun gezondheid wordt op afstand gemonitord via ingebouwde chips of intelligente kleding, en hun huis bevat domoticoepassingen die tegemoetkomen aan hun handicaps. Verder biedt de geavanceerde technologie talrijke mogelijkheden voor “virtueel” gezelschap. Tele-verzorging is de norm, maar in noodgevallen (en voor dagelijkse klussen en face-to-face-contact) kunnen zij een beroep doen op de gezonde medebewoners in hun wooncomplex. In tegenstelling tot wat in 2004 de norm was, bestaan er in 2030 geen bejaardentehuizen meer. Van “gettovorming” is geen sprake. Zoals gezonde mensen hulpbehoevendenden helpen, helpen jongeren en ouderen elkaar ook in hun intergenerationele woonvormen.

Terwijl er heel wat nieuwe technologieën op de oudere afkomen, is het echter niet zo dat er sprake is van een ‘overload’ aan informatie of van keuzeverlamming. Alles is ‘op maat gemaakt’ en de “intelligent agents” fungeren eigenlijk als de “gatekeepers”. Anderzijds blijkt er toch een prijskaartje aan de technologische evolutie te hangen: mensen (vooral ouderen) zijn zich bewust van hun grote technologieafhankelijkheid. Zij kunnen niet meer zonder technologie. Als dat toch gebeurt, valt heel hun leven in duigen.

4.3 Beschrijving scenario 2: Little Brother

In 2030 is België een technologisch geavanceerd, maar sociaal verdeeld land. Er is een kloof tussen diegenen die meekunnen in het globale, technologische tijdperk, en diegenen die omwille van financiële of kennisredenen zijn uitgesloten van actieve participatie in de samenleving. Een belangrijke kloof is deze tussen de “jongere” en de “oudere” generaties. De eerste groep heeft snel gebruik gemaakt van de nieuwe hoogtechnologische toepassingen, die in eerste instantie vooral gericht waren op het bedrijfsleven en een efficiëntere productie, maar nadien ook de andere domeinen van de samenleving veroverden. De oudere groep daarentegen, is minder mee met zijn tijd. In tegenstelling tot wat vroeger werd beweerd, is de adoptie van de Ambient Intelligence-technologie voor hen geen evidente zaak geworden. Zij kijken meewarig naar de manier waarop hun kinderen en kleinkinderen omgaan met de nieuwe toepassingen. Voor iemand die is opgegroeid met een televisietoestel, en op latere leeftijd heeft kennismaat met PC's en GSM-toestellen, zijn die hoogtechnologische snufjes wel erg vreemd en beangstigend. (“Wie spreekt er nu tegen muren?” – “Al die electronica en straling zijn vast niet goed voor de gezondheid”) Bovendien kosten ze ook heel wat geld, en met de kleine pensioenen die in 2030 worden uitgekeerd, is het voor veel ouderen niet evident om ze ook in

huis te halen. Daarbij komt nog dat de technologie ook niet is aangepast aan - en niet gebruiksvriendelijk is voor - de senioren groep (want oorspronkelijk enkel ontwikkeld met het oog op een efficiëntere bedrijfsproductie en niet met de specifieke noden en beperkingen van ouderen in gedachten). Het is dan ook niet verwonderlijk dat ouderen moeilijk kunnen omgaan met de nieuwste technologieën (zoals de nanomultimachine (NMM), een zeer compact toestelletje dat 1000-den functies integreert, en zo een complex geheel maakt).

De jongere garde (vooral de hoger opgeleiden onder hen) controleert dus de technologie, en lijkt daardoor ook de meeste zeggenschap te hebben op zowel het economische als het politieke domein. 'Ageism' is sterk aanwezig. Ouderen betekenen niet veel meer in het moderne bedrijfsleven of op maatschappelijk gebied. Zij worden als "hulpeloos" beschouwd en ook zo behandeld.

In het moderne verkeer komt dat bijvoorbeeld zeer goed tot uiting. De standaard ingebouwde intelligente technologie in de wagen zorgt ervoor dat het voertuig onmiddellijk herkent dat een oudere persoon het bestuurt (rijstijl, gewicht, stem, vingerafdruk ...). Daarop neemt het systeem automatisch de controle over de wagen gedeeltelijk over "om het werk van de oudere te verlichten en de veiligheid te bevorderen". Dit terwijl de oudere misschien liever zelf zou willen rijden. De oudere heeft in dit geval, net zoals in zovele andere, geen keuze. Hij heeft een sterk gevoel van machteloosheid, van controleverlies over zijn eigen leven.

De gemiddelde senior is in 2030 met pensioen en heeft een vrij passief en geïsoleerd leven. De beperkte financiële middelen laten geen actieve tijdsbesteding toe. En ook de gestegen criminaliteit zorgt ervoor dat ouderen vaak niet meer uit hun huis durven komen. Veel senioren zijn depressief en brengen een groot deel van hun tijd door met het kijken naar één van de vele multimediasstations. De ouderen in deze samenleving vervelen zich, zijn verbitterd, ontevreden en depressief.

De hulpbehoevende senioren moeten vooral een beroep doen op de vrijwillige inzet van hun gezondere generatiegenoten, of worden ondergebracht in private instellingen. Ook in deze nieuwe ouderentehuizen staat efficiëntie centraal. De kamers zijn uitgerust met de modernste technologie, die bijvoorbeeld toelaat dat de kinderen of de dokter een virtueel bezoek brengen. Ingeplante chips maken een constante bewaking van de gezondheid en het hele doen en laten van de oudere mogelijk. Van privacy is geen sprake meer. Ook hier geldt "Big Brother" – of beter : "Little Brother" – "is watching you".

4.4 Beschrijving scenario 3: Flower Power II

België is er niet in geslaagd een belangrijke rol te spelen op de globale markt. Multinationals zijn andere oorden gaan opzoeken en vooral de kleine zaken kennen succes. De economische groei is beperkt, maar sociale en ecologische waarden floreren. De bevolking rebelleert tegen de overheid en de (economische) markt. Ze pleit voor decentralisatie, milieubewustzijn en lokalisering.

De meeste mensen en bedrijven hebben toegang tot een snelle internetverbinding en er is vooruitgang geboekt op het vlak van e-Learning, e-Health, en e-Government. Toch is er ook een steeds grotere mentale weerstand tegen de verdere technologisering van het leven. De ouderen nemen het voortouw in de strijd om “authenticiteit” en de terugkeer naar “face-to-face”-contacten. Zij willen opnieuw mensen achter bankloketten, dokters om naartoe te gaan...De introductie van Ambient Intelligence blijkt o.m. daardoor slechts een beperkt succes te kennen. Zelfs veel jongeren beginnen zich aangesproken te voelen door de ‘anti-technologische’ ideeën. De blijvende problemen rond de klassieke media (de beveiliging van het net, computerhackers en spammail) zijn één van de oorzaken van hún groeiend ongenoegen.

Anderzijds leeft er in deze maatschappij een grote bezorgdheid omtrent het milieu. Vaak wordt (opnieuw) met een beschuldigende vinger naar de technologie (en de massaproductie) gewezen.

De gemiddelde oudere van 2030 werkt tot hij of zij daar fysiek en mentaal toe in staat is, weliswaar in een parttime job. Daardoor is er nog voldoende ruimte voor andere aangelegenheden, zoals studeren (waarbij vaak het principe “ouderen leren ouderen” wordt gehanteerd), sociale contacten, recreatie, spiritualiteit (yoga) en ecologisch verantwoord tuinieren. Ook politiek is de senior erg actief. Idealistisch als hij is, komt hij op voor thema’s zoals het milieu, anti-technologisering, solidariteit... De gemiddelde oudere in 2030 heeft dus genoeg te doen, maar zal zich er niet moe voor maken. In tegenstelling tot de jongere, heeft hij leren genieten zijn (vrije) tijd.

Leven in grote gemeenschappen (voornamelijk met generatiegenoten, maar ook wel met de ‘uitgebreide’ familie) is weer in. Fysiek of mentaal minder gezonde ouderen worden in deze communes opgevangen. De actieve, nog gezonde senioren doen boodschappen, werken in de tuin, kuisen, wassen, ... voor de hulpbehoevende bejaarden. Niets is immers beter dan een echte helpende hand. Niets is beter dan echt menselijk contact.

Met de gezondheid van de ouderen is het trouwens vrij goed gesteld, ondanks de afwezigheid van geavanceerde gezondheidstechnologie. (De overheid vond het ethisch en economisch niet verantwoord om te blijven investeren in de “onnatuurlijke” verlenging van mensenlevens.) Uit milieu- en financiële overwegingen (benzine is haast onbetaalbaar geworden door de nijpende

tekorten aan fossiele brandstoffen) zijn mensen fysiek immers zeer actief. De ouderen gaan vaak te voet, of nemen de fiets of het openbaar vervoer naar hun bestemming. Bovendien lijken de terugkeer naar ‘gezonde’ voeding (die wel gestimuleerd werd van overheidswege), de sterke solidariteit (voornamelijk onder ouderen) en de onthaasting, hun vruchten af te werpen. De “babyboomers” beleven hun tweede jeugd.

4.5 Beschrijving scenario 4: Beatles versus Stones II

Tussen 2004 en 2030 is er sprake van een matige technologische vooruitgang: de PC-gebaseerde technologie domineert nog steeds, en ambient intelligence-toepassingen beginnen nu pas van de grond te geraken. Deze evolutie gaat gepaard met een verdere segmentering binnen elke generatie tussen de “haves” en de “have nots”. Dit is vooral het geval bij de groep ouderen, en lijkt bij hen ook de meest verregaande gevolgen te hebben. Aan de ene kant is er een grote groep “healthy wealthy” senioren, aan de andere kant zijn er de minder begoede en de minder gezonde ouderen. Doordat de nieuwe technologische toepassingen de eersten in staat stellen om een beter leven te leiden, leidt de non-adoptie bij de andere categorieën tot zeer grote verschillen in de levenskwaliteit bij ouderen.

De groep “healthy wealthy” personen bestaat voornamelijk uit hogeropgeleide, niet alleenstaande 70 tot 90-jarigen (de jong-senioren en senioren), zij leiden een zeer actief leven en maken graag gebruik van de geavanceerde technologie om die levensstijl zo lang mogelijk te kunnen behouden. Vooral de toepassingen in het domein van de gezondheidstechnologie, de domotica, en de “leisure industry” kunnen op hun bijval rekenen. Deze ouderen houden bijvoorbeeld hun eigen elektronisch medisch dossier bij, raadplegen bij ziekte in eerste instantie de online-dokter, en bezitten een reeks van technologische snuffjes die helpen bij het voorkomen (en verhelpen) van ziekten. Investerings in domoticoepassingen (zoals automatische aanpassing van meubilair aan de persoonlijke noden) zien zij als een investering in de toekomst, en een garantie voor een lang, zelfstandig leven. Ook de geavanceerde beveiligingssystemen kennen bij hen veel succes. (Dat zijn trouwens geen overbodige luxeproducten in de samenleving van 2030, die gekenmerkt wordt door een hoge criminaliteitsgraad). Sommige van deze ouderen zijn nog aan het werk, maar de meerderheid van hen geniet met volle teugen van het pensioen. De technologie verschaft tal van mogelijkheden om de noodzakelijke, maar minder interessante aspecten van het leven snel af te handelen (e-bankieren, e-administratie, en e-shopping – die nu helemaal op punt staan - vormen voor hen geen enkel probleem), en zich te concentreren op de aangename zaken. Voor vrije tijd en sociale contacten vormen technologieën een interessante “aanvulling”.

De pre-senioren, de minderbedeelde 70-90-jarigen en de (vaak) alleenstaande (vrouwelijke) hoogbejaarden leiden een minder rooskleurig en zorgeloos leven, aan de rand van de informatiemaatschappij. Bij de eerste twee groepen staan financiële beperkingen in de weg van de adoptie van nieuwe technologieën (die hen uiteraard ook wel interessant lijken). Bij de derde groep vormen fysieke en cognitieve beperkingen een hinderpaal bij het gebruik van de - in hoofdzaak nog 'domme' – technologieën. Voor concrete hulp zijn zij daarom vooral aangewezen op familieleden, of wanneer die niet bestaan (wat vaak voorkomt), op hulp van professionele instanties die gefinancierd worden door de overheid.

De "healthy wealthy" ouderen gebruiken de technologie dus als een 'empowerment tool', een middel om zo lang en zo goed mogelijk te leven (gezond, veilig, autonoom). De minderbedeelden en minder gezonden, die net het meest zouden baten bij de adoptie van de nieuwe technologische toepassingen, kijken aan de rand toe. Dat maakt deze 'drop-outs' nog moedelozer en depressiever. De kloof tussen de verschillende groepen ouderen is dus groter dan ooit. De senioren leven in totaal andere leefwerelden en lijken volledig naast elkaar te praten...

Referentielijst

Audenaert, V., Jacobs, T & Poulain, M. (2000). *Transities in de huishoudelijke situatie van ouderen*. Brussel: CBGS-werkdocument 10, 48 p.

Bosma, Giezen-Biegstraaten e.a. (2000). *Seniors and technology*, Groningen, Kittz Institute for Quality and Applied Home Care Innovation, 2000, p. 32.

Callewaert, L. & De Maeseneer, J; (2000). Een samenleving voor alle (leef)tijden: uitdagingen voor de gezondheidszorg. In: *Een samenleving voor alle leef-tijden: eenentwintig aandachtspunten voor de eenentwintigste eeuw. Referatenboek van de Slotconferentie Internationaal Jaar van de Ouderen. Gent ICC, 18 april, 2000*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Cuyvers, Henderickx e.a. (1990). *Scenario's voor een flexibele op pensioenstelling in België*. Antwerpen: Ruca, 157 p.

Davies, S., Bolland, B., Fisk, K. & Purvis, M. (2001). Strategic Futures Thinking: meta-analysis of published material on Drivers and Trends. Farnborough: European Monitoring Centre on Change. WWW: <http://www.number-10.gov.uk/su/meta.pdf>

De Beuckelaer A. Peersman, G. e.a. (1994). *Arbeidsvraag bij de 50-plussers*. Brussel: Diensten voor programmatie van het wetenschapsbeleid, 148 p.

Deleeck, H. (2000). Veroudering en de pensioenen. In: *Een samenleving voor alle leef-tijden: eenentwintig aandachtspunten voor de eenentwintigste eeuw. Referatenboek van de Slotconferentie Internationaal Jaar van de Ouderen. Gent ICC, 18 april, 2000*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Demarest, S., Van der Heyden, J., Gisle, L, e.a. (2002). Gezondheidsenquête door middel van interview, België, 2001. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, IPH/EPI Reports n° 2002-25.

EMCC (2003). Sector Futures. Shaping the future of ICT. Dublin: European Monitoring Centre on Change. WWW: http://www.emcc.euroworld.eu.int/publications/2003/sf_ict_2.pdf

Friedewald, M. & Da Costa, O. (2003). Science and Technology Roadmapping : Ambient Intelligence in Everyday Life (Aml@Life). JRC/IPTS – ESTO Study. Sevilla: European Science and Technology Observatory.

Hellings, S. (2000). *Oudere opvoeders en leeftijdsbewust personeelsbeleid in welzijnssector (informatiedossier)*. Brussel: STV Innovatie en arbeid.

Hoving, D. "De virtuele huisarts in 2010" in *I&I*, 20ste jaargang, (2002), 3, pp. 12-34.

Jacobs, T., Audenaert, V. (2000). Veroudering binnen de veroudering: familiale netwerken onder druk? In: *Een samenleving voor alle leef-tijden: eenentwintig aandachtspunten voor de eenentwintigste eeuw. Referatenboek van de Slotconferentie Internationaal Jaar van de Ouderen. Gent ICC, 18 april, 2000*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Leirman, W. (2000). Van de zijlijn naar het echte speelveld? Hinderpalen en stimulansen tot leren van en door ouderen. In: *Een samenleving voor alle leef-tijden: eenentwintig aandachtspunten voor de eenentwintigste eeuw. Referatenboek van de Slotconferentie*

Internationaal Jaar van de Ouderen. Gent ICC, 18 april, 2000. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Lesthaeghe, R., Meeusen, W., Vandewalle, K. (1998). *Eerst optellen, dan delen. Demografie, economie en sociale zekerheid.* Leuven/Apeldoorn: Garant, p. 212.

Lodewijckx, E., Jacobs, T. (2002). *Burgerlijke staat en huishoudelijke samenstelling van ouderen. Veranderingen in het Vlaams gewest tijdens 1990-2000.* Brussel: CBGS-Werkdocument 3.

Magiels, G., *Dierlijke Productie & Consumptie in Vlaanderen in 2020*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2003, p. 46.

Marcoen, A. (1996). *Grootouderschap: een uitdaging.* In: A., Marcoen (red.), *Grootouders: tussen mogen en moeten.* Leuven: Garant: 9-25.

Merdes, M. (2003). A longer working life for Australian women of the baby boom generation? Women's voices and the social policy implications of an ageing female workforce. School of Public Health: La Trobe University. WWW: <http://member.melbpc.org.au/~monika/research.html>

Milisen, K., Abraham, I.L. (2002). 'Zorg voor ouderen: een visie vanuit de professionele zorgverlener'. In: *Tijdschrift voor geneeskunde*, 58, 5: 303-313.

Nationaal Instituut voor de Statistiek, *Kerncijfers 2002 statistisch overzicht van België*, Brussel, Ministerie van Economische Zaken, 2002, p. 48.

Ooghe, E., Pepermans, G., Schokkaert, E. (2000). 'Kanttekeningen bij het activeringsbeleid'. In: *Nieuwsbrief Steunpunt WAV 1-2 Open Forum*. Leuven.

Prisma scenario team (2002a). Report on pan-European scenario-building. Deliverable D4.1. WWW: <http://www.prisma-eu.net/deliverables/D4-1.PDF>

Prisma scenario team (2002b). Pan-European changes and trends in service delivery. Deliverable D2.2. WWW: <http://www.prisma-eu.net/deliverables/D2-2.PDF>

Raymaekers, P. & Vanderleyden, L. (1998). 'Woonwensen van ouderen'. In: Platform wonen van ouderen (edit.), *Handboek wonen van ouderen*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – Afdeling Woonbeleid: 76-80.

Roelands, M. & Van Oost, P. (1997). *De introductie van hulpmiddelen bij thuiswonende bejaarden door verpleegkundigen: taakopvatting en knelpunten. Intern rapport.* Gent: Universiteit Gent.

Simoens, P. (1997). 'De oudere werknemer: feiten, problemen, oplossingen'. In: *Gids op maatschappelijk gebied*, 88, 8: 735-740.

Simoens, P., Denys, J. (1997). *Wie werkt nog na vijftig?* Leuven: Davidsfonds, 174 p.

Simoens, P., Denys, J., Omey, E. (1995). 'Gezocht: oudere werknemers. Stand van het wetenschappelijk onderzoek'. In: *Nieuwsbrief Steunpunt WAV*: 9-16.

Van Dender, K. (1993). 'De overgang van de arbeidsmarkt participatie naar het pensioen in België. In: B., Cantillon, K. Vuylsteek (edit.), *Ouderen in solidariteit.* Congreswerkboek. Zaventem: Kluwer Editorial: 491-506.

Van Wichelen, L. (2002). 'Ouderen terug aan het werk?' In: *Steunpunt WAV, Nieuwsbrief 1-2 Open Forum. Leuven.*

Bijlage 1: Kenmerken van de vier toekomstscenario's rond ouderen en ICT

ICT van de toekomst	Scenario 1 TECHNO POWER	Scenario 2 LITTLE BROTHER	Scenario 3: FLOWER POWER II	Scenario 4: BEATLES STONES II VERSUS
<i>Aard: PC-gebaseerde of paradigmashift?</i>	Sterk geavanceerde technologische toepassingen.	Sterk geavanceerde technologische toepassingen.	Matige vooruitgang op technologisch vlak, onder meer door groeiend mentaal verzet tegen technologisering van de maatschappij.	Matige vooruitgang op technologisch vlak, voortzetting bestaande technologieën. Aml-technologieën beginnen opgang te maken.
<i>Voornaamste toepassingsgebieden?</i>	Belangrijkste toepassingsgebied: gezondheidstechnologie (ouderen als belangrijkste markt), maar ook belangrijke investeringen op andere terreinen.	Belangrijkste gebied: oprijving van productiviteit zakenleven, jongeren als belangrijkste markt. Ouderen als marginale groep, (elektronisch) gemonitord door jongeren. (Die geen tijd hebben voor persoonlijke zorg).	Vooruitgang op het vlak van e-Learning, e-Health, e-Government.	Bij "healthy wealthy" ouderen: gezondheidstechnologie, domotica en vrijetijdstoepassingen.
<i>Penetratiegraad: hogere graad van adoptie versus grotere kloof?</i>	Verkleinende kloof. Technologie voor iedereen.	Vooraf grote kloof tussen jongeren en ouderen.	Vooraf kloof tussen jongeren en ouderen.	Grote kloven tussen verschillende groepen binnen de ouderenpopulatie.
<i>Veilig of onveilig?</i>	Veilig.	Onveilig. Stijging criminaliteit zorgt ook voor stijging meer geavanceerde criminaliteit.	Nog steeds problemen in verband met veiligheid, spam...	Nog steeds problemen in verband met veiligheid, spam...
<i>Vervreemdend of niet ?</i>	Niet vervreemdend.	Vervreemdend voor ouderen.	Ouderen vinden technologie vervreemdend en pleiten voor authenticiteit.	Vervreemdend voor bepaalde categorieën ouderen.
<i>Information overload of niet?</i>	Informatie op maat.	Information overload voor ouderen.	Pleidooi voor 'vereenvoudiging' van het leven.	Variatie in ervaring 'information overload'. Vooral aanwezig bij minder hoogopgeleide, minder bedeelde en hoogbejaarde ouderen.

ICT van de toekomst	Scenario 1 TECHNO POWER	Scenario 2 LITTLE BROTHER	Scenario 3: BEATLES STONES II VERSUS	Scenario 4: FLOWER POWER II
<i>Technologiegemak of technologieafhankelijkheid ?</i>	Technologieafhankelijkheid.	Technologieafhankelijkheid.	Technologiegemak – technologie verbetert het leven van de 'healthy wealthy' categorie ouderen nog.	Afwijzing van nieuwe technologieën.
<i>Privacyprobleem of niet?</i>	Geen privacyprobleem.	Sterke bedreiging voor privacy van ouderen.	Matig probleem.	Matig probleem.
<i>Alternatief voor technologie? (én én-situatie of niet- inclusief beleid)</i>	Voornamelijk technologische oplossingen.	Voornamelijk technologische oplossingen.	Alternatieven beperkt.	Groot aanbod aan alternatieven voor technologie.
<i>Overheid: sturende rol op ICT-vlak of niet (subsidiës, cursussen op maat, helpdesks op maat,)</i>	Stimulerende rol overheid.	Niet sturend.	Beperkte overheidsinterventie.	Beperkte overheidsinterventie.
<i>Gebruiksvriendelijk voor ouderen of niet?</i>	Gebruiksvriendelijk. Aangepast aan noden en beperkingen.	Niet gebruiksvriendelijk voor ouderen.	Niet gebruiksvriendelijk voor bepaalde categorieën ouderen.	Wordt als 'onnatuurlijk' ervaren.
<i>Kostprijs? (Betaalbaar voor ouderen of niet?)</i>	Investeringen door overheid, en onder meer daardoor betaalbaar.	Duur voor ouderen (rekening houdend met kleine pensioen).	Niet voor iedereen betaalbaar. Technologie alleen bereikbaar voor de 'wealthy'.	Wel 'bereikbaar' (financieel), maar niet gewenst.
<i>Houding van ouderen tegenover technologie</i>	Positieve houding tegenover technologie. Technologie als empowerment tool.	Negatieve houding, vooral gevoel van vervreemding, angst tegenover nieuwe technologieën.	Houdingen tegenover technologie verschillen sterk binnen groep ouderen.	Terugkeer naar authenticiteit, menselijke contacten, face-to-face.

Ouderen van de toekomst	Scenario 1 TECHNO POWER	Scenario 2 LITTLE BROTHER	Scenario 3: BEATLES STONES II	VERSUS	Scenario 3: FLOWER POWER II
<i>Gezondheid</i>	Gestimuleerd door technologie: algemeen goede gezondheid bij ouderen, wat ook mogelijkheden creëert voor actieve deelname op alle terreinen van de maatschappij.	Op psychologisch (en daardoor ook op fysiek gebied) slecht: depressief, lusteloos, weinig beweging.	Groot contrast binnen ouderengroep.		Goed. Actief buitenleven, veel beweging, gezonde voeding, weinig stress.
<i>Psychologisch welbevinden</i>	Sterk gevoel van integratie in maatschappij. 'Oud zijn' is leuk. Sterke intergenerationele solidariteit.	Sterk gevoel van vervreemding, isolatie, er niet bij horen.	Groot contrast binnen ouderengroep.		Ouderen beleven tweede jeugd.
<i>Tijdsbesteding: Werk versus vrije tijd</i>	Ouderen werken opnieuw. Geen "ageism" op de werkvloer.	Ouderen zijn afgeschreven in nieuwe technologisch gedreven werkomgeving.	Groot contrast binnen ouderengroep.		Sterke deelname aan het maatschappelijke leven (politieke idealen).
<i>Inkomen</i>	Inkomen ouderen: positief (o.m. door deelname aan arbeidsproces).	Beperkt pensioen.	Groot contrast binnen ouderen groep.		Matig inkomen. Maar er wordt minder belang gehecht aan het 'materiële'.
<i>Woonst/huisvesting:</i>	ICT biedt mogelijkheden om zelfstandig te wonen. De hulpbehoevende ouderen (en andere categorieën hulpbehoevende ouderen) worden tussen gezonde medeburgers geplaatst.	Hulpbehoevende ouderen opgevangen door gezondere ouderen of ondergebracht in private instellingen (waarin technologische toepassingen centraal staan).	Minder bedeelde, minder gezonde ouderen zijn aangewezen op zorg van familieleden of private instanties. 'Healthy wealthy' groep ouderen maakt gebruik van domotica (zelfstandig).		Leven in 'communes' is in.
<i>Familiale omstandigheden</i>	Intergenerationele solidariteit. Iedereen helpt iedereen.	Ouderen moeten vooral steunen op generatiegenoten. Indien echt hulpbehoevend: kinderen (die technologie inschakelen).	Cf. supra.		Grote solidariteit – vooral tussen ouderen, maar ook intergenerationeel.
<i>Opleidingsniveau (algemeen hogere opleidingsgraad dan vroegere ouderen), trend van levenslang leren</i>	Ouderen ingeschakeld als mentors op werkplaatsen, en doen aan levenslang leren.	Geen sprake meer van 'levenslang' leren.	Technologie alleen bereikbaar voor 'wealthy' met hoog opleidingsniveau en technologische vaardigheden.		Ouderen leren ouderen. Ook "spirituele" cursussen zijn populair

Ouderen van de toekomst	Scenario 1 TECHNO POWER	Scenario 2 LITTLE BROTHER	Scenario 3: BEATLES STONES II VERSUS	Scenario 4: FLOWER POWER II
<i>Vroegere ervaring met ICT ?</i>	Niet van belang. Nieuwe technologische snufjes zijn zeer gebruiksvriendelijk.	Blijkt niet relevant. Nieuwe technologieën vertegenwoordigen een "shift". Ouderen kijken meewarig toe.	Blijkt inderdaad relevant te zijn. Wie vroeger niet mee was, kan nu zeker niet mee.	Niet relevant. Streven naar de-technologisering van het leven.
<i>Heterogeniteit binnen groep ouderen: groot of niet ?</i>	Niet groot.	Niet groot.	Grote heterogeniteit binnen groep ouderen	Niet groot.
<i>Participatiegraad (deelname aan maatschappelijke leven: politiek, werk, culturele leven,...): hoog of laag?</i>	Sterke participatie in heel het maatschappelijk gebeuren.. Leeftijd blijkt geen belangrijk kenmerk meer te zijn.	Ouderen vormen marginale groep.	Grote variatie tussen groepen ouderen.	Ouderen zijn belangrijke groep.
<i>Aard en omvang van de intergenerationele relaties</i>	Sterke solidariteit tussen en binnen generaties.	Groot contrast tussen generaties. Dominantie van jongeren.	Vooral sterk contrast binnen generaties.	Sterke solidariteit tussen ouderlingen.

Maatschappij van de toekomst	Scenario 1 TECHNO POWER	Scenario 2 LITTLE BROTHER	Scenario 3: BEATLES STONES II VERSUS	Scenario 4: FLOWER POWER II
<i>Klimaat/milieu</i>	Technologie helpt bij oplossing /preventie van milieuproblemen.	Milieu blijft een 'issue'.	Milieu blijft een 'issue'.	Milieubewust leven staat centraal.
<i>Economie</i>	Economie draait goed. Hoge welvaart.	Gedreven door jongeren.	Matige economische groei.	Zwakke economische groei. Multinationals zijn andere oorden gaan opzoeken. Kleine zaken floreren.
<i>Wetenschap en technologie</i>	Sterke vooruitgang.	Sterke vooruitgang.	Matige vooruitgang.	Matige vooruitgang.
<i>Nationaal en internationaal beleid</i>	België maakt deel uit van een uitgebreid en ééngemaakt Europa.	Deel van een uitgebreid en ééngemaakt Europa.	Onderdeel van een Europa met een beperkte groei.	Anti-globaliseringsbewegingen.
<i>Percepties, overtuigingen, waarden en attitudes – inclusief houding tegenover ouderen</i>	Geen discriminatie meer op basis van leeftijd.	'Ageism'.	Gemengde houding tegenover ouderen.	Positieve houding tegenover ouderen. Anti-technologisering, anti-globalisering.

“KLEURRIJK VLAANDEREN KLEURT GRIJS”

Fase 2: Toneelvoorstellingen en groepsdiscussies

SAMENVATTING RESULTATEN FASE 2: DE GEWENSTE TOEKOMST ROND OUDEREN EN ICT

In de eerste onderzoeksfase werden op basis van twee dimensies – de graad van technologische ontwikkeling en de adoptiegraad van ICT bij ouderen – vier scenario's rond de toekomst van ouderen en ICT gecreëerd. Zij kregen de namen: Techno Power, Flower Power II, Little Brother en Beatles versus Stones II.

In het Techno Power-scenario was er sprake van sterk geavanceerde technologische toepassingen, die in hoge mate werden geadopteerd door ouderen en leidden tot hun 'empowerment'. In het Flower Power II scenario daarentegen, was er sprake van een matige technologische vooruitgang, precies omdat er een grotere mentale weerstand was tegen de verdere technologisering van het leven. In dit scenario namen de ouderen het voortouw in de strijd om authenticiteit en de terugkeer naar face-to-face-contacten.

Uit de gesprekken met 50-plussers naar aanleiding van de toneelstukken die op de scenario's waren gebaseerd, blijkt dat ouderen in feite een **combinatie** van het Techno Power en Flower Power II-scenario voor ogen hebben, wanneer zij over hun ideale toekomstige wereld spreken.

Zij wensen enerzijds dat ICT in de toekomst worden ingezet om de **levenskwaliteit van ouderen** op diverse manieren te bevorderen. Informatie- en communicatietechnologie kan bijvoorbeeld de sociale relaties van ouderen ondersteunen en hun eenzaamheid helpen verdrijven; hun gezondheidstoestand verbeteren en hen helpen om langer zelfstandig te wonen; hen mogelijkheden bieden om mobiel te blijven, om zich te ontspannen, om te leren en te werken, kortom: om actief te participeren in de maatschappij. (Deze elementen werden sterk benadrukt in het Techno Power –scenario.)

Anderzijds blijken ouderen te pleiten voor het behoud van niet-gemedieerde communicatie (**face-to-face-contacten**) en voor (niet-technologische) **alternatieven** in de toekomst. Zij willen bijvoorbeeld nog echt met hun dokter kunnen praten, naar de bank en naar de winkel kunnen gaan, les krijgen van een lijfelijk aanwezige leraar of lerares, informatie ontvangen over het verenigingsleven via traditionele informatiekanalen, zich ontspannen in de vrije natuur ... Ook hun woonomgeving mag geen kille, puur technologische omgeving zijn. (Die drang naar authenticiteit zat duidelijk vervat in het Flower Power II scenario.)

Senioren zijn dus voorstanders van de technologische vooruitgang, die heel wat interessante voordelen voor hen in petto lijkt te hebben, maar niet ten alle prijzen. Zij willen dat echte, “face-to-face”-contacten en niet-technologische alternatieven blijven bestaan. Ze houden van een **én-én-situatie** die hen de mogelijkheid biedt om zelf te kiezen en te beslissen.

Wat betreft de toekomstige ICT, stellen de ouderen nog twee belangrijke voorwaarden. Eerst en vooral moet die technologie zeer toegankelijk zijn voor hen. Die **toegankelijkheid** omvat verschillende aspecten. Zo moeten de nieuwe technologische toepassingen (en hun ontwerpers) rekening houden met de typische **fysieke beperkingen** van ouderen – zoals een slecht gehoor, een slecht zicht, of een moeilijke motoriek - maar ook met hun gebrek aan kennis en vaardigheden op het vlak van ICT. Senioren vragen naar **informatie en opleidingen op maat** (bv. ook niet (uitsluitend) in het Engels). Voorts impliceert toegankelijkheid volgens hen dat ICT **betaalbaar** is voor ouderen (met een klein pensioen). De gesuggereerde acties - gebruiksvriendelijke en betaalbare ICT, voorzien van info op maat - moeten het mogelijk maken dat ouderen (en bij uitbreiding ook andere sociale groepen, zoals laagopgeleiden of minderbedeelden), “mee” zijn in de maatschappij. Zij moeten m.a.w. verhinderen dat er een sociale kloof ontstaat. De **kloof** tussen de verschillende generaties (tussen jong en oud), maar ook binnen de generatie ouderen (bv. tussen de groep “healthy wealthy” ouderen, en de minder gezonde, minder goed opgeleide en alleenstaande ouderen) werd respectievelijk beschreven in het Little Brother en het Beatles versus Stones II-scenario. De toneelstukken die op deze scenario's waren gebaseerd, lokten sterke, negatieve reacties uit bij het seniorenpubliek.

Een tweede belangrijke eis die ouderen stellen aan ICT-toepassingen, is dat zij betrouwbaar en veilig zijn, en (vooral) geen aanleiding geven tot de **schending van hun privacy**. Ouderen willen niet dat hun persoonlijke gegevens in slechte handen terechtkomen, en vervolgens tegen hen worden gebruikt. Zij stellen daarom dat hun medisch dossier enkel beschikbaar mag zijn voor artsen (en niet voor derden, zoals bv. verzekeringsmaatschappijen); ze pleiten voor veilige e-commerce- en e-governmenttoepassingen, en wensen geen ‘big brother’-toestanden in hun huis.

1 INLEIDING

In wat volgt wordt eerst de methodologie van de tweede fase van het onderzoek “Kleurrijk Vlaanderen Kleurt Grijs” kort toegelicht. In deze fase werden de theoretisch opgestelde scenario’s verwerkt tot een toneelstuk, dat viermaal werd opgevoerd voor senioren in het Vlaams Parlement en eenmaal in het rust- en verzorgingstehuis (ROB + RVT), “De Vijvers”, te Ledeberg. Na de voorstellingen werd er onder leiding van een facilitator in kleine groepen verder gediscussieerd over de (on)gewenste toekomst rond ouderen en ICT in diverse levensdomeinen. De resultaten van deze gesprekken worden in het tweede deel van dit hoofdstuk besproken.

2 ORGANISATIE TONEELVOORSTELLINGEN EN GROEPSPREKKEN

2.1 De toneelvoorstellingen

Eind februari 2004 werden op basis van het literatuuronderzoek, de gesprekken met experts en de focusgroupinterviews met (toekomstige) senioren vier scenario’s rond de toekomst van ouderen en ICT in 2030 gecreëerd. Zij waren bedoeld als een springplank naar creatief denken en discussiëren over bedreigingen en kansen in de toekomst, en een hulpmiddel bij het uitstippelen van beleidsmaatregelen.

Na het uitschrijven van deze scenario’s werd een beroep gedaan op OpenDoek, een door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap erkende organisatie voor amateurtheater. Onder de productieleiding van Bernard Soenens en de regie van Jef Mellemans werden de vier scenario’s in één toneelstuk gegoten. Het stuk handelde over een God die een journalist uitstuurde om in vier verschillende toekomstige werelden een kijkje te gaan nemen en daarover verslag uit te brengen. De werelden waren: Almos (cf. het Technopower-scenario), Betmos (cf. het Little Brother-scenario), Gammos (cf. het Beatles versus Stones II-scenario) en Delmos (cf. het Flower PowerII-scenario).

De toneelvoorstellingen in het Vlaams Parlement werden aangekondigd via verschillende media. Enerzijds werd er gewoon aan ‘networking’ gedaan, door mensen individueel uit te nodigen. Anderzijds werden heel wat seniorenorganisaties aangesproken en werd er in het seniorenblad Plus-magazine een uitnodiging geplaatst. Eén voorstelling en de helft van een tweede werden volledig gereserveerd voor Plus-magazine lezers die zich via het blad konden inschrijven. Alle andere geïnteresseerden konden zich via een antwoordformulier op de persoonlijke uitnodiging melden. Om de voorstellingen aantrekkelijk te maken, werd er een

heel programma aan verbonden: de senioren kregen een rondleiding doorheen het Vlaams Parlement en een wandelbuffet aangeboden. In ‘ruil’ daarvoor werd wel hun actieve deelname aan een groepsgesprek na de toneelopvoeringen verwacht.

Voor de promotie van de toneelvoorstelling in de rust- en verzorgingsinstelling “De Vijvers”, zorgden de lokale verantwoordelijken.

De interesse voor de toneelstukken en het daarbij horende programma was (vrij) groot: alle voorstellingen in het Vlaams Parlement waren op voorhand “volgeboekt” (max. 150 deelnemers per voorstelling, 600 in totaal). Uiteindelijk deden 497 senioren effectief mee aan de groepsgesprekken. De leeftijd van de deelnemers varieerde (globaal gezien) tussen 50 en 75 jaar. In de rust- en verzorgingsinstelling te Ledeberg waren de inschrijvingen minder talrijk (een 40-tal), en was de gemiddelde leeftijd aanzienlijk hoger.

2.2 De groepsgesprekken

2.2.1 Algemeen

Voor de begeleiding van de groepsgesprekken werd (voornamelijk) een beroep gedaan op personen die een cursus “facilitatie” gevolgd hadden of nog volgden. Per voorstelling in het Vlaams Parlement waren er tien facilitatoren beschikbaar. In de rust- en verzorgingsinstelling van Ledeberg, begeleidden vier personen de (drie) groepsgesprekken.

Vóór de voorstelling werd er door het kernteam (projectleider Stef Steyaert; procesbegeleiders Mark Hongenaert en Luk Dewulf, en de K.U.Leuven-onderzoekers) een briefing met de facilitatoren georganiseerd, om te overlopen wat er tijdens de gesprekken precies moest gebeuren. (De precieze opbouw van deze gesprekken was uitgetest en verbeterd na twee try-out sessies met het publiek dat voor de avant-première van “Achter de schermen van de toekomst” was uitgenodigd. Dat bestond uit een 40-tal beleidsmensen, vertegenwoordigers van seniorenorganisaties en stakeholders.)

De facilitatoren kregen tijdens de briefing ook een pakket met het nodige materiaal voor het groepsgesprek (een draaiboek, pennen, klevers en papieren voor de positionering ten aanzien van elk scenario). In de lokalen werden op voorhand de illustraties van de verschillende levensdomeinen en de bijbehorende flips klaargezet.

Na de toneelvoorstelling nam elke facilitator een groep (die maximum uit 15 senioren bestond) mee naar een lokaal in het Vlaams Parlement. Bij het indelen in groepen (zoals

eerder vermeld, werd dit gedaan op basis van een letter op het naamkaartje) werden getrouwde koppels of personen die samenkwamen, zoveel mogelijk gescheiden en verspreid over verschillende groepen om klassieke discussiepatronen (waarbij de vrouw bijvoorbeeld vooral de man aan het woord laat) te doorbreken.

2.3 Opbouw van het gesprek

2.3.1 Positionering op een Likertschaal

In de eerste fase van het groepsgesprek werd aan de senioren gevraagd om zich kort voor te stellen (naam en woonplaats). Vervolgens werd een blad uitgedeeld waarop de vier werelden vermeld stonden (in de volgorde waarin ze aan bod waren gekomen tijdens het toneelstuk, en voorzien van de nodige illustraties). Naast elk scenario stond een zevenpuntenschaal (1= 'in deze wereld wil ik zeker niet wonen', 7= 'in deze wereld wil ik heel graag wonen'). Aan de senioren werd gevraagd om zich persoonlijk te positioneren ten opzichte van de verschillende werelden, door telkens een cijfer tussen 1 en 7 te omcirkelen. Om herinneringsproblemen te vermijden gaf iedere facilitator nog een standaardtoelichting bij elk scenario.

Na de individuele plaatsing op papier, werd een collectieve, fysieke plaatsing in het lokaal georganiseerd. De senioren namen hun blad mee naar de zevenpuntenschaal die op de vloer van het lokaal was aangebracht. Vervolgens werd hen gevraagd om te gaan staan op het punt dat ze voor de eerste wereld hadden aangeduid. Hetzelfde werd herhaald voor de tweede, de derde en de vierde wereld. Deze oefening diende als warming-up voor het gesprek: de senioren moesten actief iets doen, het ijs werd gebroken, de eerste discussies ontstonden, enz. Nadien werden de bladen opgehaald voor verdere verwerking.

2.3.2 Levensdomeinen

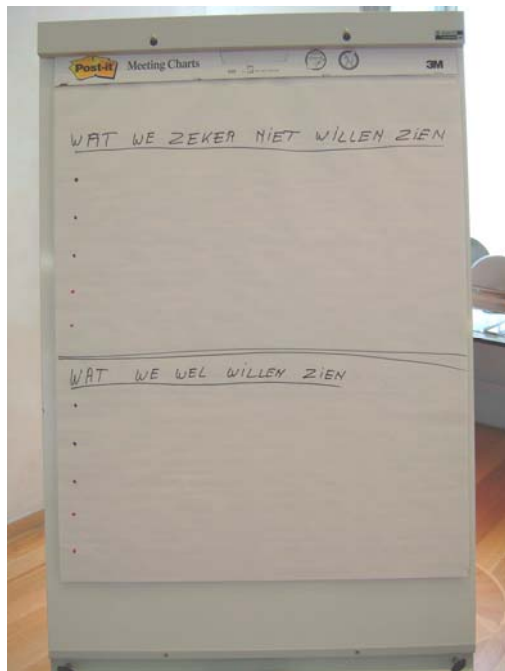
Na de alignment-oefening konden de senioren een plaats innemen aan tafel. De volgende oefening voor de senioren was een denkoefening over levensdomeinen en ICT.

In elk lokaal hingen foto's van acht levensdomeinen: gezondheid, huisvesting, mobiliteit, sociale relaties, werk/leren/opleiding, vrije tijd, publieke en private dienstverlening en politieke participatie. De facilitator besprak samen met de senioren waar ieder levensdomein over handelde. Het was vooral belangrijk voor hen te beseffen dat het ging over de link tussen de informatie- en communicatietechnologie en het desbetreffende levensdomein. De bedoeling was dat de senioren zouden nadenken over wat ze in de toekomst zeker wel en niet zouden willen zien op elk levensdomein in verband met ICT.

Na de uitleg over de verschillende levensdomeinen, werd aan de senioren gevraagd om zich te plaatsen bij de foto van het levensdomein waar ze zich het liefst over zouden willen uitlaten; waar ze de grootste betrokkenheid bij voelden. De facilitator noteerde vervolgens hoeveel mensen zich bij elk domein plaatsten. Vaak gebeurde het dat er heel wat mensen bij één bepaald domein stonden en heel wat minder of slechts één bij een ander domein. Aan de senioren werd dan gevraagd of er enkele personen waren die ook nog graag over een ander domein hun zegje wilden doen, zodat de deelnemers uiteindelijk vrij gelijkmatig verdeeld waren over drie levensdomeinen.

De drie deelgroepen kregen vervolgens 20 minuten de tijd om te bespreken wat ze in de toekomst zeker wel en zeker niet wilden met betrekking tot ICT en hun levensdomein. Daarbij kregen ze een grote flap die in twee delen was gesplitst: een onderdeel met als titel “wat we zeker wel willen zien”, en een onderdeel met de hoofding: “wat we zeker niet willen zien”. Per helft stonden er reeds drie zwarte en twee rode bollen op het blad getekend. De bedoeling was dat de ouderen die samen de deelgroep vormden telkens drie punten vermeldden, zowel aan de positieve zijde als aan de negatieve. Deze noteerden ze (in volzinnen, met zo duidelijk mogelijke voorbeelden) bij de zwarte bollen. De twee rode bollen werden behouden voor de bespreking in plenum, die volgde op de discussies in de deelgroepen. Indien de volledige groep iets wilde toevoegen aan het domein, werd dit naast de rode bol genoteerd. Dit alles resulteerde in een aantal grote post-it flappen per domein, die volgeschreven waren met toekomstwensen in verband met ICT.

Na ongeveer anderhalf uur waren de groepsdiscussies afgerond en werd van de senioren nog een laatste inspanning gevraagd. Elke persoon kreeg drie blauwe kleefbolletjes en die moest hij of zij bij het buitengaan plakken bij die drie uitspraken die voor hem of haar het belangrijkste waren.

2.4 Discussies in de rust- en verzorgingsinstelling te Ledeberg

Door de aanzienlijk hogere leeftijd en beperktere mobiliteit van de senioren die de voorstellingen bijwoonden in de rust- en verzorgingsinstelling te Ledeberg, werd er daar op bepaalde punten afgeweken van het stramien dat ontwikkeld was voor de groeps-gesprekken. Zo bleek de positionering een moeilijke taak, evenals het werken in sub-groepen. Toch bleef de centrale vraag ook hier: wat willen de ouderen in de toekomst zeker wel en zeker niet op het vlak van ICT in verschillende domeinen. Het waren de facilitatoren die de voornaamste bemerkingen van de drie groepen noteerden.

3 RESULTATEN VAN DE GROEPSGESPREKKEN

3.1 Inleiding: verwerking van de gegevens

Alle gegevens van de groepsgesprekken die plaatsvonden na de voorstellingen in het Vlaams Parlement werden ingevoerd in drie aparte datasets die verwerkt werden met het statistisch programma SPSS. De eerste dataset bevatte de gegevens van de positionerings-oefening (per respondent, per wereld een score van 1 t.e.m. 7). In de tweede dataset werden per groep de aantallen respondenten die in eerste instantie kozen voor een welbepaald levensdomein (wat werd beschouwd als een indicator voor het belang van het domein) opgenomen. De laatste en meest uitgebreide dataset bundelde alle (letterlijke) uitspraken over wat men niet en wel wenste in de toekomst met betrekking tot de acht levensdomeinen; deze informatie was afkomstig van de flappen. De uitspraken werden vervolgens ook ondergebracht in ruimere categorieën (voor een overzicht van alle uitspraken zie bijlage 7 en 8). Er werd geopteerd voor een uniform categorieënsysteem dat gehanteerd kon worden over alle domeinen (gezondheid, sociale relaties,...), zodat een vergelijking mogelijk was. Daarenboven werd gepoogd categorieën te creëren die nauw aansloten bij de stellingen van de respondenten, om zo goed mogelijk de klemtoon van de groepsuitspraken weer te geven en geen kostbare informatie te verliezen. Daardoor was de scheidingslijn tussen welbepaalde categorieën niet altijd even duidelijk, en de plaatsing in een welbepaalde categorie niet altijd even gemakkelijk. Zo werd bijvoorbeeld een uitspraak die de onpersoonlijkheid van de gezondheidszorg benadrukt, geplaatst onder de noemer “verdwijnen van fysiek (face-to-face) contact”. Wanneer er aangegeven werd dat men zeker niet uitsluitend een online dokter wenste te raadplegen, hoorde dit thuis in de categorie “beperking alternatieven, beperking keuzevrijheid”. De resultaten dienen dan ook niet kwantitatief geïnterpreteerd te worden. Ze geven eerder de kwalitatieve trends weer in de visie van de 50-plussers van vandaag over de toekomst van morgen (2030).

3.2 Houding tegenover de geschetste werelden

De werelden Almos (cf. het Techno Power-scenario) en Delmos (cf. het Flower Power II-scenario) werden, zoals te verwachten viel, het positiefst onthaald door de respondenten. Zij kregen respectievelijk een score van 3.68 en 3.93 op 7. Betmos (cf. het Little Brother-scenario) en Gammos (cf. het Beatles versus Stones II-scenario) konden duidelijk op minder bijval rekenen. De gemiddelde scores voor deze werelden waren : 2.33 en 2.63.

Uit een principale componentenanalyse bleek dat er twee onderliggende dimensies waren bij de vier variabelen die de toekenning van punten aan elk van de vier werelden representeerden. De eerste dimensie kon gedefinieerd worden als: “de houding van de ouderen tegenover ICT”; met een scherp contrast tussen, enerzijds, de scores voor Almos (deze variabele laadde sterk positief op deze component) en, anderzijds, de scores voor Delmos (en Gammos in minder mate) (die respectievelijk sterk en matig negatief laadden op deze component). De tweede dimensie leek te verwijzen naar de algemeen slechte (sociale) toestand van de ouderen; want hier was er een groot verschil tussen, enerzijds, de scores voor de werelden Betmos en Gammos (die sterk positief laadden) en, anderzijds, de scores voor Almos en Delmos (die zwak positief laadden).

Dit alles verklaarde ook de gevonden correlaties tussen de vier variabelen. Zo was er een zwakke, negatieve correlatie ($r = -0.116$, $p = 0.015$) tussen de scores voor Almos en de scores voor Delmos: m.a.w. hoe hoger de score die men aan een van deze werelden gaf, hoe lager de score die men aan de andere wereld gaf. Verder was er een matige, positieve correlatie ($r = 0.239$, $p = 0.000$) tussen de scores voor Betmos en Gammos (en tussen de scores voor Gammos en Delmos: $r = 0.216$, $p = 0.000$): hogere scores voor de ene wereld, gingen vaak gepaard met hogere scores voor de andere wereld.

De ambigue houding van ouderen tegenover ICT, die bleek uit hun positieve attitudes tegenover zowel een wereld waarin ouderen het goed stellen met geavanceerde ICT, als een wereld waarin ouderen het goed stellen zonder geavanceerde ICT, komt ook in het volgende onderdeel tot uiting.

3.3 Toekomstwensen omtrent levensdomeinen en ICT : resultaten analyse flappen

In dit deel worden de resultaten van de analyses van de tweede dataset (met gegevens over de aantallen personen die kiezen voor een levensdomein) en de derde dataset (met de gegevens over wat de senioren wel en niet willen zien in de toekomst rond een welbepaald levensdomein en ICT) samen besproken. Het is hierbij allerm minst de bedoeling een volledige opsomming van alle resultaten te geven. Deze zijn immers onder de vorm van tabellen terug te vinden in bijlage. Wel worden de voornaamste bevindingen in het algemeen en per domein weergegeven om een overzicht te krijgen van wat er zeker wel en zeker niet gewenst wordt in de toekomst. In wat volgt wordt het percentage van alle uitspraken dat handelde over een welbepaald thema, gehanteerd als een indicator voor het belang van dat thema. Dezelfde rangorde (van wat mensen zeker wel en zeker niet willen) wordt evenwel bekomen,

indien men het aantal groepen dat een thema heeft aangehaald (zie bijlage 4 en 5) of het aantal klevers dat bij een thema is geplakt (zie onderdeel 3.3.10) , als uitgangspunt neemt.

3.3.1 Globale resultaten

Over **alle domeinen** heen zijn er een aantal opvallende vaststellingen te doen. Er zijn vier ruime categorieën waarvan de respondenten stellen ze **zeker niet te willen** in de toekomst:

- Het verdwijnen van **menselijke contacten** (31.1%)
- Schending van de **privacy** (o.a. misbruik of commercialisering van hun persoonlijke gegevens) (13.9%)
- Een gebrek aan (niet-technologische) alternatieven, de beperking van de **keuzevrijheid**, de afname van persoonlijke controle/persoonlijke beslissingsmacht (17.2%)
- Een **sociale kloof** in de ruime zin (o.a. door een te hoge kostprijs van ICT, doordat minder goed opgeleiden en ouderen niet de nodige ICT-vaardigheden beschikken) (12.9%)

Waarnaar **zeker wel** gestreefd moet worden in de toekomst komt hier in zekere zin mee overeen. Volgende elementen werden aangegeven:

- ICT om de **levenskwaliteit** te verbeteren (37.5%)
- **Sociale gelijkheid** in brede zin. ICT moet betaalbaar zijn, maar (vooral) ook (cognitief) toegankelijk voor ouderen (die niet met ICT zijn opgegroeid) of laaggeschoolden. Dit laatste vereist: aangepaste opleidingen/helpdesks en informatie op maat, en zeer gebruiksvriendelijke, weinig complexe technologie. (13.9%)

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat de respondenten over het algemeen positief staan ten opzichte van ICT zolang het hun levenskwaliteit ten goede komt en niemand van het gebruik ervan onthouden wordt. In wat volgt wordt dieper ingegaan op wat zeker wel en zeker niet gewenst wordt per domein.

3.3.2 Sociale relaties

Sociale relaties bleken heel wat respondenten **zeer belangrijk** te vinden. De meeste deelnemers (122, 24.5%) kozen er immers in eerste instantie voor dit thema verder uit te diepen.

Het **pijnpunt** hier bleek overduidelijk - met ongeveer de helft (48.8%) van de uitspraken in dit domein die daarover handelden - het verdwijnen van **fysiek menselijk contact**, inclusief de gevolgen hiervan, zoals vereenzaming, ondermijning van het gezins- en verenigingsleven... :

“Gezinnen die kapot gaan omdat er door technologie te weinig contact is binnen het gezin.”

“Verlies van contact van mens tot mens, minder mensen aan het loket in de bank, meer automaten.”

“Familiecontacten niet alleen door e-mail of sms.”

“ICT en menselijk contact moeten naast mekaar blijven bestaan, niet het ene dat het andere vervangt.”

Wat **zeker wel** gewenst wordt, ligt in het verlengde hiervan, namelijk:

- ICT ter ondersteuning van **andere sociale contacten** (bv. e-mailen met vrienden op verre afstand, afspraken maken met behulp van ICT, informatie verspreiden en krijgen over het verenigingsleven, contact houden met mensen wanneer men immobiel is, ICT gebruiken om vrije tijd te creëren voor het onderhouden van persoonlijke contacten....) (37.8%)

“De technologie gebruiken om het contact te onderhouden tussen gezinsleden kortbij en ver weg.”

“Meer sociale relaties volgens interesse en voor minder mobiele mensen (via technologie).”

- Blijvende **face-to-face contacten** (verenigingsleven, gezin, feesten...) (24.4%)

“Blijven bestaan van verenigingsleven met persoonlijk contact.”

“In een gezin nog plaats voor samen praten, gezelschapsspelen, uitstappen (via PC samen foto's, herinneringen bekijken).”

“Menselijk aspect mag niet verdrongen worden door technologie (emotie en face-to-face contact moet behouden blijven).”

Sociale relaties en de vrees om geïsoleerd te raken spelen klaarblijkelijk erg bij de respondenten. ICT wordt dan ook gezien als een middel dat hieraan tegemoet kan komen. Tegelijkertijd bestaat de vrees achterop te raken en niet mee te kunnen met nieuwe ICT of

zoals ze het zelf in deze context poneerden: “[we wensen dat] ICT vooruit gaat, maar ook niet te snel, zodat we nog kunnen volgen”.

3.3.3 Gezondheid

Met de stem van 114 respondenten, of 22.9% van de deelnemers, is gezondheid het **tweede belangrijkste** domein. Ook hier liggen wat zeker wel en zeker niet gewenst wordt in dezelfde lijn.

Respondenten wensen **zeker geen** evolutie naar:

- Schending van **privacy** (vb. misbruik en commercialisering van medische gegevens) (27%)

“Misbruik van de beschikbaarheid van de gegevens (levensverzekering, rijbewijs, behandeling).”

“Medische info beschikbaar voor ‘Big Brother’, maar niet voor jezelf.”

- Het verdwijnen van **menselijke contacten** in de gezondheidszorg (21.3%)

“Online dokter willen we niet. Menselijk contact is nodig, taalgebruik van machine zal te ingewikkeld zijn, heeft geen tijd voor vragen of bezorgdheden, de mens is een gevoelswezen.”

“Onpersoonlijke gezondheidszorg (niet van GSM vernemen dat we ernstig ziek zijn). Volledige robotisatie geeft kans op fouten.”

- Het nodeloos verlengen van **leven en lijden** (16.9%)

“Onnodige medische verrichtingen en nodeloze experimenten: vooruitgang in medische apparatuur zorgt voor nodeloos rekken van levens.”

Waar wel een positieve houding tegenover bestaat en wat dus **wel gewenst** wordt in de toekomst is:

- Technologie als middel ter verbetering van de **levenskwaliteit** (bv. snellere opsporing, diagnose, behandeling; monitoring en alarmering op afstand; zelfstandig wonen, ook als men zorgbehoevend is...); als middel om euthanasie te plegen; ter controle van de voedselketen (38.7%)

“Vroege diagnose stellen door monitoring gezondheidstoestand.”

“Euthanasie technologisch verantwoord (scanning fysieke toestand, via technologie laten uitdoven).”

“Chipimplantaat om gegevens door te seinen naar medisch centrum.”

“Snelle opsporing van de ziekte (wetenschappelijk onderzoek).”

“Technologie die er voor zorgt dat wanneer mensen iets ernstig overkomt, er onmiddellijk ingegrepen wordt.”

- Beschikbaarheid van informatie voor medici ter optimalisering van de **efficiëntie** van de gezondheidszorg (vb minder lange wachlijsten, sneller uitslagen, geen dubbel onderzoek...) (20.2%)

“Snelle uitwisseling van gezondheidsgegevens ten voordele van gezondheid patiënt (communicatie tussen ziekenhuizen en artsen, daling kostprijs onderzoeken), vb. via chip op je pas.”

“Meerdere artsen kunnen contacteren, die via PC onderling onmiddellijk op de hoogte zijn van de gegevens.”

“Dossiers onvoorwaardelijk beschikbaar voor de medici (uitwisselen van gegevens, geen dubbele onderzoeken).”

Op het vlak van gezondheidszorg is ICT dus wel gewenst, of zoals een groep respondenten het stelde: “[we willen zeker wel] zolang mogelijk gezond blijven dankzij medische onderzoeken en ICT”. Ook de vraag naar verbetering van de efficiëntie is opvallend, al mag dit niet ten koste gaan van de privacy. Dat blijkt uit volgende uitspraken: “[we wensen zeker niet] dat onbevoegden inzicht hebben in ons medisch dossier”; “[we wensen geen] centrale databank, misbruik door andere maatschappijen, zoals bv. voor levensverzekeringen”.

3.3.4 Vrije tijd

Gezien de grote hoeveelheid vrije tijd van senioren, is het niet verwonderlijk dat dit door 72 senioren (14.5%) naar voren werd geschoven als belangrijkste domein. Hiermee staat het op de **derde plaats** na sociale relaties en gezondheidszorg.

Ook hier hadden de respondenten een uitgesproken mening over wat zeker wel en zeker niet gewenst wordt in de toekomst. Wat **vermeden** moet worden is ook hier weer:

- Gebrek aan **alternatieven**, inperking van de keuzevrijheid: afname van alternatieve vrijetijdsbesteding (bv. fysieke activiteiten in open lucht...), afname van alternatieve informatiebronnen over vrijetijdsbesteding (bv. niet alleen informatie over de vrijetijdsbesteding via het internet) (45.1%)

“Ontspanning bepaald door technologie, geen vrije keuze. Niet enkel ICT-ontspanning.”

“Verdwijnen van toneel, tentoonstellingen, concerten door schermvertoningen (PC).”

- Het verdwijnen van **fysiek, menselijk contact**; vereenzaming (23.5%)
“Afname sociale contacten door stijging ICT in cultuur.”
“Sociaal contact verliezen onder voorwendsel dat alles van thuis uit kan.”

Zeker wel gewenst in het domein van vrije tijd zijn:

- ICT ter **ondersteuning en promotie van andere vrijetijdsactiviteiten** (informatie), ICT om mensen met dezelfde interesses met elkaar in contact te brengen, ICT als middel om vrije tijd te creëren. (42.9%)

“Toegankelijker wereld voor mindervaliden door technologie (concerten, musea).”
“Manieren om mensen met dezelfde interesses in direct contact met elkaar te brengen.”
“Uitbreiding van info omtrent alle mogelijke vrijetijdsbesteding en culturele aangelegenheden, via Internet.”

- **Alternatieve vrijetijdsbesteding** moet blijven bestaan (uitstappen, reizen, boeken...) en betaalbaar blijven, alternatieve communicatie over vrijetijdsbesteding moet blijven bestaan, ICT ter verhoging van de keuzevrijheid (14.3%)

“Reisbureaus blijven nodig, persoonlijk contact is belangrijk.”
“In stand houden van andere infokanalen (we moeten een boek nog kunnen ruiken).”
“ICT moet toegankelijk zijn voor iedereen, zowel financieel als intellectueel.”
“ICT moet je vrijheid verhogen om keuzes te maken om je vrije tijd in te vullen.”

Een grote keuzemogelijkheid is voor de ouderen van de toekomst heel belangrijk. Ze zien echter ook de risico's die hieraan verbonden zijn: “mensen moeten leren omgaan met het maken van keuzes uit het ruime aanbod. Nu zijn er veel meer keuzes dan vroeger. Toen liep men nog mee met de stroom”.

3.3.5 Werk, opleiding en leren

65 deelnemers (of 13.1%) verleenden hun stem aan dit domein en vinden het dus een belangrijk aandachtspunt voor de toekomst. Hiermee staat het op de **vierde plaats**.

Een vergelijkbare trend met andere domeinen kan worden vastgesteld. De 50-plussers wensen **zeker niet**:

- Het verdwijnen van **fysiek menselijk contact** (35.5%)
“Persoonlijk contact tussen docent en student in lessen mag niet verloren gaan, niet via telefoon lessen geven.”

“Verlies van face-to-face sociaal contact, door te veel achter computer te zitten en medestudenten niet te zien.”

- Een gebrek aan alternatief, inperking van de **keuzevrijheid**, bv. doordat men enkel nog online kan leren (12.9%)

“Niet ENKEL leren via Internet, mag niet volledig domineren. ICT kan wel, maar ook bibliotheken, cursussen.”

Ze wensen echter **zeker wel**:

- Een verruiming van de **keuzemogelijkheid** door ICT, ICT maakt opleidingen toegankelijk voor iedereen (bv. ook voor gehandicapten), helpt bij thuiswerken (en is daardoor goed voor het gezinsleven en het milieu) (31.3%)

“Thuiswerken, dat files vermijdt en beter is voor familie en milieu.”

“Ook voor minder kapitaalkrachtigen, gehandicapten, minder validen, wordt het mogelijk om toegang te krijgen tot opleidingen e.d. Universiteiten en diploma's kosten voor sommigen nog veel geld.”

- Verhoging van de **gebruiksvriendelijkheid van ICT en van de opleidingsmogelijkheden (op het vlak van ICT)** - vooral naar senioren toe (door o.a. goede informatie over ICT, aangepaste cursussen, goede informatie over de opleidingen, ICT in de moedertaal, een verplichte basisopleiding ICT voor iedereen (zoals nu taal en rekenen op school)) (23.8%)

“(Interactieve) TV om te leren: moet betaalbaar zijn, uitgebreid, verschillende niveaus, eenvoudig, begrijpelijk, kiezen van eigen niveau zoals in spelletjes, interactiviteit tussen kijkers, chatten.”

“Basisopleidingen ICT verplicht maken voor iedereen (zoals leren lezen en schrijven).”

“Beginnen op een speelse wijze, zo jong mogelijk.”

“Aangepaste opleiding PC voor senioren volgens hun noden.”

Ook bij dit domein komt dus weer het aspect menselijk contact enerzijds en keuzevrijheid anderzijds naar voren. Dit blijkt uit volgende uitspraak: “[we wensen zeker niet] dat we binnen 25 jaar een maatschappij hebben van robotten: wegvallen maatschappelijk contact ten gevolge van ICT vb. geen leraars meer in het onderwijs.”

3.3.6 Publieke en private dienstverlening

Publieke en private dienstverlening staat wat betreft het belang voor senioren op de vijfde plaats (51 stemmen, 10.3%).

Een groot deel van de respondenten beschouwt volgende evoluties voor de toekomst als **ongunstig**:

- Verdwijnen van fysiek (menselijk) **contact** (bv. direct contact met een bankbediende, die eventueel advies of uitleg kan geven; of bv. in een winkel: direct contact met de producten, zodat men zelf kan checken of de groenten vers zijn) (36.5%)

“Asociaal: geen persoonlijk contact. Via PC-banking en phone-banking is er geen mogelijkheid tot inlichtingen.”

“Vervreemding van de dienstverlener. Waar je probleem melden? Wie voelt zich verantwoordelijk om mij als klant te helpen? Wie voelt mee met mijn probleem?”

- Schending van de **privacy** (19.2%)

“Privacy: klantenkaarten in winkels, wordt gebruikt voor reclame, zo weet men ook te veel over het inkomen.”

- Gebrek aan **alternatieven**, inperking van de keuzevrijheid (17.3%)

“Verplichte aansluiting op Internet om bv. te bankieren.”

“Dat "alles" geautomatiseerd wordt (geld nog steeds moeten kunnen afhalen aan loket, benzine enkel met kaart, enz.).”

Volgende evoluties willen ze **zeker wel** zien:

- Bevordering van de **levenskwaliteit**: mogelijkheden om online te shoppen bij verminderde mobiliteit, gemak/tijdsbesparing door elektronische dienstverlening, beter beheer van het eigen geld (24.6%)

“Aanvragen van formulieren en info vergemakkelijken, eventueel via Internet (identiteitskaart, VDAB, geboorteakten, sportdienst, milieu, OCMW).”

“Als we ooit in een rolstoel zitten, willen we wel PC-shoppen, maar dan met beperkte kosten.”

- **Goede informatieverstrekking** over ICT naar senioren toe, aangepaste opleidingen, gebruiksvriendelijke ICT, objectieve informatie, inschakeling van spraaktechnologie, ICT in de moedertaal, democratisering van het informatieaanbod (24.6%)

“PC voor zoveel mogelijk mensen beschikbaar om administratie te kunnen uitvoeren, ook bij minder mobiele(n).”

“Aanmoedigen gebruik technologische middelen mits voldoende opleiding (goed communiceren wat er bestaat in die zin).”

“Aanvaardbare service: bv. spraaktechnologie om geld af te halen, om je aan zaken te doen herinneren (huisvuil).”

3.3.7 Huisvesting

Hoewel huisvesting slechts op de **6de plaats** wat betreft belangrijkheid is terecht gekomen (35 stemmen, 7%), is meer dan de helft van de senioren het eens over wat ze zeker wel willen.

Een mogelijke **negatieve evolutie** vinden ze opnieuw:

- Het verdwijnen van **fysiek menselijk contact**, een “kille” omgeving (17.4%)

“Verdwijnen van gezelligheid door kille hoogtechnologische omgeving: keuken is geen klinisch labo. Koffie kunnen opschenken, zintuigen gebruiken.”

- Een gebrek aan alternatieven, **keuzevrijheid** (13%)

“Volledig door de computer gestuurd/gecontroleerd zijn. Zelf nog eigen keuze kunnen maken.”

Wat ze zeker wel willen zien zijn:

- Een **degelijke huisvesting** met comfort en hulp (55.6%)

“Zo lang mogelijk thuisblijven met desnoods domotica (niet in rusthuis).”

“Op peil blijven van hygiëne en verbeteren door moderne technologie + verbetering huisvesting en comfort (schimmels).”

“Verhoogd comfortgevoel door technologie, maar als toestellen te ingewikkeld zijn, geeft het alleen maar stress= vermijden.”

- **Gebruiksvriendelijke ICT** voor in de woning met informatie aangepast aan senioren (22.2%)

“Gebruiksvriendelijkheid, toegankelijke info, gebruiksaanwijzing in duidelijk Nederlands.”

“Samenbrengen ontwikkelaars domotica en mensen met handicap.”

Uit het bovenstaande blijkt dat het zo lang mogelijk zelfstandig wonen een belangrijk iets is, ook voor de senioren van de toekomst. ICT zien ze hierbij als een soort van noodzakelijk kwaad. Ze zijn wel bereid ICT te gebruiken indien die hun zelfstandigheid kan vergroten, zoals blijkt uit volgend citaat: “[we willen zeker wel] zo lang mogelijk thuisblijven (niet in een rusthuis) desnoods met domotica”.

3.3.8 Mobiliteit buitenshuis

Voorlaatst in rang van belangrijkheid staat het thema ‘mobiliteit buitenshuis’. Slechts 33 deelnemers (of zo’n 6.6%) kozen voor dit thema. Volgende elementen kwamen hierbij vooral aan bod.

Wat we **zeker niet** wensen in de toekomst:

- Verminderde **levenskwaliteit** (bv. door files, pollutie, lawaai) (19.2%)
- Individualisme, minder **sociale contacten** door de toename van de individuele mobiliteit (19.2%)
“Individuele mobiliteit kan leiden tot isolatie, individualisme.”
- Beperking keuzevrijheid, gebrek aan **alternatieven** (15.4)
“Overdreven online info bij openbaar vervoer (NMBS brochure is fel verdund).”
- Schending **privacy** (15.4)
“Schending van de privacy door traceerbaarheid (GPS).”

Hiertegenover staan volgende **wensen**:

- Technologie als middel om het **verkeer te vergemakkelijken**: navigatie, files voorkomen (vb. ook door thuiswerken), traceren van voertuigen ter optimalisering van de beveiliging; meer, later en veiliger openbaar vervoer (44.7%)

“Eenvoudige en veilige mobiliteit: toegankelijke GPS + eenvoudig te bedienen, i.f.v. eigen veiligheid en die van de andere weggebruikers.”
“Technologische interactie tussen auto’s en signalisatie, bv. indien snelheid ergens begrensd is kan auto daar niet rapper.”

- Bredere **toegankelijkheid** van het vervoer (13.2%)

“Openbaar vervoer voor iedereen toegankelijk en vergemakkelijkt (constructie en tijden vervoer aanpassen).”

- Goede **informatie** over nieuwe ICT op dit vlak (13.2%)

“Senioren op de hoogte houden door gemeenschap van de nieuwste technologie inzake mobiliteit (treinen hoe vaak, wanneer, stopplaatsen).”

Eenzijds blijkt er toch wel de angst voor de schending van de privacy, anderzijds zijn ouderen blijkbaar bereid op dit vlak toegevingen te doen ter bevordering van de veiligheid.

3.3.9 Politieke participatie

Een laatste thema is ‘politieke participatie’. Slechts vijf deelnemers (1%) vonden dit thema belangrijk genoeg om ervoor te kiezen. Het is dus klaarblijkelijk **geen prioriteit** voor de meeste senioren. Er zijn dan ook niet echt opvallende resultaten in dit domein: 66.7% is het eens met de mogelijkheden van ICT ter bevordering van de participatie. Een voorbeelduitspraak hiervan is: “Moderne techniek moet kansen tot participatie verhogen”. Ook op dit vlak heeft ICT dus wel een rol te spelen, al zijn er andere thema’s die 50-plussers veel belangrijker vinden voor de toekomst (cf. supra).

3.3.10 Belang van uitspraken: aantal klevers

Bovenstaande resultaten geven reeds een aantal duidelijke kwalitatieve trends weer. Menselijke contacten, keuzemogelijkheid tussen voldoende alternatieven, respect voor de privacy, ICT ter verbetering van de levenskwaliteit en goede informatie aangepast aan de gebruiker zijn erg belangrijk voor 50-plussers. Dit blijkt niet alleen uit de uitspraken over wat ze ‘zeker wel’ en ‘zeker niet’ wensen voor de toekomst, maar ook uit het belang dat ze aan deze stellingen toeschrijven (door er klevers bij te plakken). De resultaten geven immers aan dat deze uitspraken die het frequentst genoemd werden, over het algemeen ook het belangrijkste werden gevonden door de deelnemers. Het is weinig zinvol dit voor alle domeinen opnieuw in detail te overlopen, de cijfers zijn immers af te lezen uit de tabellen in bijlage 6. Ter illustratie worden hieronder wel de belangrijkste thema’s in tabelvorm weergegeven met vermelding van zowel het percentage uitspraken als het aantal klevers en dit over alle domeinen heen.

Tabel 1: vergelijking % uitspraken en aantal klevers over het algemeen (geen specifiek domein)

Wat zeker niet			Wat zeker wel		
Thema	% uitspr. (N=389)	# klevers (N=570)	Thema	% uitspr. (N=483)	# klevers (N=808)
Verdwijning menselijke contacten	31.1	221	ICT ter bevordering levenskwaliteit	37.5	256
Gebrek aan alternatief, geen keuzemogelijkheid	17.2	111	Goede informatie over ICT, geen sociale kloof	13.9	96
Schending privacy	13.9	72	Persoonlijke contacten	9.9	130

Bovenstaande tabel geeft de 3 thema's weer waarover de meeste 'wat zeker niet' - uitspraken gedaan werden (eerste kolom). De cijfers tonen aan dat ook deze 3 thema's, in dezelfde volgorde, het belangrijkste gevonden werden door de deelnemers. Van de 570 te verdelen klevers werden er immers 404 bij deze thema's gekleefd. Een gelijkaardige conclusie kan getrokken worden voor wat de 50-plussers 'zeker wel' wensen in de toekomst. Ook hier werd een ruime meerderheid van de stickers (482) gekleefd bij de drie meest genoemde thema's. Hiermee worden de bevindingen die hierboven per domein besproken werden, nogmaals bevestigd.

3.3.11 Resultaten gesprekken rust- en verzorgingsinstelling te Ledeberg

Uit de verslagen van de facilitatoren blijkt dat de gesprekken met de senioren in de rust- en verzorgingsinstelling 'De Vijvers' moeizamer verliepen omdat de thematiek duidelijk ver van hun bed stond; zo werd er niet over "computers" gesproken, maar over "robotten". In een eerste reflex waren deze ouderen vaak zeer afwijzend tegenover ICT; die werd bestempeld als iets van 'de jongere generatie'. Als belangrijkste nadeel van ICT werd ook hier het verdwijnen van persoonlijke contacten (en van klassieke activiteiten) vermeld (naast bv. de hoge kostprijs voor mensen met een laag pensioen):

- " Het nadeel van technologie is dat mensen geïsoleerd raken "*
- " Door computers en TV komen mensen niet meer in contact met elkaar "*
- " De eerste wereld trekt niet aan omdat hij niet meer persoonlijk is. Hij geeft een koud gevoel "*
- " Ik wil mijn dokter of kinesist zien, dat mag niet automatisch zijn "*
- " Kinderen spelen niet meer op straat "*

Anderzijds, bleken de thema's "huisvesting" (en "veiligheid") bij deze groep een grotere interesse op te wekken. In die mate zelfs dat concrete technologische toepassingen in die domeinen door velen enthousiast werden onthaald. De ouderen in de rust- en verzorgingsinstelling die hun 'thuis' misten, zeiden bijvoorbeeld dat ze blij zouden zijn geweest indien 'robotten' hen hadden kunnen helpen om langer thuis te wonen (door bv. eten te koken, mee dingen te onthouden...). Tegenover hen stond de categorie ouderen die het gevoel hadden dat ze goed zaten in het rusthuis: "We zouden roesten als een robot alles voor ons doet en dan zou thuis blijven dus toch niet zo interessant zijn". Monitoring op afstand werd gezien als een interessante toepassing, omdat men dan steeds een "veilig" gevoel had. Mogelijke privacyproblemen leken daar niet tegen op te wegen. Verder benadrukten deze ouderen ook enkele typische gezondheidskwalen van ouderen die de omgang met de huidige ICT-toepassingen leken te bemoeilijken, en waarmee ontwerpers in de toekomst zouden moeten rekening houden: bv. gezichts-, gehoor-, en bewegingsproblemen.

4 BESLUIT

Verschillende trends komen uit de resultaten naar voren (voor samenvatting zie bijlage 1,2 en 3). De keuze voor de verschillende domeinen en het belang dat eraan toegeschreven wordt, tonen aan wat bijzondere aandacht verdient in de toekomst. Sociale relaties en gezondheid zijn overduidelijk de belangrijkste domeinen voor de aankomende ouderen. Bijna de helft van hen koos in eerste instantie voor één van deze thema's. Sociaal contact blijkt over de hele lijn belangrijk. Over zowat alle domeinen heen, geven de 50-plussers aan dat een toename van ICT zeker en vast niet mag leiden tot de afname van sociale interactie. Dit kan enerzijds verklaard worden vanuit het feit dat met ouder worden de vrienden- en familiekring sowieso verkleint. Anderzijds blijkt ook uit de resultaten dat ze vrezen niet mee te kunnen met de nieuwe technologieën. Persoonlijke contacten worden in dit opzicht dan ook bekeken als een mogelijke hulpbron in het geval dat ICT hen in de steek laat. Ook de angst voor het verdwijnen van keuzemogelijkheden kan in dit licht gezien worden. Ouderen houden graag alle opties open, zodat ze zeker niet verplicht kunnen worden zich aan te passen aan nieuwe technologieën. Ze hebben er immers nog steeds een zekere angst voor. Dit wordt onder meer aangetoond door de vele stemmen die de 'schending van privacy' haalde. Anderzijds bleek dan weer dat ouderen bereid zijn een deel van deze privacy op te offeren indien dit de levenskwaliteit ten goede kan komen. Een belangrijke voorwaarde die ze hierbij stellen is dat de informatie over nieuwe technologieën aangepast is aan hun

specifieke doelgroep. Indien aan deze elementen aandacht geschonken wordt, zou de implementatie van ICT in het leven van ouderen in de toekomst een succes kunnen zijn. Echter, dan nog moet er met de domeinen rekening gehouden worden. Immers niet in elk domein zal deze ICT even snel aanvaard worden. Enkel wanneer een onmiddellijke verbetering van de levenskwaliteit duidelijk zichtbaar is, zijn ouderen geneigd ICT in hun leven te integreren. Dit is ook te merken in de volgorde van domeinen waar ze in eerste instantie voor kozen. Sociale relaties, gezondheid en vrije tijd werden door de ouderen het belangrijkste gevonden.

Bijlage 1: overzicht van de (on)gewenste toekomst per levensdomein

	WAT ZEKER WEL	WAT ZEKER NIET
1. Sociale relaties	<p>1) ICT ter ondersteuning van andere sociale contacten (bv. e-mailen met vrienden op verre afstand, afspraken maken met behulp van ICT, info verspreiden en krijgen over het verenigingsleven, contact houden met mensen wanneer men immobiel is, ICT gebruiken om vrije tijd te creëren voor het onderhouden van persoonlijke contacten....) (37.8%)</p> <p>2) Blijvende persoonlijke face-to-face contacten (verenigingsleven, gezin, feesten...) (24.4%)</p>	<p>1) verdwijnen van fysiek menselijk contact, inclusief de gevolgen hiervan (zoals vereenzaming, ondermijning van het gezins- en verenigingsleven...) (48.8%)</p>
2. Gezondheid	<p>1) Technologie als middel ter verbetering van de levenskwaliteit (bv. snellere opsporing, diagnose, behandeling; monitoring en alarmering op afstand; zelfstandig wonen, ook als men zorgbehoevend is...); als middel om euthanasie te plegen; ter controle van de voedselketen (38.7%)</p> <p>2) Beschikbaarheid van informatie voor medici ter optimalisering van de efficiëntie van de gezondheidszorg (vb minder lange wachtlijsten, sneller uitslagen, geen dubbel onderzoek...) (20.2%)</p>	<p>1) Schending van privacy (vb. misbruik en commercialisering van medische gegevens) (27%)</p> <p>2) Het verdwijnen van menselijke contacten in de gezondheidszorg (21.3%)</p> <p>3) Het nodeloos verlengen van leven en lijden (16.9%)</p>
3. Vrije tijd	<p>1) ICT ter ondersteuning en promotie van andere vrijetijdsactiviteiten (info), ICT om mensen met dezelfde interesses met elkaar in contact te brengen, ICT als middel om vrije tijd te creëren. (42.9%)</p> <p>2) Alternatieve vrijetijdsbesteding moet blijven bestaan (uitstappen, reizen, boeken...) en betaalbaar blijven, alternatieve communicatie over vrijetijdsbesteding moet blijven bestaan, ICT ter verhoging van de keuzevrijheid (14.3%)</p>	<p>1) Gebrek aan alternatieven, inperking van de keuzevrijheid: afname van alternatieve vrijetijdsbesteding (bv. fysieke activiteiten in open lucht...), afname van alternatieve informatiebronnen over vrijetijdsbesteding (bv. niet alleen info via het internet) (45.1%)</p> <p>2) Het verdwijnen van fysiek, menselijk contact; vereenzaming (23.5%)</p>

<p>4. Werk, opleiding, leren</p>	<p>1) Een verruiming van de keuzemogelijkheid door ICT, ICT maakt opleidingen toegankelijk voor iedereen (bv. ook voor gehandicapten), helpt bij thuiswerken (en is daardoor goed voor het gezinsleven en het milieu) (31.3%)</p> <p>2) Verhoging van de gebruiksvriendelijkheid van ICT en van de opleidingsmogelijkheden (op ICT-vlak) - vooral naar senioren toe (door o.a. goede informatie over ICT, aangepaste cursussen, goede info over de opleidingen, ICT in de moedertaal, een verplichte basisopleiding ICT voor iedereen (zoals nu taal en rekenen op school)) (23.8%)</p>	<p>1) Het verdwijnen van fysiek menselijk contact (35.5%)</p> <p>2) Een gebrek aan alternatief, inperking van de keuzevrijheid, bv. doordat men enkel nog online kan leren (12.9%)</p>
<p>5. Publieke en private dienstverlening</p>	<p>1) Bevordering van de levenskwaliteit: mogelijkheden om online te shoppen bij verminderde mobiliteit, gemak/tijdsbesparing door elektronische dienstverlening, beter beheer van het eigen geld (24.6%)</p> <p>2) Goede informatieverstrekking over ICT naar senioren toe, aangepaste opleidingen, gebruiksvriendelijke ICT, objectieve informatie, inschakeling van spraaktechnologie, ICT in de moedertaal, democratisering van het info-aanbod (24.6%)</p>	<p>1) Verdwijnen van fysiek (menselijk) contact (bv. direct contact met een bankbediende, die eventueel advies of uitleg kan geven; of bv. in een winkel: direct contact met de producten, zodat men zelf kan checken of de groenten vers zijn) (36.5%)</p> <p>2) Schending van de privacy (19.2%)</p> <p>3) Gebrek aan alternatieven, inperking van de keuzevrijheid (17.3%)</p>
<p>6. Huisvesting</p>	<p>1) Een degelijke huisvesting met comfort en hulp (55.6%)</p> <p>2) Gebruiksvriendelijke ICT voor in de woning met informatie aangepast aan senioren (22.2%)</p>	<p>1) Het verdwijnen van fysiek menselijk contact, een "kille" omgeving (17.4%)</p> <p>2) Een gebrek aan alternatieven, keuzevrijheid (13%)</p>

7. Mobiliteit buitenshuis	<ul style="list-style-type: none"> 1) Technologie als middel om het verkeer te vergemakkelijken: navigatie, files voorkomen (vb. ook door thuiswerken), traceren van voertuigen ter optimalisering van de beveiliging; meer, later en veiliger openbaar vervoer (44.7%) 2) Brede toegankelijkheid van het vervoer (13.2%) 3) Goede informatie over nieuwe ICT op dit vlak (13.2%) 	<ul style="list-style-type: none"> 1) Verminderde levenskwaliteit (bv. door files, pollutie, lawaai) (19.2%) 2) Individualisme, minder sociale contacten (19.2%) 3) Beperking keuzevrijheid, gebrek aan alternatieven (15.4) 4) Schending privacy (15.4)
8. Politieke participatie	<ul style="list-style-type: none"> 1) Bevordering politieke participatie bij ouderen (66.7%) 	

Bijlage 2 “Wat zeker niet?”, aantal senioren voor een bepaald domein gekozen, percentages, en aantal uitspraken per domein en thema

Plaats	DOMEIN	N vermeld.	% vermeld.	verdwijnen menselijke contacten	beperking keuzevrijheid	schending privacy	nodeloos verlengen leven	fouten (bv stemtest niet representatief)	sociale kloof, gebrek, kennis / vaardigheden	verminderde levenskwaliteit
1	Sociale relaties	122	24,5	Xxxx	x					
2	Gezondheid	114	22,9	Xx		xx	x			
3	Vrije tijd	72	14,5	Xx	xxxx					
4	Werk, opleiding, leren	65	13,1	Xxx	x					
5	Publieke en private dienstverlening	51	10,3	Xxx	x	x				
6	Huisvesting	35	7	X		x	x			
7	Mobiliteit buitenshuis	33	6,6	X	x	x				x
8	Politieke participatie	5	1			xx		xx	xx	
	TOTAAL	497	99,9	16	8	7	2	2	2	1

x= 10-19% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
xx= 20- 29% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
xxx= 30-39% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
xxxx= 40-49% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema

Bijlage 3: “Wat zeker wel?”, aantal senioren voor een bepaald domein gekozen, percentages, en aantal uitspraken per domein en thema

Plaats	DOMEIN	aantal vermeld.	% vermeld.	ICT verbetering levenskwaliteit	informatie aangepast aan gebruiker	autonomie, keuzevrijheid	geen kloof door onbetaalbaarheid	soziale door blijvende face-tot-face contacten	info centraal beschikbaar, bevordering efficiëntie	sociale kloof, gebrek kennis/vaardigheden	Betaalbaarheid ICT
1	Sociale relaties	122	24,5	xxx				xx		x	
2	Gezondheid	114	22,9	xxx		x			xx		
3	Vrije tijd	72	14,5	xxxx		x					x
4	Werk, opleiding, leren	65	13,1	xxx	xx		x				
5	Publieke en private dienstverlening	51	10,3	xx	xx	x					
6	Huisvesting	35	7	xxxxx	xx						
7	Mobiliteit buitenshuis	33	6,6	xxxx	x		x				
8	Politieke participatie	5	1	xxxxxx	xxx						
	TOTAAL	497	99,9	30	10	3	2	2	2	1	1

x= 10-19% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
 xx= 20- 29% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
 xxx= 30-39% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
 xxxx= 40-49% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
 xxxxx=50-59% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema
 xxxxxx= 60-69% van de uitspraken heeft betrekking op dit thema

Bijlage 4: “Wat zeker niet?” Aantal (en percentage) flappen per domein dat deze code (minstens eenmaal) vermeldt

Code	Sociale relaties		Gezondheid		Vrije tijd		Werk, opleiding, Leren		Publieke en private dienstverlening		Huisvesting		Mobiliteit buitenshuis		Politieke participatie	
11	4	(16.0)	5	(17.2)	0	(0.0)	3	(15.0)	4	(23.5)	2	(28.6)	1	(11.1)	0	(0.0)
12	0	(0.0)	1	(3.4)	0	(0.0)	1	(5.0)	0	(0.0)	1	(14.3)	1	(11.1)	0	(0.0)
13	0	(0.0)	1	(3.4)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
2	1	(4.0)	1	(3.4)	3	(17.6)	2	(10.0)	1	(5.9)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
3	4	(16.0)	18	(62.1)	3	(17.6)	5	(25.0)	10	(58.8)	3	(42.9)	3	(33.3)	1	(100)
4	0	(0.0)	15	(51.7)	3	(17.6)	5	(25.0)	0	(0.0)	1	(14.3)	4	(44.4)	0	(0.0)
5	23	(92.0)	16	(55.2)	12	(70.6)	15	(75.0)	15	(88.2)	4	(57.1)	4	(44.4)	0	(0.0)
6	0	(0.0)	1	(3.4)	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(5.9)	1	(14.3)	1	(11.1)	1	(100)
7	12	(48.0)	7	(24.1)	14	(82.4)	7	(35.0)	9	(52.9)	2	(28.6)	3	(33.3)	0	(0.0)
81	7	(28.0)	3	(10.3)	2	(11.8)	1	(5.0)	2	(11.8)	2	(28.6)	0	(0.0)	0	(0.0)
82	2	(8.0)	1	(3.4)	0	(0.0)	1	(5.0)	1	(5.9)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
83	6	(24.0)	3	(10.3)	1	(5.9)	7	(35.0)	1	(5.9)	1	(14.3)	1	(11.1)	0	(0.0)
84	0	(0.0)	3	(10.3)	1	(5.9)	1	(5.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(11.1)	1	(100)
9	0	(0.0)	1	(3.4)	2	(11.8)	3	(15.0)	1	(5.9)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
98	2	(8.0)	1	(3.4)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(14.3)	1	(11.1)	0	(0.0)
99	2	(8.0)	3	(10.3)	0	(0.0)	1	(5.0)	3	(17.6)	2	(28.6)	0	(0.0)	1	(100)
Totaal aantal flappen per domein	25	(100)	29	(100)	17	(100)	20	(100)	17	(100)	7	(100)	9	(100)	1	(100)

Bijlage 5: “Wat zeker wel?” Aantal (en percentage) flappen per domein dat deze code (minstens eenmaal) vermeldt

Code	Sociale relaties		Gezondheid		Vrije tijd		Werk, opleiding, Leren		Publieke en private dienstverlening		Huisvesting		Mobiliteit buitenshuis		Politieke participatie	
11	3	(12.0)	3	(10.3)	5	(29.4)	7	(35.0)	3	(17.6)	2	(28.6)	2	(22.2)	0	(0.0)
12	0	(0.0)	4	(13.8)	1	(5.9)	1	(5.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
13	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
2	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
3	4	(16.0)	19	(65.0)	0	(0.0)	2	(10.0)	4	(23.5)	1	(14.3)	0	(0.0)	0	(0.0)
4	20	(80.0)	26	(89.6)	14	(82.4)	15	(75.0)	11	(64.7)	6	(85.7)	9	(100.0)	1	(100.0)
5	17	(68.0)	10	(34.5)	3	(17.6)	4	(20.0)	6	(35.3)	1	(14.3)	1	(11.1)	0	(0.0)
6	1	(4.0)	1	(3.4)	1	(5.9)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(11.1)	0	(0.0)
7	2	(8.0)	10	(34.5)	8	(47.1)	6	(30.0)	9	(52.9)	0	(0.0)	2	(22.2)	0	(0.0)
81	6	(24.0)	2	(6.9)	5	(29.4)	7	(35.0)	3	(17.6)	1	(14.3)	3	(33.3)	0	(0.0)
82	0	(0.0)	1	(3.4)	1	(5.9)	1	(5.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(100.0)
83	10	(40.0)	6	(20.7)	4	(23.5)	14	(70.0)	10	(58.8)	4	(57.1)	3	(33.3)	0	(0.0)
84	0	(0.0)	1	(3.4)	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(5.9)	0	(0.0)	1	(11.1)	0	(0.0)
9	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(5.9)	3	(15.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
98	4	(16)	0	(0.0)	1	(5.9)	2	(10.0)	4	(23.5)	0	(0.0)	0	(0.0)	0	(0.0)
99	1	(4.0)	8	(27.6)	1	(5.9)	0	(0.0)	0	(0.0)	1	(14.3)	1	(11.1)	0	(0.0)
Totaal aantal flappen per domein	25	(100)	29	(100)	17	(100)	20	(100)	17	(100)	7	(100)	9	(100)	1	(100.0)

Bijlage 6: Overzicht van de resultaten van groepsgesprekken (% uitspraken en aantal klevers), algemeen, per domein en per thema

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. (N=389)	Aantal Klev. (N=570)	WAT ZEKER WEL	% uitspr. (N=483)	N Klev. (N=808)
ALGEMEEN	1. hoge kostprijs : 11: algemeen 12: want leidt tot sociale kloof 13: want leidt tot winstbejag	5.1 1.0 0.3	15 2 0	1. betaalbaarheid van technologie: 11. algemeen 12. voor iedereen	6.0 1.2	48 13
	2. technologieafhankelijkheid	2.6	2	2. ...		
	3. schending privacy, misbruik van gegevens, commercialisering van gegevens,	13.9	72	3. privacybescherming, doelgericht gegevensgebruik	7.7	87
	4. bedreiging levenskwaliteit	7.7	38	4. ICT om levenskwaliteit te verbeteren	37.5	256
	5. verdwijnen van menselijke contacten	31.1	221	5. persoonlijke contacten	9.9	130
	6. onbetrouwbaarheid van technologie / fouten / uitval van toestellen	1.5	5	6. grotere betrouwbaarheid door technologie	0.8	5
	7. gebrek aan alternatief, inperking keuzevrijheid	17.2	111	7. behoud beslissingsmacht, controle, keuzevrijheid	8.5	73
	8. sociale kloof: 81: algemeen 82: door hoge kostprijs 83: door onwetendheid / laag opleidingsniveau	4.4 1.3 5.4	15 6 23	8. sociale gelijkheid: 81 82 83.... Goede informatie over ICT , opleidingen, gebruiksvriendelijke toepassingen	6.4 0.8 13.9	52 11 96
	84: leeftijdsdiscriminatie	1.8	17 3	84 Geen leeftijdsdiscriminatie	0.6	3
	9. information overload	1.8	5	9. Hulp bij information overload	0.0	6
98/99	4.6	20	98/99	5.8	28	

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=82	Aantal Klev. N=126	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N=90	Aantal Klev. N=157
1. SOCIALE RELATIES: Aantal senioren: 122 (N=497), 24.5%	1. te hoge kostprijs 11	4.9	0	1. betaalbaarheid: 11. algemeen 12. voor iedereen	4.4 0.0	
	2. technologieafhankelijkheid, verslaving...	1.2	0	2. ...	0.0	
	3. schending privacy	4.9	3	3. bescherming privacy	4.4	16
	4.	0.0	0	4. ICT ter ondersteuning van andere sociale contacten: e- mailen met vrienden op verre afstand, ICT om afspraak te maken, om info te geven over het verenigingsleven, om bereikbaar te zijn voor iedereen, om contact te houden met anderen wanneer men immobiel is, om vrije tijd te creëren voor het onderhouden van contacten	37.8	45
	5. verdwijnen van fysiek, menselijk contact (inclusief gevolgen: vereenzaming, ondermijning gezins- en verenigingsleven,)	48.8	67	5. blijvende persoonlijke, face-to- face-contacten (verenigingsleven, gezin, feesten,...)	24.4	65
	6. onbetrouwbaarheid van technologie...	0.0	0	6. ..	1.1	0
	7. gebrek aan alternatief, inperking keuzevrijheid, betutteling van het individu, verlies van zelfcontrole	15.9	22	7. alternatieve communicatie via andere media: (bv. brieven, informatie over verenigingsleven niet alleen via internet...)	3.3	2
	8. sociale kloof			8.		
	81. algemeen	8.5	16		6.7	12
82. door hoge kostprijs	2.4	1		0.0		

	83. door gebrek aan intellectueel kapitaal , capaciteit om met technologie om te gaan	8.5	9	83. goede informatie over nieuwe ICT naar senioren toe/ gebruiksvriendelijke ICT	12.2	11
	9. information overload	0.0		9. hulp bij information overload	0.0	
	98/99	4.8	8	98/99	5.5	

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=89	Aantal Klev. N=121	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N= 124	Aantal Klev. N=246
2. GEZONDHEID : Aantal senioren: 114 (N=497), 22.9%	1. hoge kostprijs : 11: algemeen 12: want leidt tot sociale kloof 13: want leidt tot winstbejag en onnodig lijden	5.6 1.1 1.1	6 0 0	1. betaalbaarheid van technologie: 11. algemeen 12. voor iedereen	2.4 3.2	12 7
	2. technologieafhankelijkheid	1.1	0	2. ...		
	3. schending privacy, misbruik van gegevens, commercialisering van gegevens,	27.0	25	3. beschikbaarheid van informatie voor medici zodat gezondheidszorg efficiënter wordt (minder lange wachtlijsten, sneller uitslagen, geen dubbele onderzoek....)	20.2	56
	4. nodeloos verlengen van leven en lijden	16.9	23	4. technologie als middel om kwaliteit van leven te verbeteren (snellere opsporing, diagnose, behandeling, monitoring, alarmering op afstand, zelfstandig wonen...); als middel om euthanasie te plegen; als middel om de voedselketen te controleren	38.7	89
	5. verdwijnen van menselijke contacten	21.3	24	5. persoonlijke contacten met dokters, menselijkheid in ziekenhuizen en verzorgingstehuizen	8.9	21
	6. onbetrouwbaarheid van technologie / fouten / uitval van toestellen	1.1	1	6. Grotere betrouwbaarheid door technologie: voorschriften duidelijk leesbaar	0.8	0
	7. gebrek aan alternatief, inperking keuzevrijheid patiënt	7.9	20	7. beslissingsmacht van patiënt: over dossier, behandeling,	10.5	32
	8. sociale kloof: 81: algemeen 82: door hoge kostprijs 83: door onwetendheid	3.4 1.1 3.4	4 2 1	8. sociale gelijkheid: 81 82 83.... Goede informatie over gezondheidstechnologie voor ouderen	1.6 0.8 4.8	4 0 11

	84: door beleid /ageism: weigering toepassing op basis van leeftijd	3.4	4	84 Iedereen heeft recht op goede medische behandeling (niet afschrijven op basis van leeftijd)	0.8	0
	9. information overload	0.0	4	9. Hulp bij information overload	0.0	0
	98/99	4.5	7	98/99	8.1	14

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=51	Aantal Klev. N=81	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N=56	Aantal Klev. N=83
3. VRIJE TIJD : Aantal senioren : 72 (N=497), 14.5%	1. kostprijs: 11: algemeen 12: uitsluiting	0.0 0.0		1. betaalbaarheid van technologie: 11. algemeen 12. voor iedereen	10.7 0.0	14 2
	2. technologieafhankelijkheid, verslaving...	7.8	2	2. ...	0.0	
	3. Schending privacy	5.9	17	3. Bescherming privacy .	0.0	
	4.	5.9	6	4. ICT ter ondersteuning van andere vrijetijdsactiviteiten (info), middel tot promotie van andere vrijetijdsactiviteiten, helpt mensen met zelfde interesses met elkaar in contact komen, ICT als middel om vrije tijd te creëren,	42.9	33
	5. verdwijnen van fysiek, menselijk contact , vereenzaming	23.5	13	5. blijvende persoonlijke, face-to-face-contacten	5.4	4
	6.	0.0	0	6. ...	1.8	1
	7. gebrek aan alternatief, inperking keuzevrijheid : afname van alternatieve vrijetijdsbesteding (bv. fysieke activiteiten, activiteiten in open lucht...), afname van alternatieve infobronnen over vrijetijdsbesteding	45.1	41	7. Alternatieve vrijetijdsbesteding moet blijven bestaan (uitstappen, reizen, boeken...) en betaalbaar blijven, alternatieve communicatie over vrijetijdsbesteding moet blijven bestaan, ICT verhoogt keuzevrijheid	14.3	11
	8. sociale kloof			8. ...		
	81. Algemeen	3.9	2	81	8.9	5
	82	0.0		82	1.8	3

	83. Gebrek aan intellectueel kapitaal, capaciteit om met technologie om te gaan	2.0		83. Goede informatie over nieuwe ICT naar senioren toe	7.1	4
	84	2.0		84		
	9. overaanbod aan informatie	3.9		9. mensen leren omgaan met information overload	0.0	4
	98/99	0.0		98/99	3.6	2

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=62	Aantal Klev. N=98	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N=80	Aantal Klev. N=113
4. WERK, OPLEIDING EN LEREN : Aantal senioren : 65 (N=497), 13.1%	1. Kostprijs: 11: algemeen 12: uitsluiting -	4.8 1.6		1. betaalbaarheid van technologie: 11 algemeen 12 voor iedereen	10.0 1.3	11 4
	2. technologieafhankelijkheid, verslaving...	4.8	0	2. ...	0.0	
	3. Schending privacy	8.1	6	3. Privacy beschermen....	2.5	1
	4. negatieve invloed op tewerkstelling, inkomen, vrije tijd	9.7	6	4. ICT verruimt keuzemogelijkheid, maakt opleidingen toegankelijk voor iedereen, helpt bij thuiswerk (goed voor gezin en milieu)	31.3	23
	5. verdwijnen van fysiek, menselijk contact	35.5	55	5. blijvende persoonlijke, face-to-face-contacten tussen leraar-student	5.0	2
	6.	0.0	0	6.	0.0	
	7. gebrek aan alternatief, inperking keuzevrijheid	12.9	9	7. alternatieve leer- en werkmogelijkheden blijven bestaan	7.5	10
	8. Sociale kloof 81 Algemeen 83 Gebrek aan intellectueel kapitaal, capaciteit om met technologie om te gaan 84	1.6 1.6 11.3	5 1 10	8. 83 : Goede informatie over nieuwe ICT naar senioren toe, aangepaste opleidingen, gebruiksvriendelijke ICT, goede info over opleidingen, ICT in eigen taal, basisopleiding ICT verplicht voor iedereen (zoals nu voor taal en rekenen)	11.3 1.3 23.8	24 8 26
	9. Overaanbod info 98/99	0.0 1.6	0 1	9. Hulp bij overaanbod info 98/99	0.0 2.5	2 2

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=52	Aantal Klev. N=87	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N=65	Aantal Klev. N=108
5. PUBLIEKE EN PRIVATE DIENSTVERLENING : Aantal senioren: 51 (N=497), 10.3%	1. kostprijs: 11. algemeen (terwijl men zelf meer moet doen) 12.: uitsluiting	7.7 0.0	6	1. betaalbaarheid van technologie vervoer: a. algemeen b. voor iedereen c.	4.6 0.0	1
	2. technologieafhankelijkheid, verslaving...	1.9	0	2. ...	0.0	
	3. schending privacy	19.2	12	3. Privacy beschermen	7.7	14
	4.	0.0	0	4. Bevordering levenskwaliteit : mogelijkheden om online te shoppen wanneer minder mobiel, gemak/tijdsbesparing door elektronische dienstverlening, beter beschikken over eigen geld	24.6	15
	5. verdwijnen van fysiek, menselijk contact / verdwijnen van rechtstreeks contact met winkelwaren	36.5	56	5. blijvende persoonlijke, face-to-face-contacten (bv. met bankbediende)	9.2	30
	6.	1.9	1	6. betrouwbaarheid van elektronische dienstverlening, veiligheid	0.0	
	7. gebrek aan alternatief, inperking keuzevrijheid	17.3	6	7. behoud van papieren documenten, behoud van andere informatiebronnen, grotere keuze via vergelijking	13.8	16
	8. sociale kloof 81: Algemeen 83 gebrek aan intellectueel kapitaal, capaciteit om met technologie om te gaan	3.8 1.9 1.9	2 3	8. 83. Goede informatie over nieuwe ICT naar senioren toe, aangepaste opleidingen, gebruiksvriendelijke ICT,	4.6 0.0 24.6	3 28

				objectieve informatie , spraaktechnologie inschakelen, zo begrijpelijk mogelijke info voor iedereen /geen Engels	1.5	
	9. Overaanbod aan informatie	0.0		9. Hulp bij overaanbod	0.0	1
	98/99	5.8	1	98/99	9.2	

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=23	Aantal Klev. N=26	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N=27	Aantal Klev. N=38
6. HUISVESTING : Aantal senioren: 35 (N=497), 7 %	1. te hoge kostprijs; 11: algemeen 12: want leidt tot kloof	8.7 4.3	3 1	1. ... 11	7.4	
	2. technologieafhankelijkheid	0.0	0	2.		
	3. schending privacy	13.0	4	3.	3.7	
	4. slecht uitgeruste woningen	4.3	0	4. degelijke huisvesting met comfort en hulp	55.6	19
	5. verdwijnen van menselijk contact (kille omgeving)	17.4	4	5.	3.7	7
	6. onbetrouwbaarheid van de technologie	8.7	1	6.	0.0	
	7. gebrek aan alternatieven, inperking keuzevrijheid	13.0	8	7. ...	0.0	
	8. sociale kloof 81: algemeen 82: door hoge kostprijs 83: opleiding	8.7 0 4.3	3 0 0	8. dichten sociale kloof 81: 82: 83: gebruiksvriendelijke toestellen voor in de woning, informatie aangepast aan de gebruiker	3.7 0.0 22.2	9
	84: ageism	0.0	0	84:	0.0	
	9. information overload	0.0	0	9. hulp bij information overload	0.0	
98/99	17.3	2	98/99	3.7	3	

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=26	Aantal Klev. N=28	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N= 38	Aantal Klev. N=61
7. MOBILITEIT BUITENSHUIS : Aantal senioren : 33 (N=497), 6.6%	1. hoge kostprijs 11 algemeen 12 want veroorzaakt kloof	7.7 3.8	0 1	1. betaalbaarheid van vervoer: 11.algemeen 12. voor iedereen	7.9 0.0	4
	2. technologieafhankelijkheid	0.0	0	2. ...	0.0	
	3. schending privacy	15.4	2	3.	0.0	
	4. verminderde levenskwaliteit : files, pollutie, lawaai	19.2	5	4. technologie als middel om het verkeer te vergemakkelijken: navigatie, files voorkomen (bv. ook door thuiswerken), traceren van voertuigen ... ; meer , later en veiliger openbaar vervoer	44.7	30
	5. individualisme, minder sociale contacten	19.2	2	5. persoonlijke contacten als aanvulling op ICT	2.6	1
	6. onbetrouwbaarheid, fouten ICT	3.8	0	6. ...	2.6	4
	7. beperking keuzevrijheid, alternatieven..	15.4	5	7.	5.3	2
	8. sociale kloof, sociale uitsluiting: 81. algemeen 82 door hoge kostprijs 83 opleiding 84 beleid/ageism 85 door organisatie van mobiliteit/ feit dat info enkel online beschikbaar is	0.0 0.0 3.8 3.8 3.8	9 3	8. toegankelijk vervoer voor iedereen 81. 82. 83. goede informatie over nieuwe ICT 84. bijzonder vervoer voor senioren	13.2 0.0 13.2 2.6	4 7 3
	9. information overload 98/99	0.0 3.8	1	9. hulp bij information overload 98/99	0.0 7.9	6

DOMEIN	WAT ZEKER NIET	% Uitspr. N=4	Aantal Klev. N=3	WAT ZEKER WEL	% uitspr. N=3	Aantal Klev. N=2
8. POLITIEKE PARTICIPATIE : Aantal senioren: 5 (N=497), 1%	1. kostprijs: 11: algemeen 12: uitsluiting	0.0 0.0		1. betaalbaarheid 12. toegang voor iedereen	0.0 0.0	
	2. technologieafhankelijkheid, verslaving...	0.0		2. ...	0.0	
	3. schending privacy	25.0	1	3.	0.0	
	4.	0.0		4. ICT verhoogt kansen op participatie.....	66.7	2
	5. verdwijnen van fysiek, menselijk contact , vereenzaming	0.0		5. ...	0.0	
	6. fouten: stemtest niet representatief...	25.0	2	6.	0.0	
	7. gebrek aan alternatief, inperking keuzevrijheid	0.0		7.	0.0	
	8. sociale kloof 81. algemeen 82.... 83 gebrek aan intellectueel kapitaal, capaciteit om met technologie om te gaan	0.0 0.0 0.0 25.0		8.	0.0 33.3 0.0	
	9. Overaanbod aan informatie	0.0		9.	0.0	
		0.0			0.0	

Bijlage 7: Uitspraken over wat ouderen zeker wel willen zien, ingedeeld per domein en antwoordcategorie

Gezondheid: wat zeker wel?

11,00	Betaalbaarheid van hulpmiddelen en technologie. Moet betaalbaar blijven, net door de betere technologie.
12,00	Medicatie en verzorging moeten betaalbaar blijven (SIS-kaart=controle, maakt dat meer mensen delen in de kosten, minder misbruiken=lagere kost). Financiële haalbaarheid voor iedereen. Betaalbaar voor iedereen zonder te veel informaticasystemen, wel bv. SIS-kaart. Betaalbaarheid van technologie voor iedere patiënt, klemtoon op wetenschappelijk onderzoek en goedkopere operaties.
3,00	Rusthuizen betaalbaar voor iedereen, vaste prijzen. Blijven bestaan van sociale zekerheid (medisch dossier elektronisch te volgen door dokter). Dossiers onvoorwaardelijk beschikbaar voor de medici (uitwisselen van gegevens, geen dubbele onderzoeken). Medisch dossier zeer goed voor opvolging. Persoonlijke gezondheidsinfo mag op ICT maar is persoonlijke eigendom en wordt door u aan dokter van eigen keuze gegeven. Snelle uitwisseling van gezondheidsgegevens ten voordele van gezondheid patiënt (communicatie tussen ziekenhuizen en artsen, daling kostprijs onderzoeken), vb. via chip op je pas. Technologie moet rekening houden met privacy van patiënten, geen verspreiding info medisch dossier naar onbevoegden. Uitwisselen medische dossiers tussen ziekenhuizen en specialisten door opslag op persoonlijke chipkaart. Uitwisselen van medische gegevens in de sector (tussen dokters). Besparing in de gezondheidszorg, comfort van de patiënt. Doorgeven van medisch dossier aan specialisten. Goede coördinatie dokter-patiënt. Wachtdienst die gegevens doorstuurt. Meerdere artsen kunnen contacteren, die via PC onderling onmiddellijk op de hoogte zijn van de gegevens. Strijd tegen de ziekte. Sneller uitwisselen van info. Alleen medisch ethische commissie bepaalt welke gegevens dienen opgeslagen (niet door politieke partijen). Dat de communicatie grensoverschrijdend is, zodat overal ter wereld de info van de chipkaart kan gelezen worden. Dossiers zieken doorgeven onder dokters. Door technische communicatie kunnen dokters en verplegers dit doorgeven. Grote beveiliging. Medische info bundelen en doorgeven, met respect voor privé (beroepsgeheim). Alles op SIS-kaart, meenemen naar dokter: iedereen kan enkel zijn stukje lezen. Betere uitwisseling tussen dokters verhoogt kwaliteit. Medische info niet misbruiken om te discrimineren, wetten nodig. Onderlinge communicatie tussen ziekenhuizen over onderzoek. Uitwisselen van informatie tussen ziekenhuizen om wachtlijsten te beperken. Uniformisering gezondheidszorg (gecentraliseerd medisch dossier, delen apparatuur, geen dubbele onderzoeken, vaste prijzen, meer geld voor verpleging, apparaten). Betere communicatie tussen artsen onderling: doorspelen van info via globaal medisch dossier. Efficiëntere opvolging medisch dossier.
4,00	ICT mag helpen het comfort van de zieke op peil te houden. Invasieve operaties zoveel mogelijk verwijderen. Medische identiteitskaart (chip), bv. allergieën, ongevallen, medicatie, bloedgroep. Mogelijkheid tot inplanting in lichaam voor het bereiken van een dokter of specialist op lange afstand (geruststelling, zekerheid). Opvolging voedselketen.

5,00	<p> Vlagger detecteren van defecten via technologie. Vroege diagnose stellen door monitoring gezondheidstoestand. Zolang mogelijk gezond blijven dankzij medische onderzoeken en ICT. Alarmering indien nodig (slechte gezondheid), vb. persoonlijk alarmsysteem, ook preventief. Euthanasie technologisch verantwoord (scanning fysieke toestand, via technologie laten uitdoven). ICT belangrijk voor juiste en snelle diagnose. Informatica gebruiken voor medicamenten. Meer apparaten om sneller diagnoses vast te stellen. Nog betere kwaliteit/bereikbaarheid experts, bv. technische gegevens doorgeven op afstand tijdens de operatie. Opsporen van ziektes in zeer vroeg stadium. Stimulatie van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek om levenskwaliteit te verhogen. Technologie benutten om de kwaliteit van het leven te verbeteren, die technologie verder ontwikkelen. Technologie heel belangrijk om de ziekte snel te ontdekken: meer en sneller ter beschikking van de mensen stellen. Verdere ontwikkeling van de gentherapie i.v.m. erfelijkheid (opsporen en voorkomen van ziektes). Versnelling van de diagnoses en uitslagen. Wachttijden voor consultaties korter. Chipimplantaat om gegevens door te seinen naar medisch centrum. Consultatie en interventie op afstand. Gebruik van robots in geneeskunde. Kijkoperaties verder ontwikkelen via video ingrepen door specialisten in andere continenten (beschikbaarheid deskundigen stijgt). Medische beeldvorming verder ontwikkelen, bv. in hersenen kunnen kijken, stijging kennis en kwaliteit gezondheidszorg. Operatie door robot maar dan onder menselijk toezicht. Ouder en gezonder kunnen worden door technologische toepassingen. Recht op euthanasie, ook voor kinderen. Snelle opsporing van de ziekte (wetenschappelijk onderzoek). Technologie die er voor zorgt dat wanneer mensen iets ernstig voorkomt, er onmiddellijk ingegrepen wordt. Technologie is belangrijk bij de genezing. Vlagger toegang tot vervanging levensorganen via technologie. Betere kwaliteit van de voeding door technologie. Garanderen van leefkwaliteit van milieu door informatica. Gegevens op elektronische pas of in lichaam ingebouwde chip (altijd beschikbaar). Meer elektronica ten behoeve van ouderen, alleenstaanden en minder validen (draadloze verbinding met alarmcentrale). Menswaardig blijven in de technologische medische behandeling. Sneller mensen helpen door snellere diagnose. Betere communicatiemogelijkheden met mensen die niet meer kunnen spreken. Dat de communicatie en informatie er zijn en beter ontwikkelen. Door comfort mogelijkheden uitbreiden van de patiënt. ICT maakt gezondheidszorg goedkoper. Informatica/GSM kan helpen om eerste hulp toe te dienen. Kan in kritische situaties snel signalen geven. Operaties op afstand: specialisten meer en beter beschikbaar. Klonen van stamcellen wel OK. Onderzoek via stamcellen, genetische manipulatie om mensen te beschermen tegen ziektes (ook voor iedereen betaalbaar). Goede verzorging met de medewerking van de dokter die tijd heeft. Meer geld (subsidies) van de staat voor thuiszorg en homes. Mensen met klein pensioen kunnen niet betalen en willen geen beroep doen op kinderen of OCMW. Persoonlijk contact met dokter met gebruik medisch dossier dat niet toegankelijk is voor onbevoegden. Voldoende menselijkheid in rusthuizen, echt personeel i.p.v. computers. Menselijk contact met verpleging en dokters (werkdruk in ziekenhuizen). </p>
------	---

	<p>Degelijke en persoonlijke info van dokters los van informaticasystemen: doorbreken van gesloten circuit.</p> <p>Meer openheid tussen specialist en patiënt. Sociale contacten behouden.</p> <p>Opvolging van gezondheid niet alleen elektronisch maar ook persoonlijk.</p> <p>Persoonlijke aandacht, contact moet blijven, geen nummer worden.</p> <p>Vergroten communicatie; mensen geraken geïsoleerd.</p> <p>Vastgestelde diagnose moet steeds bespreekbaar zijn met de dokter.</p>
6,00	Via computer voorschriften, brieven leesbaarder.
7,00	<p>Alle medische gegevens geconcentreerd op een chipkaart die we persoonlijk beheren.</p> <p>Recht op inzage, inspraak, duidelijke info, vb. raadplegen mammografie op Internet, maar wel belang van raadpleging en contact met arts.</p> <p>Zelf info opvragen van medische dossiers, zelf gegevens bijhouden over doktersbezoeken en persoonlijk contact houden.</p> <p>Zelf toegang krijgen tot eigen dossier vb. met PC.</p> <p>Altijd baas blijven over eigen gegevens en inzage in krijgen + zelf kunnen wijzigen.</p> <p>Eigen inzage dossier via paspoort of Internet.</p> <p>Inspraak in medische beslissingen (zelf mogen beslissen).</p> <p>Zelf nog kunnen kiezen, vrijheid hebben, niet gedwongen worden.</p> <p>Informatica gebruiken om te beslissen over eigen leven (opslaan).</p> <p>Zelfbeschikkingsrecht.</p> <p>Willen gegevens van het onderzoek ook zelf hebben, dossier kunnen inkijken.</p> <p>Altijd vrijheid individu respecteren.</p> <p>Zelfbeschikking in gebruik van de technologie (zelf beslissen over de toe te passen voorgestelde behandeling).</p>
81,00	<p>Menselijke waarden moeten gevrijwaard worden, geen geneeskunde in verschillende snelheden.</p> <p>Toegankelijkheid voor iedereen.</p>
82,00	Sociale zekerheid: risico dat sommigen niet kunnen betalen: willen dit niet.
83,00	<p>Info over wat beschikbaar is op de markt.</p> <p>Informatie over technologie.</p> <p>Meer informatie beschikbaar stellen in kosten, prijzen dokters, erelonen, gedane onderzoeken, lijst van mogelijke hulpmiddelen, ...</p> <p>Begrijpelijke taal: op Internet kunnen opzoeken wat bepaalde termen betekenen, vb. info over geneesmiddelen of gezondheid.</p> <p>Duidelijkheid over medische termen/afkortingen.</p> <p>Meer duidelijke info over behandelingsmethodes.</p>
84,00	Dezelfde kansen voor jong en oud op het krijgen van een donor, niet afgeschreven worden op een bepaalde leeftijd.

Huisvesting: wat zeker wel?

11,00	Huisvesting aan betaalbare prijs. Terugbetaling/subsidie van domotica.
3,00	Privacy! Niet alles moet worden geregistreerd.
4,00	Betaalbare, comfortabele, gezonde huisvesting (domotica). Wij staan volledig achter de vooruitgang van de technologie/domotica, maar ... Zo lang mogelijk thuisblijven met desnoods domotica (niet in rusthuis). Moderne technologie vergroot zelfstandigheid ouderen (langer thuis blijven). Op peil blijven van hygiëne en verbeteren door moderne technologie + verbetering huisvesting en comfort (schimmels). Technologische hulpmiddelen in noodsituaties, bv. voor ouderen. Bereikbaarheid (bv. bij ongeval van wandelaar in Hoge Venen). Carpoolen, fietsen naar het werk financieel en praktisch veel interessanter maken, bv. via Internet, accommodaties op het bedrijf. Meer, later en veilig openbaar vervoer 's nachts. Minder vervoer op de wegen (milieu). Traceerbaarheid van personen of wagens in noodsituaties. Zich als individu kunnen verplaatsen. Door technologie efficiëntere en beter betaalbare beveiliging van alle woningen. Gemakkelijke (aangepaste) bereikbaarheid van de woning (met openbaar vervoer). Tele-shopping voor ouderen. Veiligheidssysteem doorheen het hele huis om hulp te roepen. Verhoogd comfortgevoel door technologie, maar als toestellen te ingewikkeld zijn, geeft het alleen maar stress= vermijden. Technologie maakt wonen veiliger. Via technologische metingen weten dat men bouwt op goede grond. Gehandicapten en ouderen kunnen zelfstandig blijven wonen (betaalbaar maken). Milieu: automatische thermostaat volgens buitentemperatuur.
5,00	Nodige zorgen krijgen van de sociale instanties (bijzondere thuiszorg).
81,00	Voor iedereen toegankelijk.
83,00	Info van persoon tot persoon met hulp bij technologische problemen. Samenbrengen ontwikkelaars domotica en mensen met handicap. Aangepaste technologie die eenvoudig te bedienen is. Degelijke huisvesting met comfort en hulp, alles moet gemakkelijk kunnen gebruikt worden. Gebruiksvriendelijkheid, toegankelijke info, gebruiksaanwijzing in duidelijk Nederlands. Technologie aangepast aan leeftijd en fysieke toestand.

Mobiliteit: wat zeker wel?

11,00	Betaalbare veranderingen aan auto's. Technologie moet betaalbaar blijven, pensioen te klein. Tegemoetkoming in of gratis computer.
4,00	Dat ICT de (persoons)veiligheid bevordert voor iedereen. Meer apparatuur om het rijden veiliger te maken (sensoren in de bumper: afstand houden, mist, parkeren). Thuiswerk via technologie geeft minder volle wegen en pollutie. Verbod om auto's te maken die veel te snel kunnen rijden. Technologie gebruiken om gevaren te beperken. Snelheid. Universele betaalkaart/reservering voor Europa (openbaar vervoer). Technologische interactie tussen auto's en signalisatie, bv. indien snelheid ergens begrensd is kan auto daar niet rapper. Aanpasbare weg i.f.v. berijdbaarheid weg. Auto's die niet starten als chauffeur onder invloed is. GPS en andere systemen uitbouwen: meer veiligheid, nuttig, gemakkelijk. Thuiswerk verder uitbouwen.

5,00	Sociaal contact bewaren/hulp.
6,00	Zekerheid (juistheid van plaats bv. vissers op zee).
7,00	Combinatie van reisbureau in het echt en online: zoeken online en vervolledigen via reisagent (menselijk contact blijft).
81,00	Mobiliteitsmogelijkheden zelf kiezen volgens beschikbaar gesteld budget. Meer toegankelijk openbaar vervoer. Openbaar vervoer voor iedereen toegankelijk en vergemakkelijkt (constructie en tijden vervoer aanpassen). Betere toegang tot andere milieus ten einde integratie en samenleven te bevorderen. Zich inleven in andere leefwerelden, kans op gemene waarden en normen. Iedereen moet de kans krijgen zich met aangepaste hulp te verplaatsen. Betere toegang in gebouwen voor mindervaliden (automatisch verlaagt drempel als rolstoel moet passeren).
83,00	Eenvoudige en veilige mobiliteit: toegankelijke GPS + eenvoudig te bedienen, i.f.v. eigen veiligheid en die van de andere weggebruikers. Mentaliteitsverandering helpen teweegbrengen m.b.t. verkeersopvoeding. Senioren op de hoogte houden door gemeenschap van de nieuwste technologie inzake mobiliteit (treinen hoe vaak, wanneer, stopplaatsen). Goed op de hoogte zijn van de mogelijkheden van het openbaar vervoer. Bijscholing voor technologie moeten ook betaalbaar zijn (computercursussen).
84,00	Vervoersmiddelen voor senioren.

Sociale relaties: wat zeker wel?

11,00	Betaalbaarheid. Betaalbare gezinslasten, zoals technologie. Voordelen van technologie moeten betaalbaar en eenvoudig zijn.
3,00	Betaalbaar maken van rusthuizen door automatisering, technologie. Dat onze privacy gerespecteerd blijft (bv. elektronische kaart). Privacy moet steeds gegarandeerd worden: geen inbraak op persoonlijke levenssfeer. Privacy waarborgen (persoonlijke gegevens). Bescherming van de privacy.
4,00	Contacten over grote afstanden via e-mail (ook foto's). Dat ICT verder vooruitgaat, maar ook niet te snel, anders kunnen we niet volgen. Geen verlies van sociaal contact, maar telefoon maakt het wel gemakkelijk om afspraken te maken. Gezonde voeding. Via technologie eten bewaren, normaal kweken van groenten. Maar risico's van bepaalde toestellen (zoals microgolfoven). Technologie mag een middel zijn, maar geen doel. Kinderen in buitenland, foto's via computer, GPS. Willen gebruik maken van Internet en e-mail, maar mag niet overheersen. Bereikbaar zijn voor gezin, familie, vrienden. De technologie gebruiken om het contact te onderhouden tussen gezinsleden dichtbij en ver weg. Hulpbehoevende mensen helpen. Men kan aan vrijwilligerswerk doen omdat er tijd is voor jezelf door vaatwasmachine, microgolf, wasmachine, ... Iedereen kan e-mailen naar om het even waar en wie. Opzoeken van info via Internet i.f.v. verenigingsleven. Technologie is iets ondersteunend, men mag er niet afhankelijk van zijn, vrije keuze laten. Verenigingsleven aanmoedigen en uitbreiden door bv. voordrachten over actuele technische onderwerpen. Belangrijk informatiekanaal. Bereikbaar zijn voor familie en vrienden. Buitenlandse contacten via Internet. Communicatie gemakkelijker maken (vb. e-mail makkelijker dan telefoon). Contact houden met 'verre' familie via technologie. Familie blijft de hoeksteen van de maatschappij. ICT kan helpen voor relatie met familie op afstand, voor verenigingsleven.

5,00	<p>Meer en beter wetenschappelijk onderzoek (technologie vooruitgang bij onderzoeken). Zo zorgen voor lichamelijk comfort voor menswaardig bestaan.</p> <p>Meer sociale relaties volgens interesse en voor minder mobiele mensen (via technologie).</p> <p>Meer zinvolle vrije tijd door de mogelijkheden van de informatica, vb. tickets kopen, efficiënter afspreken, vergelijken van verschillende producten voor aankoop.</p> <p>Mogelijkheden tot contact (blijven onderhouden via GSM, e-mail, Internet) als je immobiel bent: familie, gemeentehuis, e.d.</p> <p>Technologie maakt verenigingsleven steeds makkelijker.</p> <p>Waardig oud worden: gezondheid, contacten, betaalbaarheid.</p> <p>E-mails, foto's krijgen is leuk.</p> <p>Technologie bevordert relaties tussen ouders en kinderen (aanleren).</p> <p>Technologie die grenzen overbruggt en zo menselijk contact helpt, bv. beeldtelefoon.</p> <p>Uitvindingen die mensen samenbrengen, hen helpen zich gemakkelijk te verplaatsen.</p> <p>Beeldtechnologie geeft meer persoonlijk contact.</p> <p>Immobiliteit van mensen opvangen via computer (kan ook via vrijwilligerswerk).</p> <p>Internet en chat is een laagdrempelige manier voor sommige mensen om contacten te leggen.</p> <p>ICT en menselijk contact moeten naast elkaar blijven bestaan, niet het ene dat het andere vervangt.</p> <p>Belangrijkheid van het gezin staat voorop. Dit zijn waarden die voor ons op de eerste plaats komen, zo ook sociale contacten en verenigingsleven.</p> <p>Blijven bestaan van verenigingsleven met persoonlijk contact.</p> <p>Blijven van sociale contacten.</p> <p>Dat feesten met elkaar blijft bestaan, ICT mag niet in de weg staan.</p> <p>Dat kinderen de kans blijven krijgen om kind te zijn via o.a. het spel, dat niet technologisch is.</p> <p>Dat kinderen hun ouders blijven bezoeken, thuis, in een home en aan telefoon.</p> <p>Het blijven bestaan van menselijke contacten, niet alleen alles via mail, Internet.</p> <p>Het blijven bestaan van het verenigingsleven.</p> <p>Meer contact met anderen, ook rechtstreeks fysiek.</p> <p>Persoonlijke contacten houden.</p> <p>Regelmatige samenkomsten (etentjes, film, museum) of cursussen volgen waarvoor via mail of sms afspraak wordt gemaakt.</p> <p>Sociale relaties (gezin, familie, vrienden) zonder ICT (face-to-face, please touch).</p> <p>Gezinsleven behouden.</p> <p>Meer menselijk contact in het dagelijks leven, niet steeds met telefoon e.d.</p> <p>Verenigingsleven wordt belangrijker voor de mensen voor sociale relaties.</p> <p>Dat er nog liefde zal bestaan. Geen technologische liefde, uitz. online daten.</p> <p>De interesse voor het verenigingsleven moet blijven bestaan en meer worden aangemoedigd (het blijven van accommodatie).</p> <p>Discipline in onderwijs, verkeer en gezin. In opvoeding meegeven dat sociale contacten moeten blijven.</p> <p>In een gezin nog plaats voor samen praten, gezelschapsspelen, uitstappen (via PC samen foto's, herinneringen bekijken).</p> <p>Menselijk aspect mag niet verdrongen worden door technologie (emotie en face-to-face contact moet behouden blijven).</p> <p>Face-to-face contact.</p>
6,00	Veiliger Internet + e-mail (dingen krijgen die je niet wil, onverwachte sites).
7,00	<p>Blijvend contact opnemen met mensen die voor het verenigingsleven in aanmerking komen, uitnodigingen per post/mondeling, niet per mail.</p> <p>Menselijk contact: zo lang mogelijk zelf over alles mogen beslissen. Technologie kan dit een stuk mogelijk maken.</p>
81,00	<p>Nog brieven, mails binnen 30 jaar.</p> <p>Toegankelijk voor de volledige groep: sociale controle blijft, niemand uitgesloten, mens- en gebruiksvriendelijk (opvang voorzien voor PC-analfabeten).</p> <p>Vormen van ondersteuning waardoor iedereen kan volgen, het gaat nu veel te vlug. Niet alleen financieel, ook tempo, motivatie.</p> <p>Geen discriminatie van info naar geslacht, godsdienst, afkomst (gelijke kansen naar toegankelijkheid). Overheid moet kloof verkleinen tussen weten en niet weten.</p> <p>Mee volgen met de technologie: leren doen en zo minder afhankelijk ervan.</p>

83,00	<p>Meer mensen moeten de mogelijkheid hebben om een computer te bezitten en er mee te werken.</p> <p>Wie wil moet de mogelijkheid krijgen zich te bekwamen in de ICT-wereld, anders uitgesloten in eigen gezin.</p> <p>Door de overheid beschikbaar en toegankelijk maken van technische apparaten: prijs en gebruiksgemak.</p> <p>Meer plaatselijke opleidingen (gemeentelijk) aanbieden, gesubsidieerd, opleidingscheques.</p> <p>Generatiekloof. Goede info aan senioren geven.</p> <p>Jonge mensen die u stimuleren om die moderne technieken toch aan te leren.</p> <p>Goede opleiding voor alle gebruikers.</p> <p>Toetsenmiddag voor senioren waar ze kunnen oefenen.</p> <p>Aanspreekpunt voor mensen die niet mee kunnen met ICT, zeker in overgangperiode.</p> <p>In kleuterschool reeds spelletjes met computer geven zodat ze er leren mee omgaan.</p> <p>Technologie moet gemakkelijk zijn, vb. TV om die info over te brengen.</p> <p>We zien veel voordelen in die nieuwe technologieën, maar het mag niet zo snel gaan. Meer voorlichting geven en begrijpbaar maken.</p> <p>Betaalbare/gratis cursussen/info over technologie voor ouderen.</p>
-------	--

Werk/opleiding/leren: wat zeker wel?

11,00	<p>Betaalbaarheid van technologie voor iedereen.</p> <p>Betaalbare dienstverlening bij ICT problemen (begrijpbare uiteenzetting bij helpdesk of firma).</p> <p>E-learning stimuleren, maar goedkoop.</p> <p>Voldoende middelen van de overheid, zodat er geen kloof tussen senioren onderling ontstaat.</p> <p>Betaalbaar en doelgericht.</p> <p>Budget om het mogelijk te maken te leren werken met ICT voor senioren.</p> <p>Gratis Internet voor senioren.</p> <p>Online leren subsidiëren.</p>
12,00	<p>Iedereen toegang geven tot ICT (goedkoper maken), zoals telefoon, vb. oude computer recycleren.</p>
3,00	<p>Behoud van privacy (aangepaste strengere wetgeving, betere bescherming).</p> <p>Bescherming van de private levenssfeer die naar ons gevoel bedreigd wordt door de ICT evolutie. We zitten overal in bestanden.</p>
4,00	<p>Dat de zware fysieke arbeid door robots wordt overgenomen.</p> <p>Eventuele robotisering mag niet betekenen dat we niet meer goed kunnen leven. Stijging werkloosheid; er moet een basisleefloon zijn om goed te kunnen leven.</p> <p>Genieten van het aanbod, van de massa informatie.</p> <p>Groot aanbod van studies op alle vlakken.</p> <p>Toegang tot meer mogelijkheden, bv. als je morgen Chinees wil leren kan dat via Internet.</p> <p>Verdere ontwikkeling van de webcam zowel voor familiale situaties als voor op het werk.</p> <p>Humane aspect is hier het best aanwezig.</p> <p>Communicatie die toelaat meer thuis te werken (files).</p> <p>Dat minder begaafden beter begeleid worden om zo tot hetzelfde niveau te komen van de meer begaafden.</p> <p>Thuiswerken, dat files vermijdt en beter is voor familie en milieu.</p> <p>Informatica moet ervoor zorgen dat leren universeel gratis/goedkoper wordt.</p> <p>Ook voor minder kapitaalkrachtigen, gehandicapten, minder validen, wordt het mogelijk om toegang te krijgen tot opleidingen e.d. Universiteiten en diploma's kosten voor sommigen nog veel geld.</p> <p>Opleidingen aangepast aan de leeftijd en behoeften.</p> <p>Permanente (ICT) opleiding, levenslang leren, over alle technologische evoluties en aangepast aan doelgroep, niveau. Bv. leerkanaal op TV.</p> <p>Talen studeren via PC, omdat men bv. op vakantie gaat.</p> <p>Technologie maakt het mogelijk van thuis uit te werken.</p> <p>Meer kansen op leren.</p> <p>Meer mogelijkheid tot telewerken, rekening houdend met het sociale aspect (gezin).</p> <p>Ontwikkeling van de mogelijkheden van teleworking om dichtslibben wegen tegen te gaan,</p>

	<p>om internationale ontwikkeling te hebben. Waar mogelijk bevorderen van thuiswerk via informatica (goed voor milieu, mobiliteit, rendement). Werkende vrouw met gezin kan haar werk beter regelen door thuiswerk en dit lost fileprobleem ook voor een deel op. Mogelijkheid om met PC te werken of leren in serviceflat. Uitschakelen van saai, repetitief werk. Videoconferencing zou verder moeten uitgebouwd worden, zo kun je op afstand leren en werken en om ervaringen uit te wisselen. Programma om vreemdelingen talen aan te leren. ICT die toelaat dat mensen die bv. slecht horen toch kunnen werken.</p>
5,00	<p>Begeleiding bij het onderwijs (ook wanneer met PC studeren). Dat gezinsleven (sociale en familiale waarden belangrijk blijven). De sociale sector (contact, welzijn) behouden. Als onderwijs gebeurt via media, valt het opvoedingsaspect wel weg, maar is het aanbod wel groter. Maar als de ouders thuisblijven, kunnen ze zelf instaan voor de opvoeding.</p>
7,00	<p>Blijven schrijven (niet verleren), brieven, romans. Vakmanschap moet blijven om gedetailleerd te werken. Herwaardering van ambachten. Mens moet technologie blijven controleren. Thuis werken en leren, maar nooit volledig (verlies persoonlijk contact, motivatie) en op maat van werknemer. Naast Internet moeten ook andere kanalen blijven bestaan voor info rond werk, leren, ontspanning, ..</p>
9,00	<p>Grote kuis op Internet, enkel gerichte en nuttige info (gedateerde eraf). Meer controle over wat er via je e-mail binnenkomt. Gemakkelijke sites, geen halve dag zoeken naar info, bv. Vlaamse overheid = té moeilijk.</p>
81,00	<p>Dat iedereen in het onderwijs dezelfde kansen krijgt om de wereld van de informatica te ontdekken (eventueel m.b.v. overheid en bedrijven). Informatiemogelijkheden voor elk gezin. Mogelijkheid creëren door technologie. Om alle kinderen/senioren aangepast te laten studeren, vb. VDAB iedereen gelijk behandelen. Betere toegankelijkheid (financieel, intellectueel). Iedereen de mogelijkheid geven levenslang te leren, om met de technologie mee te kunnen. Online leren mogelijk voor iedereen. Toegankelijkheid van onderwijs en opleiding voor bevolkingsgroepen die nu geen toegang krijgen. Vrijere toegang tot het WWW, bron van actuele info. Systeeminzicht bijbrengen in bredere context: behoefte in bevolkingsgroepen wordt groter om kennis te updaten.</p>
82,00	<p>Democratie in de opleidingen (prijs, PC's, ICT-middelen).</p>
83,00	<p>Aangepaste opleiding PC voor senioren volgens hun noden. Meer informatica, budget in scholen, om mee te kunnen met automatisering in bedrijven. Seniorenvriendelijke, gemakkelijk bruikbare technologie (computercursussen 55+, opleiding in eigen taal). Voldoende mogelijkheden tot opleiding en bijscholing beschikbaar blijven om met computers om te gaan. Toegankelijkheid van de info op een georganiseerde manier + gebruiksvriendelijkheid. Zeer hoge gebruiksvriendelijkheid van de nieuwe technologieën. (Interactieve) TV om te leren: moet betaalbaar zijn, uitgebreid, verschillende niveaus, eenvoudig, begrijpelijk, kiezen van eigen niveau zoals in spelletjes, interactiviteit tussen kijkers, chatten. Lage drempel in opleiding PC voor senioren. Mogelijkheden tot opleiding, bv. via dienstencentra (alleen thuis lukt het niet). Nog meer computeropleidingen op school. Online feedback 24/24, bv. van gespecialiseerde mensen. Overheid moet via macht providers verplichten moedertaal te gebruiken. Zoals 'gratis' onderwijs zou de staat ook moeten zorgen voor opleiding-hardware-software. Info door de plaatselijke lokale besturen naar nieuwe technologie. Meer info over het aanbod van opleidingen in ICT.</p>

	<p>Tempo bij cursussen ligt veel te hoog (aanpassen aan doelgroep). Basisopleidingen ICT verplicht maken voor iedereen (zoals leren lezen en schrijven). Beginnen op een speelse wijze, zo jong mogelijk. Leren van (klein) kinderen op het vlak van ICT. Maatschappij voorbereiden: mensen leren omgaan met nieuwe vormen van ICT, vb. bankieren.</p>
--	--

Vrije tijd: wat zeker wel?

11,00	<p>Betaalbaar maken van culturele activiteiten voor senioren. Cultuur en ontspanning betaalbaar voor iedereen via TV of Internet (door ICT). Cultuur moet betaalbaar blijven voor iedereen. Internet moet toegankelijker (goedkoper) zijn (bv. TV i.p.v. PC als tool) en moet nieuwsgierigheid bevorderen naar de werkelijkheid bv. concerten, musea, films. Ontspanning moet betaalbaar blijven. Hogere toelagen voor culturele activiteiten.</p>
12,00	<p>Voorzieningen om technologie voor iedereen betaalbaar te houden.</p>
4,00	<p>Communicatie met kinderen/vrienden in het buitenland. Cultuur en info via scherm gemakkelijker te bereiken en betaalbaar. Op financieel mogelijke manier info over vrije tijd geven via PC of andere mogelijkheden. Raadplegen van info i.v.m. cultuur, ontspanning, vrije tijd. ICT op openbaar vervoer. Toegankelijke wereld voor mindervaliden door technologie (concerten, musea). Uitbreiding van info omtrent alle mogelijke vrijetijdsbesteding en culturele aangelegenheden, via Internet. Achtergronden ontdekken, meer verwijzingen bij info naar gerelateerde info. Bereikbaar zijn, communicatie overal mogelijk. Geeft vrijheid om te gaan waar je wil + veiligheid, vb. vast in lift. Betere toegangsmogelijkheden voor gehandicapten. Huishouden zoals bv. in 'Huis van de Toekomst': technische hulpmiddelen, gevolg is meer comfort en vrije tijd, ook als je zelf minder kan doen. ICT biedt enorme waaier van mogelijkheden om sociale contacten te onderhouden tijdens de vrije tijd via e-mail. ICT moet in dienst staan van het verhogen van het comfort of het te bereiken doel, vb. tijdsbesparing om veel en diverse activiteiten te beoefenen. Manieren om mensen met dezelfde interesses in direct contact met elkaar te brengen. Opzoeken op het Internet i.v.m. cultuur. Elektronisch boek/krant interessant. ICT moet je vrijheid verhogen om keuzes te maken om je vrije tijd in te vullen. Reizen boeken, info opzoeken via ICT. Voor reis- en ticketinfo een noodzaak. Film kunnen kiezen op TV. Info online kunnen consulteren (theater, bibliotheek, voordrachten). Leefwereld wordt verruimd via Internet (reizen, info). Drempelverlaging: makkelijker mogelijk maken voor senioren/kinderen om contacten te leggen via ICT (niet opleggen). Technologie kan cultuur dichterbij brengen.</p>

5,00	Reisbureaus blijven nodig, persoonlijk contact is belangrijk. Nog communicatie van mens tot mens, niet via e-mail alleen. Persoonlijke/menselijke contacten behouden.
6,00	Info moet correct, snel, efficiënt zijn in cultuur en vrije tijd. Moet gecontroleerd zijn, eventueel met verantwoordelijke uitgever.
7,00	Blijven bewegen, reizen, uitstappen doen. In stand houden van andere infokanalen (we moeten een boek nog kunnen ruiken). Muziek opnieuw in lespakket lager onderwijs, eventueel met gebruik van ICT tools. Interactieve TV geeft verhoging keuzevrijheid. Ook voldoende info langs verschillende kanalen. ICT maakt het gemakkelijk om info te krijgen. Alle media gestuurd via 1 apparaat. Info over cultuurcheques via alle mogelijke kanalen (radio, TV, mail, Internet). Sporten aangepast aan de leeftijd, petanque, fietsen. Ouders moeten de verantwoordelijkheid nemen om de ontspanningstijd van kinderen te verdelen tussen ICT en andere ontspanning.
9,00	Mensen leren omgaan met keuzes maken (ruim aanbod), nu zijn er veel meer keuzes dan vroeger, toen liep men mee met de stroom.
81,00	Meer toegankelijkheid voor minder geschoolde of oudere personen (bv. automatische bankverrichtingen worden niet aangeleerd). ICT moet toegankelijk zijn voor iedereen, zowel financieel als intellectueel.
81,00	Meer beschikbaar stellen van Internet voor senioren op openbare plaatsen en privé plekken. Toegankelijkheid voor iedereen (financieel en verstandelijk). Toegankelijk maken van de digitale wereld voor senioren. Niet te ver weg moeten voor cursussen en hulp, aangepast aan leeftijd en aangeleerd door senioren.
82,00	Toegankelijk voor iedereen, ook voor wie het niet kan betalen, toegang op openbare plaatsen, gratis.
83,00	Info en demonstraties van allerhande nieuwigheden die zich op de markt aanbieden in verband met informatica, telecommunicatie. Beter geïnformeerd worden over mogelijkheden. Technologie voor iedereen toegankelijk (toegang, opleiding). Technologie blijven vereenvoudigen en gebruiksvriendelijk houden voor mensen zonder technische achtergrond.

Dienstverlening: wat zeker wel?

11,00	Aanschafprijs PC moet democratisch blijven indien interesse en tijd. Internet moet goedkoper. Subsidies.
3,00	Grotere beveiliging van allerlei gegevens (medisch, financieel), geen inzage door derden. Behouden van privacy. Betere beveiliging van de creditkaarten, vb. bewijs van betaling ontbreekt, leidt tot onzekerheid. Veiligheid.
4,00	Meer fysieke veiligheid, vb. geld afhalen in gesloten ruimte. Belastingaangifte afschaffen. Meer centralisatie van diensten (te veel stress), nu wordt dikwijls dubbele info gegeven. Beheersen van klantenrij aan openbare loketten. Besparing op administratieve rompslomp. Efficiënter maken, geen dubbele info geven. Vooruitgang in technologie op het vlak van de diensten (automatisering bv. geboorteaangifte). Zelfredzaamheid stijgt door gebruik e-mail, e-banking, voor minder mobielen. Alle afhandelingen m.b.t. aanvragen moeten vlotter verlopen, vb. bouwaanvraag. Als we ooit in een rolstoel zitten willen we wel PC-shopperen, maar dan met beperkte kosten. Automatische vertaling. Via ICT taalvertaling bij reizen, wegwijs maken in landen. Betalingen met alle nieuwe snuffjes. Mogelijkheid elektronische bestellingen aan huis te laten afleveren. Aankoopgedrag: grotere keuze via vergelijking. Aanvragen van formulieren en info vergemakkelijken, eventueel via Internet (identiteitskaart, VDAB, geboorteaakten, sportdienst, milieu, OCMW).

5,00	<p>Bezoek van de huisarts online. Meer info ter beschikking, vb. reizen, vliegen. Voor immobiele mensen moet het mogelijk zijn bestellingen en zaken te regelen per telefoon/ICT, aan huis brengen. Behouden van sociaal contact. Dienstverlening en opleiding moeten blijvend verzekerd worden door de mensen (persoonlijke overdracht). Meer contact met mensen. Menselijk contact moet behouden blijven (loketten). Persoonlijk contact moet blijven, hulp voor wie dat nodig heeft. Persoonlijke contacten moeten blijven.</p>
7,00	<p>Bankverrichtingen aan loket moet mogelijk blijven + gemeente, post, ... Meer documentatie op papier (bankzaken) via post. Culturaanbod niet enkel digitaal; concerten en theater moet blijven. Eerste 20 jaar overgang tussen 2 systemen: loket + e-banking. Gemeentelijke informatie laten doorstromen via Internet naar de burgers, moet ook via andere media blijven kunnen. Beschikking over eigen geld. Geld moet altijd beschikbaar blijven. Meer mogelijkheden voor inbreng bij te nemen beslissingen. Onafhankelijkheid, zodat steeds keuzemogelijkheid.</p>
81,00	<p>Voor iedereen toegankelijk (ook in openbare aangelegenheden). PC voor zoveel mogelijk mensen beschikbaar om administratie te kunnen uitvoeren, ook bij minder mobiele.</p>
83,00	<p>Nieuwe technologie moet door iedereen te volgen zijn, nu veel te snel. Meer opvoedende informatie, ook zonder computer, bv. uitnodiging voor rondleiding in openbare instellingen. Meer voorlichting uit neutrale basis (objectief en naar alle niveau's). Toegang + gebruik democratisch en verstaanbaar maken. Bij gebruik van technologische middelen moet er voldoende ondersteuning en hulp zijn. Duidelijkheid en simpliciteit voor iedereen, jong en oud. Gebruiksvriendelijkheid en standaardisatie zodat meer interactie mogelijk is. Gratis opleiding van gemeente over PC. Aanmoedigen gebruik technologische middelen mits voldoende opleiding (goed communiceren wat er bestaat in die zin). Aanvaardbare service: bv. spraaktechnologie om geld af te halen, om je aan zaken te doen herinneren (huisvuil). Alle formulieren moeten begrijpbaar zijn. Gebruiksvriendelijk maken formulieren (taal + vereenvoudiging). Op de hoogte blijven van de vooruitgang. Zo begrijpelijk mogelijke info voor iedereen (geen Engels). In eigen taal geïnformeerd worden. Online winkelen moet gebruiksvriendelijk en echt zijn. Begrijpelijke instructies.</p>
84,00	<p>Waardig ouder worden.</p>

Politieke participatie: wat zeker wel?

4,00	<p>Mobiliteitsproblemen oplossen door moderne techniek: e-government, via webcam deelnemen aan vergaderingen. Moderne techniek moet kansen tot participatie verhogen.</p>
82,00	<p>Iedereen moet toegang hebben tot de communicatiemiddelen (ook financieel).</p>

Bijlage 8: Uitspraken over wat ouderen zeker niet willen zien, ingedeeld per domein en antwoordcategorie

Gezondheid: wat zeker niet?

11,00	<p>Dat de kosten van technologie te hoog oplopen: juiste keuze maken wat écht nodig is.</p> <p>Dat gezondheidszorg een puur financiële kwestie wordt (wordt duurder door technologie).</p> <p>Te hoge prijzen.</p> <p>Dat gezondheidszorg duurder zou worden door investeringen.</p> <p>Te hoge ziekenhuisfacturen.</p>
12,00	<p>Kostprijs! Niet enkel technologie voor happy few. Financieel oogpunt mag niet leiden tot nodeloos lijden, armen mogen niet uit boot vallen.</p>
13,00	<p>Geneeskunde afhankelijk van commercie.</p>
2,00	<p>Overconsumptie van hoogtechnologische toestellen.</p>
3,00	<p>Technologie niet gebruiken om te discrimineren (werk, lening).</p> <p>Verlies van privacy.</p> <p>Via e-mail naar huisdokter: info komt misschien niet bij goede persoon terecht. Vb. ziektebeeld voor specialist.</p> <p>Doorgeven van gegevens aan anderen: privacy.</p> <p>Medisch dossier niet voor derden, verzekering, commerciële doeleinden.</p> <p>Medische info beschikbaar voor 'Big Brother', maar niet voor jezelf.</p> <p>Gegevens die van nut zijn bij onderzoek mag wel gebruikt worden na toestemming.</p> <p>Commercialiseren van medische en persoonlijke gegevens.</p> <p>Dat medische gegevens aan iedereen vrijgegeven worden.</p> <p>DNA-onderzoek mag geen afbreuk doen aan de privacy.</p> <p>Inzage in medische dossiers door derden (vertrouwensrelatie dokter-patiënt).</p> <p>Inzage van persoonlijke info door iedereen.</p> <p>Niet openbaar maken van gezondheidstoestand, opletten voor privacy.</p> <p>Oppassen voor misbruik van gegevens voor bv. verzekering, politiek, ontslag op werk.</p> <p>Publieke beschikbaarheid van gegevens over onze gezondheid (privacy), vb. bij verzekeringen, regering.</p> <p>Beveiliging van gegevens? Inbreuk op gegevens door onbevoegden.</p> <p>Dat men je afschrijft door je medisch dossier, vb. geen terugbetaling meer.</p> <p>Dat onbevoegden inzicht hebben in uw medisch dossier: ziekenkas, verzekering.</p> <p>Geen centrale databank: misbruik naar andere maatschappijen, verzekeringen.</p> <p>Inplanting medische chips. Risico op misbruik, maar kan wel je leven redden.</p> <p>Intieme tijd die wegvalt. Wat is nog privé?</p> <p>Misbruik van de beschikbaarheid van de gegevens (levensverzekering, rijbewijs, behandeling).</p> <p>Schending van privacy door onbevoegden.</p> <p>Verdwijnen privacy (verzekeringen, geen plaats in rusthuis krijgen).</p>
4,00	<p>Dat het door medici niet gebruikt wordt voor proefnemingen zonder toestemming, op een frivole manier.</p> <p>Niet overdrijven met technologie, geen onnodige onderzoeken doen.</p> <p>Onnodig rekken van leven door ongebreideld toepassen van technologie.</p> <p>Te veel of te weinig onderzoeken.</p> <p>Te veel onnodige onderzoeken: besparingen.</p> <p>Dat het leven onnodig verlengd wordt (als er geen levenskwaliteit meer is).</p> <p>Gezondheid mag niet afhankelijk zijn van technologie (klonen, voorkennis en verwachting op ziekte, leven rekken, te gesofisticeerde onderdelen).</p> <p>Nodeloos verlengen van leven en lijden, moet alles wat kan ook kunnen?</p> <p>Onnodig rekken van het leven door technologie (omdat het opbrengt, door kunstmatige middelen), recht op sterven.</p> <p>Overdreven technologische onderzoeken op hoge leeftijd.</p> <p>Proefkonijnen. Uittesten van verschillende medicaties.</p> <p>Bekommernis i.v.m. euthanasie.</p> <p>Onnodige medische verrichtingen en nodeloze experimenten: vooruitgang in medische apparatuur zorgt voor nodeloos rekken van levens.</p> <p>Onnodige onderzoeken.</p>

5,00	<p>Onnodige onderzoeken in ziekenhuis omdat dure apparaten moeten opbrengen.</p> <p>Eenzaamheid.</p> <p>Gezondheidszorg zoals supermarkt: geen menselijk contact.</p> <p>Menselijk contact dat wegvalt in leerprocessen. Uitleg op niveau (dokter moet ook leren mensvriendelijk contact te hebben).</p> <p>Een nummer worden in de informatica.</p> <p>Online dokter willen we niet. Menselijk contact is nodig, taalgebruik van machine zal te ingewikkeld zijn, heeft geen tijd voor vragen of bezorgdheden, de mens is een gevoelswezen.</p> <p>Onpersoonlijk en té technisch, bv. bij medisch onderzoek alleen technische gegevens doorgeven of gebruiken i.p.v. persoonlijk contact.</p> <p>Onpersoonlijke gezondheidszorg (niet van GSM vernemen dat we ernstig ziek zijn). Volledige robotisatie geeft kans op fouten.</p> <p>Onpersoonlijke puur technische behandeling.</p> <p>Te weinig warm contact in ziekenhuizen door technologie.</p> <p>Vereenzaming, geen menselijk contact meer. Aan wie kan je nog problemen kwijt? Alles via PC.</p> <p>Verlies van dokterscontact.</p> <p>Voor een serieus advies, zeker niet via PC.</p> <p>Behandeling als een nummer.</p> <p>Dokter online.</p> <p>Geen persoonlijk contact: geen online dokter.</p> <p>ICT mag relatie arts-patiënt niet vervangen, menselijk contact blijft belangrijk.</p> <p>Persoonlijke uitleg en advies bij medicijnen: persoonlijk contact houden.</p> <p>Robotbehandeling.</p> <p>Uitschakeling van menselijk contact tussen hulpverlener en patiënt door technologie, bv. dokter online: gevaar voor websites die diagnose voor eigen gebruik stimuleren, foute medicijnen, nood aan keurmerk.</p>
6,00	Onbetrouwbaarheid van systemen, vergissingen.
7,00	<p>Dat gezondheidszorg een puur technologische kwestie wordt, vb. geen gesprek met een patiënt voeren: technologie wordt belangrijker dan patiënt.</p> <p>Vrije keuze verliezen. Moeten zelf kunnen kiezen of we technologie toepassen of niet, niet de beslissingsmakers.</p> <p>Beslissingen buiten de patiënt om.</p> <p>Dat de technologie ons overheerst. Als individu steeds inspraak kunnen houden.</p> <p>Het zou voor ouderen niet nodig moeten zijn om computerlessen te nemen, we willen graag de rest van ons leven zonder te veel technische middelen leven.</p> <p>Geen vrije dokterskeuze (bv. woonplaats bepaalt dokterskeuze).</p> <p>Louter online raadpleging dokter.</p>
9,00	Niet teveel papier/formaliteiten.
81,00	Discriminatie.
82,00	Dat men door de evolutie van de technologie komt tot een zorg in meerdere snelheden.
83,00	Elitarisme (niet voor iedereen toegankelijk) en discriminatie.
83,00	Tweesporenbeleid: alleen voor kapitaalkrachtigen, niet voor kleinere portemonnee.
83,00	Onduidelijkheid in de informatie (volledige info op een verstaanbare manier).
84,00	Commerciële info m.b.t. geneesmiddelen.
84,00	Te sterk medisch jargon, niet aangepast taalgebruik, versterkt door technologie.
84,00	Discriminatie in terugbetaling volgens leeftijd.
84,00	Hospitalisatieverzekering voor iedereen, geen leeftijdsdiscriminatie.
84,00	Mensen afkeuren o.b.v. leeftijd/technologie, weigeren ingrepen te doen + dokter gedwongen opleggen o.b.v. medisch dossier.

Huisvesting: wat zeker niet?

11,00	Dat moderne technologie onbetaalbaar wordt. Onbetaalbaarheid.
12,00	Onbetaalbaarheid, uitsluiting van een groep mensen: beveiliging moet voor iedereen betaalbaar zijn.
3,00	Big brother-toestanden: manipulatie en controle. Geen big brother camera's.
4,00	Slecht uitgeruste woningen (getto's).
5,00	Dat alles uitsluitend zou draaien op technologie zonder menselijk contact. Verdwijnen van gezelligheid door kille hoogtechnologische omgeving: keuken is geen klinisch labo. Koffie kunnen opschenken, zintuigen gebruiken. Verloren gaan van sociaal contact door zogezegde vooruitgang (winkelen via Internet, je kan je buurvrouw niet tegenkomen). Gebrek aan communicatie/sociaal contact door teveel thuis te blijven.
6,00	Uitval van toestellen en moeilijkheid om hulp te krijgen, vb. als alarminstallatie afgaat en iedereen weet het behalve jij. Inbreuk op de privacy, vb. domotica (via netwerken), opvolging patiënt via webcam (alleen door huisarts). Onderdelen van technologie die niet vaak gebruikt worden, gaan kapot, dus dan is het appartement helemaal stuk.
7,00	Betutteling: niets opdringen, zelfs een beslissing kunnen nemen. Volledig door de computer gestuurd/gecontroleerd zijn. Zelf nog eigen keuze kunnen maken. Manipulatie en marketing die bepalen wat uw keuze zal zijn.
81,00	Getto's: ouderen, jongeren, hoog- en laaggeschoolden samen (gemengde samenleving). Toename van verschillen in huisvesting en comfort tussen verschillende lagen van de bevolking.
83,00	Te veel en te snelle veranderingen, men wil de dingen doen die men gewend is (overgangen organiseren).

Mobiliteit: wat zeker niet?

11,00	Financiële bestraffing van wie zijn auto wil blijven gebruiken (alleenstaanden meer belasten als auto enige vervoersmiddel is). Rekeningrijden: al voldoende auto/wegenbelasting, geen bijkomende tol meer.
12,00	Geen elitezaak, betaalbaar blijven.
3,00	Dat technologie privacy en persoonsontwikkeling beschadigt. Databanken (info risico gezondheid voor politie, werkgever, verzekeringen). Schending privacy, vb. gesprekken GSM afluisteren, door GPS auto traceerbaar. Schending van de privacy door traceerbaarheid (GPS).
4,00	Dichtslibben wegen: iedereen staat stil. Overvolle wegen, files, pollutie. Ongebreidelde uitbreiding van het wagenpark. Te veel vliegtuigen (lawaai, pollutie, niet genoeg thuis). Dat we immobiel worden.
5,00	Individuele mobiliteit kan leiden tot isolatie, individualisme. Sociaal isolement bij gebruik metro. Dat het individualisatie en vereenzaming teweegbrengt (afgesloten van de buitenwereld). Openbaar vervoer niet asociaal. Overdreven technologie waardoor minder sociaal contact. Door de computer geen nieuwe kennissen, men moet al afspraken maken om contacten te hebben met de omgeving.
6,00	System failure, als systeem plat valt, staan we in ons blootje.
7,00	Reisbureau enkel online. Opgedrongen informatieverplichting. Overdreven online info bij openbaar vervoer (NMBS brochure is fel verdund).
83,00	Liever geen auto's met automatische piloot (chauffeur moet alert en geconcentreerd blijven). Dat het de ongelijkheid zou bevorderen (als je niet online kunt werken, geen goedkoop ticket).

84,00	Uitsluiting van oudere maar vitale chauffeurs (rijbewijs, verzekering).
85,00	De huidige organisatie van de mobiliteit verhindert ons om deel te nemen aan sommige activiteiten, bv. toneel.

Sociale relaties: wat zeker niet?

11,00	<p>Dat er geen info meer bereikbaar is door gebrek aan financiële middelen. Meer en meer kosten (Telenet). Onbetaalbaarheid van de technologie. Overdreven prijzen van technische apparaten.</p>
2,00	<p>Dat elektriciteit uitvalt, want dan zijn we helemaal hulpeloos. We zijn zo afhankelijk geworden.</p>
3,00	<p>Volledig gecontroleerd worden, geen privacy (weten van welke partij lid enz.). Dat alle info door en voor iedereen leesbaar is (privacy moet blijven). Misbruik van gegevens (relationeel, financieel), vb. dopinglijst op Internet.</p>
5,00	<p>Zeker geen nummer worden in de samenleving. Niet in vakjes steken: behoud privacy. Dat menselijk contact verloren gaat, technologie isoleert mensen. De informatica mag het sociale contact niet uitsluiten (kinderen na school onmiddellijk aan PC). Minder contacten en beweging door technologie. Algemene ontwikkeling mag niet lijden onder ICT, bv. niet meer kunnen hoofdrekennen, aardrijkskundige kennis is slecht door GPS, ... Eenzaamheid, enkel op PC contacten hebben. Elk gezinslid isoleert zich achter zijn toestel. Geen sociaal contact meer (enkel TV zien bijvoorbeeld). Geïsoleerd worden als persoon door alleen nog de PC te gebruiken en geen contacten te hebben. Gezinnen die kapot gaan omdat er door technologie te weinig contact is binnen het gezin. Niet meer kunnen praten met elkaar: alles verloopt via computer. Ondermijning van het gezins- en verenigingsleven door technologie. Uitsluitend contact met de computer, ten koste van sociale contacten. Vereenzaming door stijging van ICT-toepassingen. Aanmoediging verenigingsleven. Verlies van fysiek contact. Verlies van sociale contacten (mag zeker niet!). Verlies van het sociale contact door een te hoog gebruik van de moderne technologie: vereenzaming. Verloren gaan van menselijk contact. Verslaafd zijn aan technologie: te weinig menselijk contact, slecht voor de gezondheid. Volledige vervreemding van de medemens. Wordt louter contact PC-persoon. Persoonlijk contact moet blijven. Afbouw persoonlijke dienstverlening: faciliteiten (bank, OCMW). Asociaal contact in het gezin: man aan PC, kinderen voor TV of chatten, vrouw aan de afwas. Dat mensen meer en meer nummers worden. Robotten worden, geleefd worden via Internet. Niet luisteren want men is bezig met de PC. Technologie mag de mensen niet overheersen. Jonge mensen overdrijven ermee, familiaal contact mag niet verminderen. Verlies van contact van mens tot mens, minder mensen aan het loket in de bank, meer automaten. Verloren gaan van het verenigingsleven. Contacten zijn onpersoonlijker. Dat de belangstelling voor het verenigingsleven zou verdwijnen door veel gebruik te maken van technologie (verslaving vermijden). Dat mensen zich afsluiten, alleen nog met hun computer bezig zijn i.p.v. sociale contacten te leggen, geen tijd hebben, verslavend. Dat relaties en communicatie binnen het gezin verstoord worden omdat 1 persoon steeds aan de PC zit (verslaving).</p>

	<p>Een leefwereld zoals het huis van de toekomst (laat geen sociale interactie toe). Liefst een gezellig familiaal nest. Familiecontacten niet alleen door e-mail of sms. Geen zondagnamiddag meer hebben als gezin, door de GSM (ze zitten te bellen). Sociaal contact verliezen door technologie. Vereenzaming. Iemand die na het werk thuis komt en dan achter de computer/TV kruipt, geen tijd voor het gezin, familie. Verloren gaan van verenigingsleven door een gebrek aan menselijk contact. Altijd bezig zijn aan de PC is eenzaam. Kritisch zijn tegenover PC-gebruik is nodig, want het is zo verslavend. Leven als robotten. Mensen hebben minder tijd want hebben het te druk met TV. Op elke kamer staat er één, daardoor geen contacten.</p>
7,00	<p>Betutteling van het eigen individu, buitenshuis. Overaanbod van diensten, men moet een eigen keuze houden. Dat communicatie uitsluitend via technologische hoogstandjes gebeurt. Mensen moeten elkaar ontmoeten, zien en graag zien. Dat technologische opvoeding voorgeeft op sociale opvoeding. Overdreven technologie binnen het verenigingsleven: ouderen haken daarom af, hebben onvoldoende middelen om PC aan te schaffen. Communicatie ENKEL via toestellen, vb. sms-en of mailen. Enkel communicatie via Internet en e-mail. Opdringerigheid van banken-verzekeringen. Moeten alles via computer doen, minder sociale contacten. Overdrijven met technologie in verenigingsleven (bv. e-mail om voor iets in te schrijven). Verschillende mogelijkheden moeten blijven. Verplichting van technische apparaten, ook nog andere middelen houden. Volledige afschaffing manuele verrichtingen in financiële instellingen (sommigen hebben geen PC, menselijk contact houden!). Keuzevrijheid houden, rekening houden met de leeftijd van de mensen. Afhankelijk worden van technologie, zodat we niet meer het eigen leven kunnen leiden (als technologie faalt, faalt persoon). Slaaf van technologie worden (verplicht zijn om iets met je technologie te moeten doen om iets te krijgen).</p>
81,00	<p>Technologie mag ons niet overheersen, mens moet nog kunnen beslissen om dingen zelf te doen (bv. rolluiken handmatig naar beneden laten). Eenzaamheid van sociaal minder begunstigen (marginalisatie). Het feit dat je niet anders kan dan meedoen, omdat je anders uit de boot valt (minderbegaafden kunnen niet volgen). Uitsluiting door technologie (geld-mogelijkheden-leeftijd), vb. infopaal in gemeentehuis: mensen die niet meekunnen worden uitgesloten. Uitsluiting van een groep omdat men het niet kan betalen bv. door te klein pensioen, door communicatie binnen vereniging. Dat mensen terechtkomen in 2 gans verschillende werelden: technologische en niet-technologise (worden aan hun lot overgelaten). Dat mensen worden afgesneden, geïsoleerd door niet te beschikken over de juiste toestellen of niet kunnen meepraten. Mensen riskeren uit de boot te vallen (isolement), ICT mag niet vanzelfsprekend zijn (niet geïnformeerd).</p>
82,00	<p>Onbetaalbaarheid van systemen zodat vele mensen uitgesloten worden (sociaal isolement). Te grote contrasten tussen arm en rijk.</p>
83,00	<p>Eerste drempel is te hoog: informatie over Internet voor ouderen is te vinden op het Internet zelf!!! Vlucht naar het onbekende (technologie), je bent niet meer mee. Afkortingen, Engels op PC. Als je sociale relaties wil uitbouwen moet iedereen de taal begrijpen. Minder bedeelde krijgen geen kosteloze opleiding (vb. ouderen hebben hulp en geduld nodig). Het gevoel niet meer mee te kunnen: begeleiding geven bij het leren. Uitsluiting van mensen die geen PC willen. In een vereniging kunnen mensen elkaar helpen</p>

	om te leren. Verdeeldheid tussen mensen die wel en niet meekunnen met technologie.
--	---

Werk, opleiding: wat zeker niet?

11,00	Commercialisering van de opleidingssector. Te hoge kosten van de nieuwste technologie. Computerinfrastructuur mag niet te duur worden.
12,00	Te hoge kostprijs van opleidingen in ICT, zo komt er uitsluiting van mensen.
2,00	Dat informatica ons leven bepaalt. Gevaar van verslaving gezien het enorme aanbod. Vb. SMS-cultuur waarbij het doel communicatie gedegradeerd wordt tot louter amusement. ICT mag geen obsessie worden.
3,00	Dat privacy zou lijden onder het gebruik van ICT (misbruik van interesses, prestaties, persoonlijke gegevens). Teveel betutteling en controle via ICT (alle info op een chip over een bepaalde persoon), ook online info. Dat de privacy totaal zou verdwijnen (werkgever kent je dossier). Teveel controle door de werkgever door GPS, wekt geen vertrouwen = vrijheidsbeperking. Gegevens misbruiken bij sollicitatie, bv. info over ziekte, persoonlijke situatie.
4,00	Tewerkstellingsdaling door automatisering: degelijke opvang voor personeel, hertewerkstelling. Niet betaalbare vrije tijd: bij sterk geautomatiseerd werk wordt de mens overbodig. Loon daalt dan, ontspanning kan niet meer betaald worden. Uniformiteit: als taken met PC worden gedaan, valt de individuele creativiteit weg. Dat creativiteit verloren gaat. Jobverlies doordat de computer in de plaats van een paar personen werkt. Mensen worden op die wijze uitgesloten.
5,00	Consumptie opwekken door nieuwe producten te creëren. Dat de computer de arbeiders robotiseert. Gevolg is ook het gebruik van 1 methode terwijl mensen heel verschillend zijn. Dat we binnen 25 jaar een maatschappij hebben van robots: wegvallen van maatschappelijk contact t.g.v. ICT (vb. in onderwijs geen leraars meer). Het verloren gaan van persoonlijk contact door bv. teleconferencing. Monopoliesituatie van de PC of GSM als communicatiemiddel. Onderhoud van menselijk contact. Persoonlijk contact tussen docent en student in lessen mag niet verloren gaan, niet via telefoon lessen geven. Teloorgang van het sociaal contact (aanleren van sociale vaardigheden in onderwijs). Vereenzaming door gebrek aan fysiek contact. Verlies persoonlijk contact, vb. interactie in opleiding zou kunnen verloren gaan, kinderen spelen niet meer op straat. Verlies van persoonlijk contact door geen klassikale opleidingen meer. Wegvallen van menselijk contact, leren zonder leraar, op computer, huiswerk, .. Het zich opsluiten in huis en geen sociaal contact meer hebben door huiswerk. Informatisering van alles. Nood aan interactie. Overheersing van de technologie, vb. thuiswerken met PC veroorzaakt een gebrek aan sociaal contact. Geen contact meer met mensen in werkruimte of tijdens opleiding. Geen leraars vervangen door computers. Persoonlijkheid moet behouden blijven (oppassen voor verslaving elektrische info). We willen niet als nummer, maar als mens behandeld worden. Opvoedingsaspect in onderwijs moet aanwezig blijven. Uitleg bij een opleiding door een écht persoon mag niet wegvallen. Vervanging van leerkrachten en docenten, leren van ervaring. We hebben beroepsmensen nodig en niet enkel robots (nu minder ambachten en handwerk).

7,00	<p>Verlies van face-to-face sociaal contact, door te veel achter computer te zitten en medestudenten niet te zien.</p> <p>Niet alleen elektronische boeken, ook echte.</p> <p>Niet ENKEL leren via Internet, mag niet volledig domineren. ICT kan wel, maar ook bibliotheken, cursussen.</p> <p>Technologie niet opleggen, steeds vrije keuze houden, bv. PC-banking.</p> <p>Bij het volgen van een opleiding geen examen: keuzemogelijkheid.</p> <p>ICT mag andere mogelijkheden niet overheersen, er moet de keuze blijven, bv. dat boeken niet meer gedrukt worden, contact met mensen (bank) moet alternatief blijven.</p> <p>Manipulatie van mens door technologie (ICT als doel op zich kan leven/werk domineren).</p> <p>PC als enig middel bij opleidingen van welke aard ook. Interhumane aspect niet onder tafel vegen.</p>
9,00	<p>Thuiswerken mag nooit 100% worden.</p> <p>Ongevraagde en ongewenste info (spam).</p> <p>Te zware belasting van de persoon om lesstof bij te houden, stress.</p> <p>Veel ongewenste info op Internet.</p>
81,00	<p>Dat er nog drempels zijn (vaardigheden, financies).</p>
82,00	<p>Uitgesloten worden door laag inkomen, daardoor geen toegang hebben tot PC, Internet.</p>
83,00	<p>Een te grote kloof tussen hoog en minder hoog opgeleiden. Toegankelijkheid en aangepast niveau voor iedereen.</p> <p>Volledige afhankelijkheid van de PC (te moeilijke software om te leren).</p> <p>Ongeduld bij de hulpverleners (bij bellen nemen ze de tijd niet iets uit te leggen of helpdesk: technische Engelse termen).</p> <p>Te ingewikkeld en onbegrijpelijk. Te technische taal: in gewone mensentaal uitleggen.</p> <p>ICT mag geen excuus zijn om mensen vroeger af te schrijven, in tegenstelling, gebruik maken van de positieve mogelijkheden van de ouder wordende werknemers.</p> <p>Wat met minderbegaafde kinderen en opleiding.</p> <p>Computeranalfabeten missen ook opleidingskansen.</p>
84,00	<p>Discriminatie en afschrijving van de ouderen door de jongeren omdat ze de ICT evolutie niet zo snel volgen.</p>

Vrije tijd: wat zeker niet?

2,00	<p>Dat kinderen de hele dag voor het scherm zitten te spelen (ongezond voor geest en lichaam).</p> <p>Te afhankelijk zijn van informatie en communicatie.</p> <p>Technologie die overheerst, daardoor geen tijd meer.</p> <p>Verslaving aan Internet en spelletjes.</p>
3,00	<p>Misbruiken, bv. big-brother toestanden: privacy!!! Men wil zelf kunnen blijven kiezen, niet teveel controle van buitenaf.</p> <p>Verlies van privacy (misbruik van info over internetgebruik).</p> <p>Té sterke controle, big brother, persoonlijke gegevens te grabbel gooien.</p>
4,00	<p>Belemmering van fantasie. We worden gemakzuchtig, moeten niet meer nadenken.</p> <p>Geweld op TV en op computerspelletjes (wakkert agressiviteit aan).</p> <p>Lawaai=perfecte technologie, maar stoort, GSM ook.</p>
5,00	<p>Dat alles via de computer gaat: té onpersoonlijk.</p> <p>Dat cultuur niet opgeofferd wordt aan de technologie: de mensen moeten niet meer buitenkomen (isolement).</p> <p>Sociaal contact verliezen onder voorwendsel dat alles van thuis uit kan.</p> <p>Verarming van de sociale contacten. We verwachten het niet, maar het is wel een aandachtspunt.</p> <p>Verlies van sociaal contact (sociaal isolement).</p> <p>Afname sociale contacten door stijging ICT in cultuur.</p> <p>E-mails krijgen voor je verjaardag.</p> <p>Het verliezen van sociale contacten door ICT als ontspanning.</p> <p>Dat ieder op zich, individueel naar DVD, video zit te kijken.</p> <p>Minder groepscontact.</p> <p>Wegvallen van sociaal contact door technologie. Alleen nog maar ontspannen via PC. Vb.</p>

7,00	<p>verkoop gezelschapsspelen. Mensen die zich afsluiten, geen oog meer hebben voor sociaal contact. Afname van culturele activiteiten. Cultuur in alle vormen mag nooit verdwijnen: mensen blijven meer thuis, verplaatsen zich minder = gevaarlijk. De computer als enige ontspanning (ongezond). Het mag niet enkel technisch blijven, bv. vrijetijdsfolders bevatten geen telefoonnummer, adres meer, enkel internetadres, maar niet iedereen heeft een PC. Het verdwijnen van de fysieke inspanningen door computerspelletjes. Info door computer en niet door briefwisseling, TV, menselijk contact. Ontspanning bepaald door technologie, geen vrije keuze. Niet enkel ICT-ontspanning. Oppervlakkigheid: meer dan 2 zinnen uitleg zoals op Internet (fake). Sfeer, gevoel, genieten is van belang. We aanvaarden niet dat men ons verplicht om alle info via Internet te ontvangen. Betutteling op elk vlak (niet voor iedereen hetzelfde). Het laten misbruiken/sturen van de manier waarop je je vrije tijd invult. Internet mag niet alles van vrije tijd, cultuur, ontspanning vervangen. Kinderen spelen niet meer op straat, jeugdbeweging, kleine cinema's verdwijnen. Verdwijnen van toneel, tentoonstellingen, concerten door schermvertoningen (PC). Vermijden dat ICT onze persoonlijke smaak qua vrije tijd en ontspanning bepaalt. We willen geen eenzijdige info, de computer mag ons niet in een bepaalde richting sturen. Beknotting van vrijheid of dwang van bovenuit. Het verloren gaan van ontspanning in open lucht: wandelen, fietsen, lopen. Opgedrongen seniorenwerking (niet iedereen wil mee). Te veel impact van ICT op de vrije tijd. Boeken en kranten vervagen door e-krant. Discussie over het feit dat "geen tijd" een gevolg is van technologie. Steeds keuze hebben, bv. reis boeken moet ook zonder PC kunnen. Technologie houdt mensen thuis.</p>
9,00	<p>Overaanbod, ongewenste reclame waardoor men keuzevrijheid verliest, gevoel van manipulatie.</p>
81,00	<p>Overladen agenda door te veel mogelijkheden.</p>
83,00	<p>Te ver doorgedreven technologie. Als je het niet hebt hoor je er niet meer bij.</p>
84,00	<p>Vergroting kloof tussen haves en have-nots. Alles in een andere taal. Algemene leeftijdsgrens stellen voor toegang tot activiteiten (vb. autorijden). Geval per geval bekijken.</p>

Dienstverlening: wat zeker niet?

11,00	<p>Financiële afhankelijkheid van technologie (abonnementskosten voor breedband). Te hoge kosten: kostennota voor bankverrichtingen die ik in het bankkantoor doe. De technische vooruitgang ten koste van de kleine man (betalen voor het afhalen van geld en andere verwerkingen). Niet extra betalen voor dingen die we zelf moeten doen. Betalen voor eigen werk, bv. PC aankopen, Internet nemen, ... om eigen geld te beheren online is betalen voor eigen geld.</p>
2,00	<p>Slaaf worden van techniek en geen tijd meer hebben voor iets anders dan computers.</p>
3,00	<p>Inbreuk op privacy (werkgevers die alles te weten komen, inzage in de middelen van de mensen). Verloren gaan van de privacy. Informatie dat wordt doorgegeven door bedrijven (verzekeringen). Totaal gebrek aan privacy kan leiden tot discriminatie, machteloosheid. Het opdringen van diensten (gebruik database door onbekenden). Privacy: klantenkaarten in winkels, wordt gebruikt voor reclame, zo weet men ook te veel over het inkomen. Privé info publiek maken (persoonlijke bescherming). Angst voor inbraak in gegevens. Dat rusthuizen en diensten de privacy van de klant niet bewaren: eigen baas blijven. Soms moet privacy gedeeltelijk vrijgegeven worden bij reservaties, bestellingen, e.d. Vb Visa-kaart: onveilig.</p>

5,00	<p>Aankoop kaarten: inbreuk op privacy. Verlies privacy doordat chip affaires gaan opslaan en verspreiden naar andere instanties. Achteruitgaan van dienstverlening: taal te vaak in het Engels en men heeft geen tijd meer en verwijst je door naar elektronische info. Alles met de computer doen is uitgesloten. Behoud van vrije keuze en persoonlijk contact (banken). Dat het menselijk contact verdwijnt, bv. bij de bank, gemeente. Gebrek aan persoonlijk contact, anonimiteit. Het bijna teloorgaan van menselijk contact. Loket afschaffen! Menselijk contact verdwijnt. Bijkomende info van mensen is nodig. Verdwijnen van hulp in winkel/bank. Verdwijnen van menselijk contact vb. bank, geneeskunde, antwoordapparaten. Asociaal: geen persoonlijk contact. Via PC-banking en phone-banking is er geen mogelijkheid tot inlichtingen. Kerstboomcommunicatie: telefonische contacten, computerstemmen, druk op toets 1,... Menselijk contact dat verdwijnt met de technologie: geen rechtstreeks contact met de bankbediende. Minder bureaucratie en formulieren. Geen robotmensen. Persoonlijke dienstverlening die verdwijnt (sociaal contact). Sociaal isolement. Voor alles achter de computer zitten en geen tijd meer voor menselijk contact. Verloren gaan van menselijk contact. Voor PC zitten (vb. thuisbankieren)=geen contact meer. Vervreemding van de dienstverlener. Waar je probleem melden? Wie voelt zich verantwoordelijk om mij als klant te helpen? Wie voelt mee met mijn probleem? Interview via telefoon enz. (onpersoonlijk). PC-shopping! Willen zelf winkelen, dan zien we mensen en de versheid van de producten. Verlies menselijk contact (gedwongen worden in een systeem te stappen).</p>
6,00	Te grote afhankelijkheid van het systeem, bv. kaart werkt niet.
7,00	<p>Dat "alles" geautomatiseerd wordt (geld nog steeds moeten kunnen afhalen aan loket, benzine enkel met kaart, enz.). Veralgemening of overdrijving van de moderne technologie, vb. enkel thuisbankieren. Verplichte aansluiting op Internet om bv. te bankieren. Dat de bank baas wordt over je geld door de volledige automatisering. Het technologische aspect mag niet overheersen en moet betaalbaar zijn voor iedereen. Verdwijnen van de buurtwinkels. Kiezen voor grote winkels = verdwijnen sociaal contact. Geen verscheidenheid, vb. iedereen heeft nu Windows, men heeft geen keuze, we worden verplicht dit te gebruiken. Te veel "just in time" en smaller aanbod van goederen: alles wordt bijgehouden, afgemeten. Niet alle info enkel op PC, zoals afvalkalender: niet iedereen kan dit nog leren.</p>
9,00	Overstelpen misleidende reclame en ongevraagde info (firma's weten waarmee ik bezig ben en geven ongevraagd info).
81,00	Niet iedereen heeft toegang tot online bankieren (financieel, intellectueel). Verschillende mogelijkheden moeten blijven bestaan.
82,00	Uitsluiting bij gebrek aan vorming (telebanking).
83,00	Uitsluiting door technologie. Vooruitgang (door financiële situatie van bv. gezinnen, ouderen). Praktisch: teksten zijn soms te klein bij automaten, niet altijd gebruiksvriendelijk.

Politieke participatie: wat zeker niet?

3,00	Elektronisch stemmen: schending privacy als men deze info opslaat.
6,00	<p>'Stemtest' is voor manipulatie vatbaar. Peilingen zijn geen goede steekproef van de bevolking, want via sms/mail. 65+ heeft al geen mandaat meer en dreigt door te veel ICT in de vergeethoek te geraken; we willen evenveel inspraak als de actieve bevolking.</p>

“KLEURRIJK VLAANDEREN KLEURT GRIJS”

Fase 3: Beleidsaanbevelingen omtrent ouderen en ICT

SAMENVATTING RESULTATEN FASE 3: BACKCASTING

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de backcasting (beleidsmaatregelen die moeten leiden tot zekere realisaties) voorgesteld. Zoals eerder werd aangehaald, vertrok deze denkoefening van de “gewenste toekomst van ouderen en ICT”, zoals die geformuleerd werd door de 50-plussers die hadden deelgenomen aan de groepsdiscussies na de toneelvoorstellingen. De toneelstukken waren op hun beurt gebaseerd op 4 ontwikkelde toekomstscenario's die de gevaren en kansen rond ouderen en ICT op een beeldende manier trachtten in kaart te brengen.

De input uit deze vorige fasen komt duidelijk tot uiting in de beleidsvoorstellen die door de experts werden geformuleerd (zie ook tabel 2). Zo wordt er niet alleen gefocust op elementen die uitsluitend met ICT te maken hebben (kolom 1), maar ook op niet-gemedieerde communicatie (face-to-face-contacten) en alternatieven (kolom 2). Uit de gesprekken met ouderen bleek immers dat zij een én-én-situatie wensen, die hen de mogelijkheid biedt om zelf te beslissen en te kiezen. Die voorkeur impliceert uiteraard ook een én-én-beleid!

De verschillende voorstellen op deze twee fronten kunnen verder worden ondergebracht in een aantal grote categorieën (cf. de rijen). **Aan de ene kant (de kant van de senioren; de vraagzijde) zijn er maatregelen die genomen moeten worden om de cognitieve, fysieke en financiële toegankelijkheid van ICT voor ouderen (zo goed mogelijk) te verzekeren.** Voorbeelden daarvan zijn: voorlichting geven aan ouderen over de mogelijkheden van ICT, het creëren van een positieve attitude tegenover technologie, en het aanbieden van opleidingen op “ouderenmaat”. De fysieke toegankelijkheid van ICT veronderstelt onder meer dat er een performant en wijdverspreid glasvezelnetwerk is (waarop o.m. de individuele woningen van ouderen of de collectieve woonvoorzieningen voor ouderen zijn aangesloten) en dat er interfaces zijn die rekening houden met de fysieke beperkingen (moeilijke motoriek, slecht zicht, slecht gehoor) van ouderen. Verder moet het kostenplaatje van ICT zo laag mogelijk gehouden worden voor de oudere gebruiker (vb. door sponsoring uit het bedrijfsleven of subsidies door de overheid). Door al deze maatregelen moet voorkomen worden dat ICT een kloof creëert tussen jongeren en ouderen of tussen, enerzijds, de “healthy wealthy” ouderen en, anderzijds, de minder gezonde, minder hooggeschoolde, minder bedeelde ouderen.

Aan de andere kant (de “aanbodzijde”; de kant van ontwikkelaars van technologie), moet er, vertrekkend van de specifieke behoeften en mogelijkheden/beperkingen van de ouderen, geëxploreerd worden hoe ICT kan bijdragen tot de verbetering van hun

Levenskwaliteit, en daardoor ook tot een reductie van de zorg- en pensioenlast die gepaard gaat met de vergrijzing (ICT kan er bvb. voor zorgen dat ziekten sneller opgespoord worden; dat ouderen langer zelfstandig thuis wonen en tot op latere leeftijd deel uitmaken van de werkende bevolking). Het is zeer belangrijk dat men steeds voor ogen houdt dat ICT slechts een MIDDEL is en geen doel op zich. Om ervoor te zorgen dat het ICT-aanbod inderdaad inspeelt op de wensen van de TOTALE ouderenmarkt lijkt het volgende essentieel: multidisciplinair onderzoek dat technologische en maatschappelijke componenten integreert, en niet alleen wordt uitgevoerd door bedrijven in de ICT-sector maar ook door (door de overheid gesubsidieerde) onafhankelijke instellingen (zoals universiteiten, het IBBT, ...), en dat in sterke mate een beroep doet op ouderen (bv. als proefpersonen in usability-studies, of als ontwikkelaars van ICT).

Het uiteindelijke resultaat van dit interactieve proces is een ICT-aanbod op ouderenmaat: met diverse kanalen of (gebruiksvriendelijke) interfaces (PC, TV, GSM....) en informatie of “content” die is afgestemd op de interesses en behoeftes van alle ouderen (en niet alleen van diegenen die voor commerciële ondernemingen interessant zijn). Diversiteit en keuzevrijheid zijn dus ook hier weer de sleutelwoorden, net zoals overheidsinterventie (die bv. gericht moet zijn op het creëren van een “publiek” informatieaanbod, en het corrigeren of sturen van het commerciële). Daarnaast moeten ook enkele garanties worden ingebouwd die mogelijke kwalijke ICT-neveneffecten kunnen voorkomen. Zo dient men te denken aan de veiligheid van ICT-ontwikkelingen, de transparantie van de technologie, en de bescherming van de privacy van (oudere) personen.

Nog belangrijker is evenwel het behoud van niet-gemedieerde communicatie, van face-to-face-contacten, en van niet- of laagtechnologische alternatieven. Ouderen willen in de toekomst nog echt met hun dokter kunnen praten, naar de bank en naar de winkel kunnen gaan, les krijgen van een lijfelijk aanwezige leraar, informatie ontvangen over het verenigingsleven via traditionele informatiekanalen, zich ontspannen in de vrije natuur, en wonen in een (menselijke) “warme” omgeving.... Deze dingen worden hoog in het vaandel gedragen. Vooral het face-to-face-contact tussen mensen is daarbij de doorslaggevende component. Die vorm van persoonlijke communicatie wordt nog altijd geprefereerd boven de gemedieerde (technologische) versie. Het pleidooi voor het behoud van alternatieven wordt dus ingegeven door de intrinsieke waarde die zij (volgens ouderen) bezitten. Anderzijds is het gestoeld op het zelfbeschikkingsrecht van het (oudere) individu. Ten slotte blijkt ook het “digitale kloof” -argument mee te spelen. Diegenen die – ondanks mogelijke inspanningen om de ICT-drempel zo laag mogelijk te leggen – niet mee zijn op technologisch vlak, moeten kunnen terugvallen op gelijkwaardige alternatieven; de experts

suggereerden bv. een fysiek loket met even uitgebreide informatie als de informatie die via andere kanalen, zoals het internet, beschikbaar is.

Beleidsmatig gezien, komt het er dus op neer te kijken op welke manier zowel technologische als niet-technologische elementen kunnen bijdragen tot een hogere levenskwaliteit bij ouderen, en hoe zij eventueel kunnen interageren. Om de gezondheid van ouderen te bevorderen, kan bijvoorbeeld niet alleen ICT maar ook een gezonde levensstijl (met veel beweging en gezonde voeding) gepromoot worden. Wil men het probleem van de vereenzaming aanpakken, dan kan een buurtmedianetwerk een goed idee zijn, evenals het plaatsen van banken in straten. Indien men jongeren ICT-lessen laat geven aan ouderen, verhoogt men tegelijkertijd de face-to-face-contacten (tussen generaties), als de mogelijkheden van ouderen om via de PC te communiceren. Structureel of organisatorisch gezien veronderstelt dit een integratie van het ICT-beleid in het ouderenbeleid, en omgekeerd: een integratie van het ouderenbeleid in het ICT-beleid. Om ook de andere belangrijke actoren uit het domein te betrekken lijkt een platformwerking – waarbij de verschillende beleidsverantwoordelijken in dialoog gaan met ICT-ontwikkelaars (van infrastructuur en “content”) en met ouderenorganisaties - noodzakelijk. De overheid moet ten slotte ook instaan voor de inventarisatie van de initiatieven die voortvloeien uit deze samenwerking.

In tabel 2 worden de beleidsaanbevelingen en gewenste realisaties van de experts in de backcastingoefening ook getoetst aan reeds eerder geformuleerde beleidsaanbevelingen omtrent ouderen en ICT (vnl. in Europa) en bestaande Vlaamse initiatieven op dat vlak. Daaruit blijkt dat de vroegere ideeën goed kunnen worden ingepast in het bovenstaand schema (deze studie bevestigt m.a.w. grotendeels de reeds eerder uitgevoerde onderzoeken), en dat de meeste aandacht voorlopig is uitgegaan naar het opleiden van ouderen om met bestaande ICT-toepassingen om te gaan. Het stimuleren van ICT-ontwikkelaars om bij het ontwerp van nieuwe toepassingen expliciet rekening te houden met de behoeften en mogelijkheden/wensen van de oudere populatie, komt in mindere mate aan bod. Bovendien worden de eerdere denkoefeningen (en deels ook de eigen backcasting) gekenmerkt door een sterke focus op de technologische mogelijkheden om de levenskwaliteit van ouderen te verbeteren en het op sleeptouw nemen van de oudere generaties in de “onvermijdelijke” technologische evolutie (vanuit het digitale kloofperspectief), waardoor men de “alternatieven” dreigt uit het oog te verliezen. Net die én-én-benadering – en in het bijzonder het aspect van blijvende face-to-face contacten tussen mensen - is echter belangrijk.

Vertrekkend van de bedenkingen die geformuleerd werden door de experts die betrokken waren bij de backcastingoefening, en rekening houdend met eerder geformuleerde beleidsaanbevelingen en bestaande initiatieven op het vlak van ouderen en ICT, zijn dit enkele originele ideeën voor het beleid (op korte termijn) rond ouderen en ICT:

1) Bewustmaking en positieve beeldvorming rond ICT bij ouderen via klassieke massamedia – bv. door verwijzing naar ICT in populaire fictieprogramma's van de openbare televisie (bv. de druk bekeken soap "Thuis").

Televisie is het meest geschikte medium om de oudere doelgroepen te bereiken. Onderzoek toont immers aan dat dit medium bij alle lagen van de bevolking populair is, en dat ouderen, in het bijzonder, erg verknocht zijn aan hun televisietoestel. Bovendien lijkt de verwerking van ICT-verhaallijnen in bestaande fictieprogramma's, een meer doeltreffende manier van ICT-promotie dan die via voorlichtingsspots (die in een zeer korte tijdsspanne bewustzijn, interesse, en een positieve houding moeten trachten te ontwikkelen; en vaak – omwille van hun persuasieve aard – in een kritische sfeer worden bekeken).

Buitenlandse voorbeelden tonen aan dat TV-fictieprogramma's waarin oudere personages in hun dagelijkse leven op een zelfverzekerde spreken over en omgaan met ICT, een positief effect hebben op de attitudes en de kennis van oudere kijkers met betrekking tot ICT. In het Amerikaanse programma "Murder, She Wrote", bijvoorbeeld, demonstreerde het vrouwelijke hoofdpersonage Jessica Fletcher op een avontuurlijke en gebruiksvriendelijke manier nieuwe technologieën zoals antwoordapparaten, mobiele telefoons, PC's en virtuele spelletjes. Uit een publieksstudie bleek dat de oudere, vrouwelijke fans van dit programma, bijzonder veel hielden van deze "inleidingen in nieuwe technologieën". In sommige gevallen leerden zij door deze informatie met de nieuwe technologie om te gaan, in andere gevallen was gewoon het feit "op de hoogte te zijn van wat er allemaal bestaat" belangrijk. (Riggs, 1998). Ook in de BBC- soap "Eastenders", bijvoorbeeld, maakt een van de oudste personages gebruik van het internet. (Campbell, Dries & Gilligan, 1999)

Hierbij aansluitend moet nog gesteld worden dat niet alleen "het internet" dient gepromoot te worden via dergelijke programma's. Het is aangewezen om een zo ruim mogelijk gamma aan technologische toepassingen die een duidelijke meerwaarde kunnen hebben in het leven van ouderen (bv. gezondheidstechnologie, domotica, enz.) in beeld te brengen.

- 2) **ICT-aanwezigheid, -informatie en –opleidingen in een face-to-face context. Het is belangrijk om ouderen te laten kennis maken met ICT in een vertrouwde omgeving.** Door de backcastingexperts werden “tupper”-software-parties in rusthuizen, in verenigingsverband, enz. gesuggereerd. Ook het e-inclusierapport maakt melding van de integratie van ICT in andere initiatieven voor ouderen (zoals pensioencursussen) en het verhogen van publieke toegankelijkheid tot ICT op plaatsen waar veel ouderen komen (bv. Project digid@kjes in Turnhout en Project Digitale Trapvelden Nederland <http://www.bewoners.net/trapveld/gemeentelijkebeleidsnota.htm>). Daarnaast is het belangrijk om zelf naar de minder actieve, of minder mobiele oudere toe te stappen. In Duitsland heeft men bijvoorbeeld de Senior-Info-Mobiel opgericht. Een gelijkaardige bus die ICT bij ouderen diende te promoten was er ook reeds in Vlaanderen. Volgens het e-inclusierapport kende deze echter een beperkt succes wegens de te hoge drempel voor senioren. Bij de ontwikkeling van dergelijke initiatieven is het dan ook erg belangrijk dat er met deze ‘drempelvrees’ wordt rekening gehouden. Een losse, gemoedelijke sfeer in een vertrouwde omgeving is noodzakelijk voor het bereiken van vele ouderen. Een schoolse omgeving kan een aantal van hen enkel afschrikken, omdat ze zelf niet lang naar school zijn geweest, er slechte herinneringen aan hebben of te kampen hebben met faalangst (Esnet, e-inclusierapport). De experts van de backcasting suggereerden om werkloze IT-ers op pad te sturen. Op die manier zouden mogelijke toekomstige ontwikkelaars ook al oog in oog zijn komen te staan met een belangrijke (toekomstige) ICT-gebruikersgroep.
- 3) **Versterken van bewustzijn omtrent specifieke noden en beperkingen van ouderen bij IT-ontwikkelaars.** Tijdens de backcastingoefening werd diverse malen gehamerd op het feit dat ontwikkelaars van “content” en infrastructuur in de toekomst meer dienen rekening te houden met de typische kenmerken en wensen van de ouderenmarkt. Er werd gewezen op de noodzaak aan betrokkenheid van ouderen bij de ontwikkeling van nieuwe toepassingen: bv. als proefpersonen in usability-testen, maar ook als medeontwikkelaars. De rol van oudere werknemers (bv. als mentors) op ICT-(en andere)- werkvloeren is daarom niet te onderschatten.
- Om de (vooralsnog vaak jongere, fysiek gezonde, en hoger opgeleide) ontwikkelaars meer voeling te laten krijgen met de leefwereld van de ouderen, zijn bepaalde inlevingsmethodes of (waarbij zij bijvoorbeeld met een dubbelglazige bril voor de ogen, stoppen in de oren, en stijve handschoenen om de vingers, ... de ontwikkelde ICT-toepassingen in een vreemde taal moeten trachten te gebruiken) misschien een

aanrader. Dit idee kan uiteraard ook in een computer- of “virtual reality”-game gegoten worden.

- 4) **De overheid moet een voorbeeldrol vervullen op het vlak van het aanbieden van specifieke internetdiensten, informatiekiosken en interactieve TV-diensten voor ouderen.** Zij moet garanderen dat er naast een commercieel aanbod (voor de “healthy wealthy”) ook een interessant publiek aanbod is. Anderzijds lijkt het, naar analogie met community radio of community televisie, interessant om ook van “onderuit” (bottom-up) een ICT-aanbod te creëren. De backcastingexperts suggereerden dat een buurtnetwerk (over alle klassen, leeftijden, rassen, enz. heen), met zelfgeproduceerde inhoud van de buurtbewoners (bv. nieuwtjes, activiteiten, enz.), de sociale cohesie zou ten goede komen.

- 5) **De toepassing van ICT in de gezondheids- en woonsector kan ervoor zorgen dat ouderen langer gezond (en actief) blijven, en beter in staat om zelfstandig te wonen.** De investeringen van de overheid in e-health-applicaties en goed uitgeruste (d.w.z. van netwerkaansluitingen en interfaces voorziene) huizen (voor levenslang wonen) worden op lange termijn dan ook “terugbetaald”; er is immers een vermindering van de kosten in de zorgsector. Deze financiering is erg belangrijk aangezien de toegang tot ICT een zeer grote hap is uit het inkomen van bepaalde ouderen. Zelfs een lage toegangsprijs tot cursussen (en materiaal) kan een drempel vormen voor ouderen met een laag pensioen. In Oostenrijk wordt sinds enige tijd met succes het inschrijvingsgeld voor ICT-cursussen aangepast aan het inkomen (Esnet, e-inclusierapport). Echter, ook op het vlak van infrastructuur dienen maatregelen te worden genomen. Zowel aankoop als gebruik van ICT zijn immers nog zeer duur. Pre-pay systemen en het doorgeven van tweedehandspc’s kunnen hiervoor een oplossing bieden.

- 6) **Inventarisatie en coördinatie van bestaande initiatieven (en uitkomsten) rond ouderen en ICT.** Er worden vandaag reeds door verschillende (ouderen)verenigingen ICT cursussen op maat van senioren georganiseerd. Ook andere initiatieven willen een digitale kloof vermijden en proberen alle lagen van de bevolking te informeren en sensibiliseren (cf. Esnet, e-inclusierapport). Een volledige inventaris van al deze initiatieven op Europees niveau bestaat echter niet. Dergelijk overzicht zou nochtans de uitwisseling van ervaringen mogelijk maken (Campbell, Dries & Gilligan, 1999).

1 INLEIDING

Om tot de gewenste toekomst van 50-plussers voor 2030 te komen, diende een stappenplan te worden uitgewerkt. Hiertoe werd een backcasting-oefening met experts op allerhande domeinen georganiseerd. De methodiek van backcasting houdt in dat er vertrekkende van een gewenst toekomstbeeld teruggedacht wordt naar de manier waarop dit bereikt kan worden. Keune en Goorden (2002, p. 15) stellen dat backcasting er kort gezegd op neerkomt te 'onderzoeken hoe een gewenste toekomst een maakbare toekomst kan zijn, door vanuit het wensbeeld terug te redeneren naar het heden.'

Keune en Goorden (2002, p. 17) beweren in hun literatuuroverzicht omtrent backcasting dat een backcasting op allerhande manieren vorm gegeven kan worden, afhankelijk van de onderzoeker. In dit verband wordt Dreborg geciteerd die stelde dat de manier waarop een backcasting verloopt van minder groot belang is. Keune en Goorden benadrukken dat er toch enkele wetenschappelijke eisen volbracht moeten worden. Vooral de transparantie van het proces is in dit opzicht belangrijk. In wat volgt wordt hiermee rekening gehouden en wordt de methodiek die bij deze backcasting gevolgd werd, toegelicht.

2 METHODOLOGIE VAN DE BACKCASTING

2.1 Deelnemers aan de backcasting

Ook in deze fase werd ernaar gestreefd experts van allerhande domeinen samen aan tafel te krijgen om geen enkel van de aspecten gerelateerd aan senioren en ICT in 2030 uit het oog te verliezen. Concreet namen 16 personen deel aan de backcasting oefening (op 23 juni 2004): Jo De Boeck (Adjunct-directeur bij Imec binnen de divisie Microsystems, Components and Packaging), Adrienne Pieck (Afdeling Welzijnszorg van de Administratie Gezin en Maatschappelijk Welzijn van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap), Willy Verdonck (Afdeling Media-innovatie en mediavergunningen), Paul Zeeuwts (IWT), Wim Seghers (WIM - Cel Media – Innovatie) Peter Goyvaerts (Telenet), Gerd Dekeyser (Vlaamse Huisvestingsmaatschappij), Herman Konings (zaakvoerder van Pocket Marketing/nxt), David Geerts (Mediacentrum, K.U.Leuven), Jo Pierson (VUB-SMIT), Marc Roelands (wetenschappelijk medewerker experimenteel – klinische en gezondheidspsychologie van de Universiteit Gent), Mie Moerenhout (Ouderen Overleg Comité), Frie Hermans (Ouderen

Overleg Comité), Debouver Filip (Afdeling Inspectie en Toezicht), Karine Moykens (Vlaamse huisvestingsmaatschappij), Claire Van de Velde (Universiteit Gent - Rectoraat).

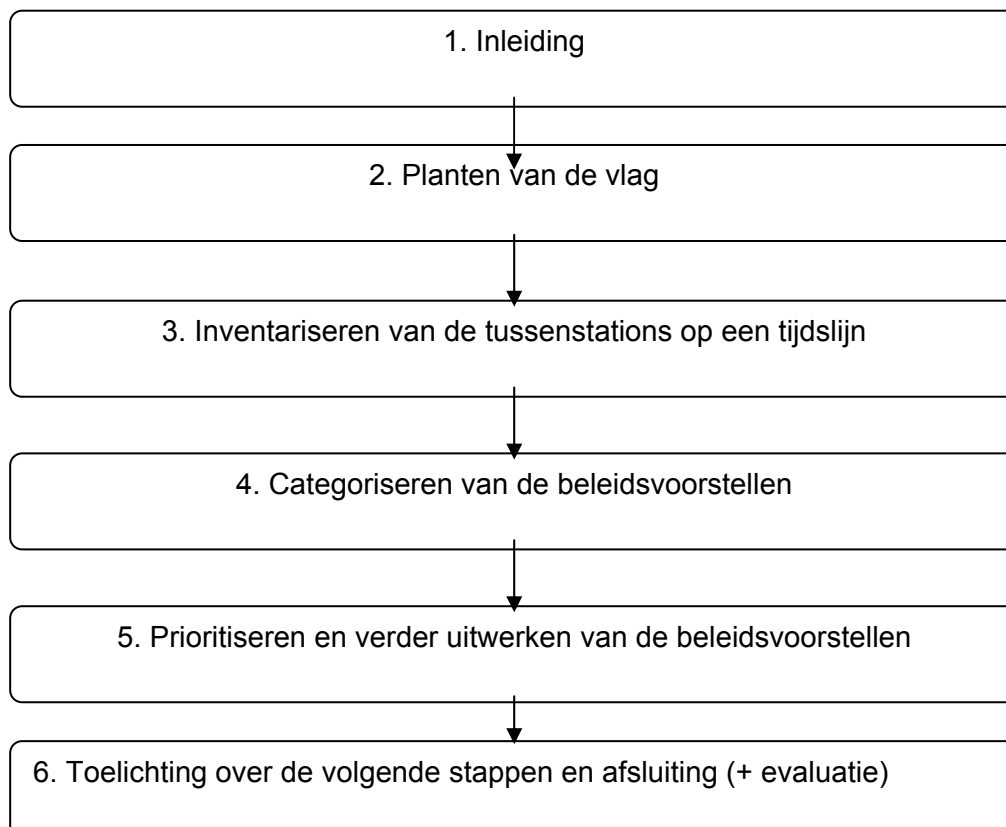
Een deel van de betrokkenen was reeds in vorige fasen actief bij het project betrokken omdat ze ofwel deel uit maken van de begeleidingsgroep ofwel zelf actief als expert participeerden aan één van de delphigesprekken uit fase 1 van het project. Alle deelnemers werden voorafgaand aan de backcasting gebriefd over het project 'senioren en ICT' in het algemeen, maar ook over de gewenste toekomst zoals die door de senioren geformuleerd werd in fase 2 van het project.

De backcasting zelf werd geleid door 2 professionele facilitatoren: Marc Hongenaerts (Sherpaconsult) en Luk Dewulf (Kessels-Smit).

2.2 Verloop van de backcasting

De backcasting bestond uit verschillende onderdelen. Deze worden schematisch voorgesteld in de onderstaande figuur. In wat volgt, wordt het verloop en de doelstelling van elk van deze fasen toegelicht.

Figuur 1: Verloop van de backcasting.

In de beperkte **introdunctie** werd het project en de plaats en het belang van de backcasting-oefening hierin toegelicht. Op die manier verwierven de deelnemers inzicht in het gehele project, hadden ze het gevoel er deel van uit te maken en werd gegarandeerd dat iedereen duidelijk wist wat er van hem/haar werd verwacht.

In een tweede gedeelte (**'het planten van de vlag'**) werd de gewenste toekomst, zoals die naar voren kwam uit de bespreking van de toneelstukken, aan de experts voorgesteld. Hier was het erg belangrijk accuraat weer te geven welk toekomstbeeld verkozen werd door ouderen. Dit vormde immers het vertrekpunt van de backcasting. Het is vanuit dit gegeven dat teruggedacht werd naar het heden en de beleidsmaatregelen die in de backcasting ontwikkeld werden dienden deze toekomst te beogen. Aan het verduidelijken van dit toekomstbeeld werd uitgebreid aandacht besteed om te vermijden dat de experts tijdens de oefening hun eigen toekomstvisie voor ogen hielden.

Eens voor iedereen duidelijk was hoe het einddoel van de backcasting eruit zag (het toekomstbeeld) werd van start gegaan met het eigenlijke 'backcasten'. Aan de experts werd gevraagd **welke de tussenstations zijn van 2003 tot 2030** op weg naar het gegeven toekomstbeeld. Hierbij werd teruggedacht, dit wil zeggen dat eerst de nodige realisaties voor de periode 2020-2030 onder de loep genomen werden. De vraag was: "welke realisaties dienen er te zijn in het decennium voorafgaand aan het gepresenteerde toekomstbeeld (2030)?" Concreet betekende dit dat elk van de experts individueel vanuit zijn eigen domein nadacht over welke realisaties er op een gegeven moment nodig zijn om de toekomst te volbrengen. Dit resulteerde in 2 kleefbriefjes per expert met telkens een belangrijke realisatie erop. Deze werden op een tijdslijn thematisch geclusterd en nadien in een plenair gedeelte toegelicht en besproken. Vervolgens werd dezelfde methodiek gehanteerd voor de andere tussenstations (2010-2020 en 2004-2010). Hier luidde de vraag dan ook: "Wat dient er in de periode 2010-2020 (respectievelijk 2004-2010) gerealiseerd te worden om de betrachtingen voor de periode 2020-2030 (2010-2020) te bereiken?". Deze oefening resulteerde in een lange tijdslijn met hierop de geclusterde realisaties noodzakelijk om de gewenste toekomst van senioren in 2030 te bereiken.

In een vierde fase werden aan de hand van de tijdslijn een aantal **beleidsvoorstellen** bedacht. De voornaamste doelstelling van dit gedeelte was het identificeren van een veelheid van mogelijke beslissingen die door het beleid zouden moeten genomen worden om de tussenstations uit de vorige fase mogelijk te maken of te helpen realiseren. Concreet werd er aan de deelnemers volgende vraag gesteld: "Wat zijn de concrete beslissingen die door de overheid genomen moeten worden om de in de vorige fasen geformuleerde

tussenstations mogelijk te maken of te helpen realiseren? Vertrek hierbij van uw eigen expertise.” De experts werden in heterogene groepen van telkens 4 deelnemers ingedeeld. In een eerste gedeelte was het de bedoeling per twee van gedachten te wisselen over de beslissingen die nodig zijn, zonder in discussie te treden. Na een tiental minuutjes werd het bedenken van beleidsmaatregelen voortgezet in groepjes van vier. In deze bespreking werd van de deelnemers verwacht een aantal beleidsmaatregelen op post-its uit te werken. Deze werden nadien in eerste instantie op de tijdslijn gekleefd bij het tijdsinterval waarop deze beslissingen nodig geacht werden. Vervolgens werden ze thematisch gehergroepeerd en per cluster op een nieuwe flap gekleefd.

Hiermee zijn we bij een vijfde fase “**het categoriseren van beleidsvoorstellen**” aanbeland. Deze indeling ontstond na een gezamenlijk moment van overleg en discussie. Bedoeling was de experts uit de verschillende groepjes opnieuw zicht te laten krijgen op het geheel. Zoals hierboven reeds gesteld, resulteerde dit in een aantal flappen met telkens één cluster van beleidsmaatregelen.

In fase zes werd een **keuze** gemaakt uit de beleidsvoorstellen uit de vorige fase. Tevens werden ze verder **uitgewerkt**. De experts kregen elk drie stickers en kregen de opdracht deze te plaatsen bij die beleidsmaatregelen die in hun ogen het belangrijkste zijn. Na een korte bespreking waarin de meest gekozen voorstellen geïdentificeerd werden, werden de deelnemers ingedeeld in subgroepen volgens hun affiniteit met een bepaalde cluster. In deze subgroep was het de bedoeling voeding te geven aan elk voorstel door elementen aan te reiken die hierbij in overweging moeten genomen worden.

De backcasting werd afgesloten met een toelichting van het verdere **verloop** van het project en een korte **evaluatie**. Doelstelling was vooral de betrokkenheid en het engagement van de deelnemers te voeden en hen te bedanken voor hun medewerking.

3 RESULTATEN VAN DE BACKCASTING

3.1 Resultaten inventariseren van de tussenstations op een tijdslijn

Na het 'planten van de vlag' werd aan de experts gevraagd een inventarisatie te maken van de tussenstations op weg naar de toekomst. Concreet kregen ze, nadat de gewenste toekomst voor senioren gepresenteerd werd, de opdracht een aantal realisaties te formuleren waaraan voldaan moet zijn vooraleer deze gewenste toekomst kan bereikt worden. Vermits het om een 'backcasting' gaat, werd er vanuit de gepresenteerde toekomst 'teruggedacht'. In de eerste plaats werd dus de periode 2020-2030 behandeld, vervolgens kwamen de periodes 2010-2020 en 2004-2010 aan bod. Aan de experts werd gevraagd individueel een aantal realisaties te noteren die vervolgens in een plenair gedeelte besproken en geclusterd werden. In wat volgt, worden de resultaten hiervan besproken. Het is de bedoeling om een bespreking te geven van de tussenstations die door de experts als noodzakelijke voorwaarde gezien worden om de gewenste toekomst van 50-plussers in 2030 te bereiken.

3.1.1 Periode 2020-2030

Voor de periode 2020-2030 kon een rijke hoeveelheid aan realisaties geïnterpreteerd worden. Hierin kunnen verschillende clusters onderscheiden worden.

Een eerste betreft de **digitale kloof** die moet vermeden of overbrugd worden. Er werd aangegeven dat zowel op gebied van *infrastructuur* als op *financieel vlak* niemand van ICT mag uitgesloten worden. Dit betekent dat iedereen zonder onderscheid naar woonplaats of inkomen de toegang tot ICT moet gegarandeerd worden. Meer concreet is de realisatie van een performant en wijdverspreid glasvezelnetwerk met laagdrempelige toegang (bv. via tv, plasmascherm,...) noodzakelijk en moeten subsidies (bouwpremies e.d.) de aanschaf van netwerken in alle huizen financieel voor iedereen mogelijk maken. Hiermee samenhangend is ook een goed gefinancierde sociale zekerheid belangrijk. Echter, het is niet omdat iedereen toegang heeft tot ICT dat klassieke kanalen afgeschaft kunnen worden. Ook het behoud van het aanbieden van informatie langs *verschillende kanalen* is een belangrijke realisatie.

Een tweede cluster van realisaties benadrukt eerder de **technologie** zelf. Vooraleer ouderen op grote schaal ICT zullen aanvaarden en gebruiken ter verbetering van hun levenskwaliteit dient er meer *comptabiliteit en stabiliteit* in ICT-applicaties te worden gerealiseerd. Daarnaast zouden mensen zelf systemen moeten kunnen *aanpassen* aan hun eigen *behoeften* (vb. met een druk op de knop de lettergrootte van een boek aanpassen) of, nog beter, via ambient intelligence past de technologie zichzelf aan aan de gebruiker (vb. bij een persoon met oogproblemen wordt de lettergrootte automatisch aangepast).

Ook in **huiselijke sfeer** dienen verscheidene zaken in de periode 2020-2030 volbracht te zijn. Een eerste betreft de *organisatie van het welzijnswerk*. Om uitsluiting te voorkomen, is het belangrijk dat de zorg naar de mensen toekomt zonder dat ze er actief naar op zoek moeten gaan. Verder dienen *huizen* zo goed mogelijk aangepast te zijn aan de noden van de bewoners. Dit kan bijvoorbeeld door de integratie van *domotica*. Belangrijk hierbij is dat het bestaan hiervan voldoende gecommuniceerd wordt, zodat alle ouderen ervan op de hoogte zijn, en dat de technologie aangepast is aan de gebruiker en betaalbaar. Niet alleen de integratie van hoogtechnologische apparatuur in huis is belangrijk, maar ook de transparantie ervan. Zoniet kan dit tot een gevoel van technologieafhankelijkheid leiden. Naast de implementatie van domotica, dienen ook de huizen zelf gemakkelijk aanpasbaar te zijn, zodat levenslang wonen mogelijk wordt indien dit door de oudere in kwestie gewenst is. Naast toegankelijkheid en infrastructuur is ook de **knowhow** bij de 50-plussers zelf van belang. Een belangrijke realisatie voor de periode 2020-2030 situeert zich bijgevolg op onderwijsvlak. Kwalitatief onderwijs dat voor iedereen toegankelijk is, werd door de experts aangegeven als noodzakelijk om in 2030 bij de gewenste toekomst uit te komen. Daarnaast dienen er voldoende opleidingsmogelijkheden (ook helpdesks) voor senioren te zijn om hen kennis te laten maken met technologie en infrastructuur. Sensibiliseringscampagnes kunnen hen aansporen van deze mogelijkheden gebruik te maken.

De **participatie van ouderen** aan het maatschappelijk leven is een andere cluster waaronder noodzakelijke realisaties kunnen gegroepeerd worden. Er moet een doorgedreven inspanning geleverd worden om ouderen *economisch, cultureel, politiek en sociaal* te laten participeren. De individuele *keuzevrijheid* moet hierbij gerespecteerd worden. Senioren hebben de mogelijkheid om tot onbepaalde leeftijd deel uit te maken van de actieve (=werkende) bevolking. Zo kunnen ze bijvoorbeeld een rol spelen bij de *ontwikkeling van ICT* om deze van bij het begin aan te passen aan hun noden.

Het uitbouwen van een **ICT-netwerk** op lokaal niveau is één van de aspecten die kan bijdragen tot een toegenomen participatie van ouderen (cf. supra). Via ICT dient een sociaal

netwerk op lokaal niveau uitgebouwd te worden. Meer concreet is elke woning aangesloten op een lokaal medianetwerk en wordt de buurtcohesie op deze manier aangehaald. Daarnaast bestaat er in elke wijk een 'mediacentrum' waar ouderen zich gemakkelijk en zonder drempelvrees kunnen informeren over nieuwe technologieën.

Naast bovenstaande clusters werden er nog een tweetal gedachten aangehaald door de experts. Een eerste belangrijke realisatie voor 2030 is een **centraal en veilig informatiesysteem** in de **gezondheidszorg** dat kan zorgen voor het linken van dossiers van één patiënt bij verschillende artsen zodat alle informatie voor elke dokter beschikbaar is. Daarnaast werd ook gesteld dat het belangrijk is **technologisch en maatschappelijk onderzoek** naar ICT te **integreren**.

3.1.2 Periode 2010-2020

Voor de periode 2010-2020 werd een analoge werkwijze gehanteerd als voor de bovenstaande periode. Uitgaande van de realisaties die er in 2020-2030 dienen te zijn om de gewenste toekomst van 50-plussers in 2030 te realiseren, moeten er in 2010-2020 een aantal zaken gerealiseerd worden vooraleer aan de realisaties van 2020-2030 (cf. supra) tegemoet kan gekomen worden.

Een eerste cluster van realisaties die op middellange termijn (2010-2020) volbracht moeten worden met het oog op de gewenste toekomst heeft te maken met de **gebruiksvriendelijkheid** van ICT. Concreet werd aangehaald dat e-government en e-services tegen 2020 gehanteerd kunnen worden *via verschillende platformen* naargelang de *keuze* van de gebruiker (vb. tv, internet, personal assistants, mobiele devices, terminals,...). Voldoende alternatieven dienen te worden gegarandeerd. Om *monopolisering* te vermijden mag dit niet enkel aan de commerciële sector worden overgelaten. Ten tweede moeten ook *'mediarijke zelfstudieprogramma's'* ontwikkeld worden. Deze kunnen oudere werknemers de mogelijkheid verschaffen om op een 'pijnloze', snelle en efficiënte manier nieuwe vaardigheden aan te leren en vertrouwd te raken met het e-gebeuren. Op die manier kunnen ze langer actief meedraaien in de samenleving.

Dit sluit aan bij een tweede cluster van gedachten. Opdat ouderen langer deel kunnen uitmaken van de actieve samenleving dient er flexibel te worden omgesprongen met de **pensioenleeftijd** zodat de *activiteitsgraad* verhoogt en *sociale cohesie* toeneemt.

In 2020 zijn ook een aantal realisaties op het gebied van **huisvesting** van belang. Een herstructurering van de gezondheidszorg in functie van de levenskwaliteit en financiële mogelijkheden van ouderen dringt zich op. Daarnaast moeten in 2020 ook residentiële ouderenvoorzieningen zijn aangepast zodat de bewoners de mogelijkheid hebben van ICT gebruik te maken.

Onder de noemer '**gebruikersonderzoek**' kunnen eveneens een aantal uitspraken van experts worden geclusterd. Bij de ontwikkeling van ICT worden ouderen ingeschakeld. Daarnaast moeten er in 2020 vele grootschalige pilootprojecten lopen waarin ICT in 'real life' kunnen uitgetest worden door de toekomstige (oudere) gebruikers. Echter, technologie moet niet enkel ontwikkeld worden aangepast aan de gebruiker, het moet ook betaalbaar zijn voor iedereen (vb. minitel). Tot slot dient ICT voor functioneel gebruik in 2020 ook aanvaard te zijn op allerhande domeinen (van infotainment tot gezondheid).

Ten laatste werd ook een **economische hoogconjunctuur** aangehaald als vereiste realisatie op middellange termijn voor het bereiken van de toekomst in 2030.

3.1.3 Periode 2004-2010

Om bovenstaande realisaties te volbrengen, dienen op korte termijn (2004-2010) een aantal andere beslissingen genomen te worden.

Een eerste cluster heeft te maken met de **opleidingskansen** voor ouderen. Ze dienen *gesensibiliseerd* te worden via ouderenverenigingen en netwerken tot een deelname aan *ICT-opleidingen*. Voorts is ook het inschakelen van senioren in het ontwikkelingsproces van ICT belangrijk zodat er een transparante technologie ontwikkeld wordt die tegemoet komt aan de noden van ouderen.

Op **technologisch gebied** is het zorgen voor een *mondiale technologiestandaard* van groot belang. Verder dient er ook *interdisciplinair onderzoek en ontwikkeling* plaats te vinden dat *technologische en maatschappelijke aspecten* integreert en bovendien rekening houdt met verschillende domeinen. Zo werd concreet aangehaald dat het innovatiebeleid moet rekening houden met het beleid op het vlak van gezondheidszorg, huisvesting, veiligheid,... Verder werd ook het belang van een inventarisatie van noden waaraan domotica thuis en in instellingen tegemoet kan komen, vermeld.

Een volgende cluster benadrukt het belang van een gevoel van **vertrouwdheid en gebruiksvriendelijkheid** van technologie. Technologie dient ontwikkeld te worden met het oog op de gebruiker. Dit zou bijvoorbeeld kunnen betekenen dat in geval van een defect toestel het toestel dit onmiddellijk zelf signaleert aan het bedrijf zodat automatisch de hulpverlening tot stand komt. Anderzijds dient ook de info over ICT verspreid te worden via media waarmee de toekomstige gebruiker vertrouwd is, zodat niemand van deze informatie uitgesloten wordt.

Tot slot werden ook de uitspraken rond 'zorg' geclusterd. Hier werd aangegeven dat op korte termijn de zorgstrategische planning moet worden uitgebreid. Ook moeten ICT volledig in de gezondheidszorg geïntegreerd zijn tegen 2010. Voorts dringt zich ook een evaluatie van de haalbaarheid, voorwaarden en effecten van "clinical practice guidelines" op. Er dienen dus een aantal richtlijnen op basis van wetenschappelijk onderzoek te worden ontworpen die de hulpverlener tips geven omtrent welke hulp hij kan bieden.

3.1.4 Besluit: periode 2004 - 2030

Doorheen de verschillende tijdsperiodes vallen een aantal parallellen te trekken (cf. tabel). Een eerste continuüm over de vier periodes heen situeert zich op het vlak van opleidingskansen voor senioren. Volgens de experts dienen senioren op korte termijn te worden gesensibiliseerd tot het volgen van cursussen met betrekking tot ICT. Ook goede zelfstudieprogramma's kunnen bijdragen tot een grotere vertrouwdheid met nieuwe technologieën. Uiteindelijk wordt met dergelijke maatregelen een volledige acceptatie en integratie van ICT in het leven van ouderen beoogd.

Een tweede belangrijk aspect dat uit de bespreking naar voren kwam, heeft te maken met de digitale kloof. Het moet absoluut vermeden worden dat niet iedereen toegang heeft tot ICT wegens welke reden dan ook. Vandaar dat er werk gemaakt moet worden van een goede verspreiding van informatie die op middellange termijn kan bijdragen tot de aanvaarding van ICT voor functioneel gebruik op allerhande domeinen.

De realisatie van dit laatste aspect hangt uiteraard samen met de ontwikkelingen op technologisch gebied. Om de gewenste toekomst van 50-plussers te kunnen realiseren is comptabiliteit, stabiliteit en gebruiksvriendelijkheid van ICT-applicaties noodzakelijk. Daarnaast is het van groot belang dat technologisch en maatschappelijk onderzoek

geïntegreerd wordt en ouderen actief een rol spelen bij de ontwikkeling van nieuwe technologieën die voor hen zelf bestemd zijn. Op korte termijn dient technologie dus ontwikkeld te worden met het oog op gebruik door oudere personen, op lange termijn moet dit evolueren naar de inschakeling van ouderen in de ontwerpfase en in grootschalige projecten waar ICT in 'real-life' getest worden. Echter, een technologie volledig aangepast aan de gebruiker betekent niet dat er geen keuzemogelijkheid meer moet bestaan. Voldoende alternatieven uit verschillende platformen blijven zeer belangrijk.

Een volgend continuüm betreft de integratie van ICT in de zorg. Nieuwe technologieën kunnen voor ouderen een grote hulp in huis betekenen. Echter, een volledige integratie van ICT in de zorgsector en een herstructurering van de gezondheidszorg in functie van de levenskwaliteit en de financiële mogelijkheden van ouderen dringen zich op, vooraleer dit gerealiseerd kan worden.

Tot slot werd door de experts melding gemaakt van de noodzaak om de activiteitsgraad van ouderen te verhogen en flexibeler om te gaan met de pensioengerechtigde leeftijd. Dit kan leiden naar een verhoogde participatie van ouderen op sociaal, cultureel, politiek en economisch vlak in de toekomst.

Tabel 1 : Inventaris van tussenstations op weg naar gewenste toekomst (2030)

2004-2010	2010-2020	2020-2030
Opleidingskansen: sensibilisering via ouderenverenigingen en netwerken	Ontwikkeling mediarijke zelfstudieprogramma's (bieden mogelijkheid om zonder veel moeite, snel en efficiënt vertrouwd te raken met e-gebeuren)	Kwalitatief onderwijs voor iedereen toegankelijk, voldoende opleidingsmogelijkheid voor senioren, voldoende hulpkanalen (bv. helpdesks) in geval van problemen met ICT
Verspreiding van informatie via vertrouwde media, zodat niemand van informatie uitgesloten wordt	ICT voor functioneel gebruik is aanvaard op allerhande domeinen (van infotainment tot gezondheid)	Iedereen zonder onderscheid naar inkomen en woonplaats heeft toegang tot ICT, universeel en lokaal netwerk ter bevordering buurtcohesie
Technologie: internationale standaard interdisciplinair onderzoek gebruiksvriendelijkheid (technologie ontwikkeld met oog op gebruiker)	Technologie: gebruikersonderzoek: inschakeling van ouderen bij ontwikkeling ICT + grootschalige pilootprojecten waarin ICT in 'real life' getest wordt door gebruikers (i.c. ouderen) e-government en e-services worden gehanteerd via verschillende platvormen, consument heeft keuzemogelijkheid	Technologie: comptabiliteit en stabiliteit in ICT-applicaties technologisch en maatschappelijk onderzoek naar ICT is geïntegreerd gebruikers kunnen technologie gemakkelijk aanpassen aan hun eigen behoeften of technologie past zichzelf aan aan gebruiker, transparante technologie, ouderen spelen rol in ICT ontwikkeling informatie wordt langs verschillende kanalen aangeboden (keuzevrijheid voor de consument) Centraal en veilig informatiesysteem in de gezondheidszorg
Zorg: volledige integratie van ICT in zorg	Herstructurering van de gezondheidszorg in functie van levenskwaliteit en financiële mogelijkheden van ouderen	Zorg komt naar de mensen toe, huizen zijn aangepast aan de noden van de gebruikers, levenslang wonen is mogelijk indien gewenst
	Economische hoogconjunctuur Verhoging activiteitsgraad, flexibele uitstapleeftijd	Ouderen participeren op sociaal, cultureel, politiek en economisch vlak, individuele keuzevrijheid

3.2 Inventarisatie beleidsmaatregelen

In dit onderdeel bespreken we de beleidsmaatregelen die voortvloeiden uit de gesprekken in kleine groep tussen (vier) experts uit diverse disciplines. De maatregelen van iedere groep werden op post-its genoteerd en nadien gekleefd op de tijdslijn. Vervolgens werden zij thematisch geordend, door iedere expert afzonderlijk beoordeeld op hun gepercipieerd belang en opnieuw besproken in kleinere teams.

In wat volgt worden de geclusterde beleidsmaatregelen die op flappen genoteerd werden beschreven, aangevuld met de informatie uit de voorafgaande besprekingen en nabeschouwingen in groepjes. Bij beleidsvoorstellen die door één of meerdere experts aangeduid werden als “één van de drie belangrijkste”, staat dat ook expliciet vermeld.

3.2.1 Research & Development

De suggesties voor overheidsmaatregelen die voortvloeien uit de backcasting-oefening, starten al bij de “research” en “development” van ICT. Het is namelijk een aanbeveling om de producten meer zo te ontwikkelen dat ze afgestemd zijn op de noden en karakteristieken van bepaalde doelgroepen (bv. ouderen). Dit zou het best kunnen gerealiseerd worden via onafhankelijk (IBBT, academisch) **gebruikersonderzoek** (usability), nog vóór de technologie geïmplementeerd wordt. Dit houdt echter als voorwaarde in dat er een veel groter budget van de overheid moet vrijgemaakt worden om aan interdisciplinair onderzoek en ontwikkeling te doen. De overheid zou dit onderzoek ook als een voorwaarde kunnen stellen voor het ontvangen van andere **subsidies**. Op die manier kan zij de “content” van de technologie meer en beter sturen in een op de marktvraag gebaseerde richting. Deze stelling kreeg zes stemmen als één van de drie belangrijkste suggesties in onze backcastingoefening.

Een ander aspect dat hiermee samenhangt, is dat het beleid meer **continuïteit**, coherentie, valorisatie en interdisciplinariteit in onderzoek moet aanmoedigen door financiering. Een voorbeeld hiervan is onderzoek naar de impact van ICT in het kader van de gezondheidszorg en het welzijn. Men zou hierbij technologische, psycho-sociale, medische, sociale, ... aspecten kunnen onderzoeken en integreren. Twee mensen vonden dit een heel belangrijk aandachtspunt.

3.2.2 Toegankelijkheid infrastructuur

Dit onderdeel gaat vooral over huisvesting. Uit de toneelvoorstellingen en de backcasting is gebleken dat technologie op een verantwoorde manier (goedkoop, gebruiksvriendelijk, essentieel, aanvaard, ondersteunend) moet worden **geïmplementeerd in woningen**. Via wetgeving is het mogelijk dit te stimuleren, bijvoorbeeld door erkenningsvoorwaarden in te voeren (2 stemmen). Een andere optie is **premies** geven wanneer er in een woning (bij bouw of verbouw) netwerkaansluitingen worden gelegd. Twee mensen duiden dit aan als één van de drie belangrijkste te realiseren ideeën.

Ook op het gebied van de **residentiële ouderenzorg en de thuiszorg** is dit toepasbaar. De uitrusting en de werking van ouderentehuizen zou moeten aangepast zijn aan ICT. Dit om de bewoners te animeren (bv. Internet) en de woonkwaliteit te bevorderen. In de thuiszorg is een monitoring van de gezondheidstoestand een optie die het levensgemak sterk zou kunnen bevorderen.

Om dit te kunnen waarmaken, zouden er **minimumdoelstellingen** moeten opgesteld worden in verband met de integratie en het gebruik van ICT op verschillende domeinen (1 stem). Bijvoorbeeld een stappenplan invoeren (zoals dat gehanteerd wordt bij digitale televisie) dat geregeld gecheckt kan worden.

3.2.2 Acceptatie

De acceptatie van ICT door ouderen is een kwestie van **sensibilisering**. Gerichte overheidscommunicatie is nodig om een positieve beeldvorming te creëren. Momenteel worden met de gebruikte middelen slechts de reeds overtuigden overtuigd. Het gebruik van nieuwe technologieën in programma's waar ouderen veel naar kijken, zoals bv. de soap 'Thuis', is veel efficiënter ter sensibilisering dan het tonen van reclamespots. De hoge aanvaardingsdrempel is via spots niet weggenomen. Het is veel effectiever om de angst voor nieuwigheden weg te nemen, door deze gebruikt te zien worden door een vertrouwd persoon. Andere genoemde opties zijn: het laten langsgaan van werkloze

IT'ers bij ouderen die niet mee zijn, het organiseren van 'tupper-software parties' in rusthuizen, bij sociale groeperingen, enz.

In het kader van het wegnemen van angsten voor nieuwe technologieën door vertrouwde personen, is het ook aangeraden seniorenorganisaties te motiveren en te stimuleren om **ICT-cursussen** te organiseren (vb. premies voor aankoop nieuwe technologieën). Vijf keer werd dit aangeduid als één van de belangrijkste beleidspunten. Vooral bij de komende ontwikkelingen van iDTV zou dit moeten aangemoedigd worden om uitval bij senioren te voorkomen. Eventueel kan men gebruik maken van gepensioneerde vrijwilligers om zulke cursussen te geven. Dit onderwijs moet echter wel specifiek aangepast worden aan ouderen die iets trager en onhandiger zijn (4 stemmen). Er moet plaats komen voor vernieuwde **onderwijsmethoden**. Ook ouderen moeten op hun manier de kans krijgen om aangepast en levenslang te leren. Eventueel via erkenningsnormen kunnen organiserende instanties hiervoor subsidies krijgen. Dat hier nood aan is, zien we aan de druk bijgewoonde ICT-cursussen die worden gegeven. Ook voor ouder wordende werknemers is dit een optie. Een cursus die gegeven wordt aan een jonge werkkraacht, is niet altijd even bevattelijk en evident voor een oudere collega. Men moet dus kijken naar wat ouderen specifiek nodig hebben, lessen face-to-face en trager geven en veel aandacht besteden aan feedback.

Verder werd ook gesteld dat nieuwe ICT (software) makkelijker geaccepteerd zullen worden als zij gebruikt wordt om het leven aangenamer te maken en als het gebruiksvriendelijk is (moedertaalgebruik).

3.2.3 Keuzevrijheid

Er moeten **verschillende kanalen** blijven bestaan om informatie over te brengen. De informatie moet bijvoorbeeld transparant worden overgebracht via PC, TV, GSM, ... maar ook via een fysiek loket, waarbij face-to-face informatie kan gegeven worden. Het mag niet zo zijn dat men bepaalde informatie slechts via één kanaal te weten kan komen en dat men mensen op die manier verplicht om bepaalde technologieën aan te schaffen. Acht mensen uit de backcasting-oefening vonden dit één van de belangrijkste actiepunten. Deze beperking van de keuzevrijheid is absoluut te vermijden. ICT moet

gezien worden als één van de middelen, niet als het doel. Vooral in de transitieperiode moet de overheid garanderen dat er steeds alternatieven beschikbaar blijven. Ook moet vermeden worden dat er (financiële) discriminatie ontstaat tussen de “haves” en de “have nots” van nieuwe ICT (bv. omdat de niet-technologische alternatieven zeldzamer (afstand, hoeveelheid) en dus duurder worden).

De **overheid** kan hierin een sturende rol spelen door regelgeving te creëren die de vrije keuze respecteert (1 stem). Men moet parallelle oplossingen aanbieden en deze betaalbaar houden, of men nu kiest voor nieuwe technologieën of voor vertrouwde traditionele middelen. Een goede leidraad voor het niet beperken van de keuzevrijheid is simpelweg het afstemmen van het aanbod op de vraag (1 stem).

Deze keuzevrijheid wordt trouwens doorgetrokken naar de meeste domeinen. Bijvoorbeeld op het vlak van de **huisvesting**: de keuze tussen langer thuis wonen met behulp van ICT of naar een residentiële woning gaan moet blijven bestaan. De overheid mag deze keuze niet voor de burger maken door financiële voorwaarden op te stellen.

3.2.4 Budgetten

In de toekomst is een **rechtvaardige collectieve financiering** nodig. De overheid moet zorgen dat er voldoende middelen zijn om de komende vraagstukken omtrent nieuwe technologieën te begeleiden. Verder moet er op zoek gegaan worden naar alternatieve financieringsvormen: naast de overheid kunnen de ICT-bedrijven en eventueel ook de ouderen zelf bijdragen. Verder is aangehaald dat technologie **anticiperend** kan werken. De invoering van nieuwe technologieën zorgt normaalgezien voor een kostenverhoging, maar wanneer ze anticipeert op een bepaalde nood (bijvoorbeeld voorspellen van gezondheidsrisico's), kan ze op langere termijn kostenverlagend werken.

3.2.5 Inhoud ICT

De vraag die in dit onderdeel gesteld werd, was of men moet kunnen ingrijpen op het vlak van de “content”. Voor openbare media kan het aanbod gemoduleerd worden via beheersovereenkomsten. Voor commerciële media ligt dit moeilijker. Kan men voorwaarden opleggen aan commerciële media? Een soort van **regelgeving** zou toch een toezicht moeten houden op de nieuwe ICT-platforms (2 stemmen). Niet enkel commercieel aantrekkelijke doelgroepen en producten moeten aandacht krijgen, maar ook de minder commercieel renderende activiteiten (zoals Cultuurnet Vlaanderen, e-learning pakketten).

Algemeen genomen moet er in iedere maatregel een **diversiteitstoets** ingebouwd worden: de sensibilisering moet divers zijn, de “content” van de ICT moet divers zijn, ..., maar ook binnen de groep ouderen moet men diversiteit toelaten wanneer men regels opmaakt (3 stemmen).

3.2.6 Interne werking overheid

Aan de interne werking van de overheid dient ook nog heel wat aangepast te worden om een degelijke afstemming op ouderen te krijgen. In de backcasting werd een soort stappenplan opgemaakt om de werking en organisatie te optimaliseren. De bedoeling is om een **inclusief (horizontaal) beleid** te verkrijgen (1 stem). Verschillende domeinen moeten meer op elkaar afgestemd zijn in plaats van verticaal naast elkaar te staan. Op die manier gaat er ook een meer vraaggestuurde in plaats van aanbodgestuurde reglementering ontstaan.

In de eerste fase moet er een **platform** gecreëerd worden waarin bepaalde thema's centraal worden gesteld. Vertrekkend van deze thema's worden vervolgens verschillende invalshoeken uitgetest. De inhoud mag niet zomaar bepaald worden, maar moet afgestemd zijn op de behoefte, die op haar beurt weer via onderzoek kan bepaald worden. Het platform moet samengesteld zijn uit en besproken worden door beleidsverantwoordelijken over de domeinen heen, door ICT-ontwikkelaars voor de “content” en de infrastructuur en door de doelgroep (hier: ouderen). Al enkele eerste

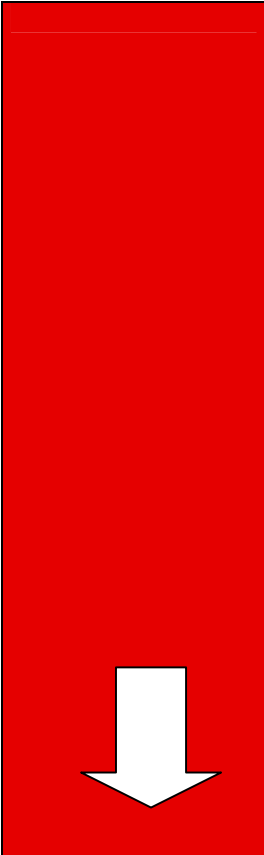
aandachtspunten bij dit platform zijn: er moet zorg besteed worden aan de communicatie naar buiten toe (het geven van een transparante informatie) en aan de timing (snel).

4 BESLUIT

In onderstaande tabel worden de resultaten van de backcasting (beleidsmaatregelen die moeten leiden tot zekere realisaties) op een gestructureerde manier voorgesteld en aangevuld met eerder geformuleerde beleidsaanbevelingen en reeds bestaande initiatieven rond ouderen en ICT (deze zijn cursief weergegeven). In het vet staan de ideeën die in de nabije toekomst meer aandacht verdienen omdat zij belangrijke voorwaarden zijn om te komen tot de gewenste toekomst rond ouderen en ICT (zoals die werd beschreven door de 50-plussers van vandaag) en tot nog toe te weinig op de overheidsagenda werden geplaatst. (Voor verdere toelichting bij deze tabel: zie p. 118-123.)

Tabel 2: Overzicht resultaten backcasting

	ICT	ALTERNATIEVEN
<p>COGNITIEVE, FYSIEKE EN FINANCIËLE TOEGANG VAN OUDEREN TOT ICT</p>	<p>CREËREN VAN BEWUSTZIJN – ACCEPTATIE</p> <ul style="list-style-type: none"> • Overheidsvoorlichting over technologische mogelijkheden voor ouderen (bv. domotica), vandaag zijn ICT-cursussen immers nog vooral gericht op werken met de PC of internet (cf. Esnet, e-inclusierapport voor overzicht) • Overheidscommunicatie om een positief beeld van ICT te creëren – het tonen van ICT-gebruik door oudere personages in populaire soaps zoals Thuis heeft waarschijnlijk meer effect dan een reclamespot (cf. BBC: een van oudste personages in EastEnders gebruikt internet)* • <i>ICT integreren in andere initiatieven voor ouderen bv. pensioencursussen (aanwezigheid van ICT in directe omgeving van ouderen is belangrijk)*</i> cf. project 'digid@kjes' in Turnhout (Esnet, e-inclusierapport) • <i>Senior-Info-Mobil in Duitsland – mobiel internetcafé*</i> (bestaat reeds in Vlaanderen, maar beperkt succes wegens drempelvrees. Drempelverlaging is noodzakelijk. (Esnet, e-inclusierapport)) 	<p>Keuzevrijheid voor diegenen die niet mee willen</p>
	<p>ICT-OPLEIDINGEN VOOR OUDEREN</p> <ul style="list-style-type: none"> • Werkloze IT-ers laten langsgaan bij ouderen (nu reeds ouderen leren ouderen (Seniornet) en twinning-projecten waarbij kleinkinderen en grootouders samen aan de pc werken (Esnet, e-inclusierapport). • Organisatie van “tupper -software”parties in rusthuizen, bij sociale groeperingen, • Organisatie van cursussen door seniorenverenigingen (Dergelijke cursussen worden vandaag al op vele plaatsen georganiseerd. Een verbetering van de coördinatie tussen de verschillende initiatieven is nodig, alsook een inventaris van wat er reeds bestaat. Op die manier kunnen ervaringen worden uitgewisseld (Esnet, e-inclusierapport)) • Aangepaste opleidingen voor ouderen: face-to-face, lager tempo, veel feedback (wordt nu reeds georganiseerd door o.a. Seniornet (Esnet, e-inclusierapport)) • Helpdesks voor ouderen. (Bestaat reeds in beperkte vorm (bv. Forum op de website van Seniornet), ook onder andere vormen (vb. hulptelefoon) kan dit best worden aangeboden.) • Mediarijke zelfstudieprogramma's creëren om ouderen (oudere werknemers) op een snelle en 'pijnloze' manier nieuwe vaardigheden aan te leren en vertrouwd te maken met het e-gebeuren (cf. CD-roms voor zelfstudie ontwikkeld door Seniornet) (Esnet, e-inclusierapport) • <i>Vooraf voor laaggeschoolde en armere ouderen*</i> Tegemoetkoming aan de kostprijs is belangrijk. Zelfs een kleine vergoeding voor een cursus is te veel voor ouderen met een klein pensioen. (Campbell, Dries, Gilligan, 1999) 	<p>Alternatieven voor diegenen die niet mee kunnen</p>

	<p>INFRASTRUCTUUR (lokale netwerken, thuis, bejaardentehuizen,) EN FINANCIERING</p> <ul style="list-style-type: none"> • Performant en wijdverspreid glasvezelnetwerk • ICT in woningen stimuleren door toekenning premie voor netwerkaansluiting bij bouw/verbouwing • ICT in ouderenvoorzieningen (bestaat reeds in beperkte vorm, cf. digid@kjes in Turnhout (Esnet, e-inclusierapport)). • Domotica in woningen, gemakkelijk aanpasbare woningen (om levenslang te wonen) • ICT-netwerk op lokaal niveau, lokaal medianetwerk om de buurtcohesie te verhogen (cf. project digitale trapvelden Nederland http://www.bewoners.net/trapveld/gemeentelijkebeleidsnota.htm) • Opstellen stappenplan voor ICT-integratie (dat regelmatig gecheckt kan worden) • Financieringsbronnen: overheid /privésector/ouderen zelf - ICT als kostenbesparend instrument • Ontwikkeling mondiale technologiestandaarden • Compatibiliteit en stabiliteit in ICT-applicaties • Vergroten van aantal openbare toegangspunten, vooral op plaatsen waar ouderen ook zullen komen* • <i>Betere dienstverlening in winkels voor ouderen. Aangepaste info, duidelijkheid omtrent tarieven is noodzakelijk*.</i> • <i>Invoering andere tarieven is noodzakelijk voor ouderen met beperkte financiële middelen. Vb. vorm van pre-pay internetaansluiting, tweedehandscomputers waarmee ouderen kunnen leren werken (drempelverlaging doordat geen grote investeringen gedaan moeten worden vooraleer ICT in huis komt)*.</i> 	<p>INFRASTRUCTUUR EN FINANCIERING VOOR ALTERNATIEVEN</p>

* [cursief gedrukt]

bron: Campbell, Dries & Gilligan (1999)

ICT-AANBOD OUDERENMAAT	OP INHOUD EN VORM VAN ICT: <ul style="list-style-type: none"> • Informatie via verschillende (ICT)kanalen beschikbaar: PC, TV, GSM..... • E-government en e-services via verschillende platvormen (tv, internet, personal assistants, mobiele devices, terminals....) • Niet alleen “commerciële” content (voor interessante doelgroepen), ook een publiek aanbod (Cultuurnet Vlaanderen, e-learning pakketten) , garantie van diversiteit, objectiviteit • Laagdrempelige interfaces (bv. via TV, plasmascherm, ...) • Systemen die men kan aanpassen aan eigen behoeften (bv. groter lettertype), of die zichzelf automatisch aanpassen • Transparante technologie (om gevoel van technologieafhankelijkheid tegen te gaan) • Bij defect alarmeert toestel zelf het bedrijf zodat automatische hulpverlening tot stand komt • Centraal en veilig informatiesysteem in de gezondheidszorg. Op dit gebied hebben er reeds een aantal pilootprojecten plaatsgevonden. Ondanks hun succes werden ze nadien niet geïmplementeerd wegens financiële redenen. Subsidies kunnen dit in de toekomst verhinderen (Crommentuyn, 2004) • Aanpassen aan individuele noden van gebruiker • <i>Specifieke internetdiensten, informatiekiosken (met zeer lage drempel vb. op plaats waar senioren sowieso komen, losse, vertrouwelijke sfeer is nodig) en digitale TV-diensten voor ouderen (in moedertaal)</i> • <i>ICT die rekening houdt met fysieke beperkingen van ouderen*</i> • <i>Overheid neemt voortouw op het vlak van ICT-diensten die toegankelijk en interessant zijn voor ouderen*</i> 	FACE-TO-FACE CONTACTEN, ONGEMEDIEERDE COMMUNICATIE, COMMUNICATIE VIA KLASSIEKE KANALEN <ul style="list-style-type: none"> • Gelijkwaardig info-aanbod via een fysiek loket • Niet alleen E-leren, E-werken, E-commerce, enz. ook klassieke manieren van leren, werken, winkelen, sociale contacten onderhouden, wonen, ontspannen... behouden • Blijvende keuzevrijheid: zelfstandig thuiswonen met behulp van domotica, of naar een ouderenresidentie gaan • Welzijnswerk dat naar de mensen toegaat (in plaats van omgekeerd)
-----------------------------------	--	---

* [cursief gedrukt] bron: Campbell, Dries & Gilligan (1999)

 <p>ICT ALS MIDDEL IN OUDERENBELEID – OUDEREN ALS DOELGROEP IN ICT-BELEID</p> <p>EXPLORATIE ICT-MOGELIJKHEDEN VOOR OUDEREN, CONCRETISERING ICT-AANBOD</p>	<p>DOELSTELLINGEN VAN ICT (ICT geen doel op zich):</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bevordering levenskwaliteit van ouderen – zelfstandig wonen, eenzaamheid verdrijven, gezondheid bevorderen, ... • ICT volledig geïntegreerd in gezondheidszorg • Participatie van ouderen in de maatschappij verhogen, sociale cohesie, intergenerationale relaties verbeteren ... • Kost van vergrijzing drukken • Binnen algemeen (ICT-)beleid • Nood aan inventarisatie van ouderennoden waaraan ICT kan tegemoet komen 	<p>ALTERNATIEVE MOGELIJKHEDEN OM DOELSTELLINGEN TE BEREIKEN</p> <ul style="list-style-type: none"> • bv. buurtleven stimuleren (bijvoorbeeld gewoon al door banken te zetten in de straten), gezond eten/beweging promoten,... • Verplichte/vaste pensioenleeftijd afschaffen (leeftijd wordt een irrelevant criterium)
	<p>RESEARCH AND DEVELOPMENT:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Onafhankelijk gebruikersonderzoek IBBT/academisch • Budget voor interdisciplinair onderzoek • Technologisch en maatschappelijk onderzoek naar ICT integreren • Usability-onderzoek als voorwaarde voor toekenning subsidies • Ouderen + oudere werknemers in IT-sector betrekken bij ontwikkeling 	<p>(ANDER) WETENSCHAPPELIJK OF TOEGEPAST ONDERZOEK</p>
<p>UITTEKENING DOELSTELLINGEN, STIMULANS AAN AANBOD- EN VRAAGZIJDE, INVENTARISATIE</p>	<p>OVERHEID</p> <ul style="list-style-type: none"> • Integratie van ICT-beleid in ouderenbeleid en van ouderenbeleid in ICT-beleid • Platform samengesteld uit beleidsverantwoordelijken uit verschillende domeinen, ICT-ontwikkelaars (voor “content” en infrastructuur), en doelgroep (hier: ouderen) (<i>cf. gestructureerde dialoog tussen alle spelers op het domein</i>)* • <i>Inventaris en constante update van initiatieven rond ouderen en ICT*</i> 	

Referentielijst

Campbell, P., Dries, J., Gilligan, R. (1999). *Toegang voor ouderen tot de Europese informatiesamenleving. Eindrapport. Aanbevelingen voor beleidsmakers, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven.* [29.05.2004, <http://www.seniorweb.nl/npoe/pdf/aopis3nl.pdf>].

Crommentuyn, R. (2004). "Schande dat wij op ICT-gebied zo ver achterlopen" in *Medisch Contact* nr. 6 – 6 februari 2004 [29.05.2004, <http://medischcontact.artsennet.nl/content/dossiers...>].

Esnet (2004). *E-inclusie in de praktijk. 70 beleidsinitiatieven en 200 antwoorden vanuit de praktijk. Niet exhaustieve inventaris van antwoorden uit de praktijk en beleidsinitiatieven met betrekking tot de vermindering van de digitale kloof. Voorbereidend document voor de redactie van een nationaal e-inclusie actieplan.* [1.06.2004, <http://www.esnet.be>].

Keune, H., Goorden L. (2002). *Interactieve backcasting: een duurzame energietoekomst voor België.* Rapportage Toekomst Workshop. Vakgroep milieu, technologie en technologiemanagement, stem, Universiteit Antwerpen. [1.06.2004, <http://extranet.ufsia.ac.be/MTT/STEM/docs/324.pdf>].

Riggs, K.E. (1998) *Mature Audiences: Television in the Lives of Elders.* New Brunswick: Rutgers University Press.